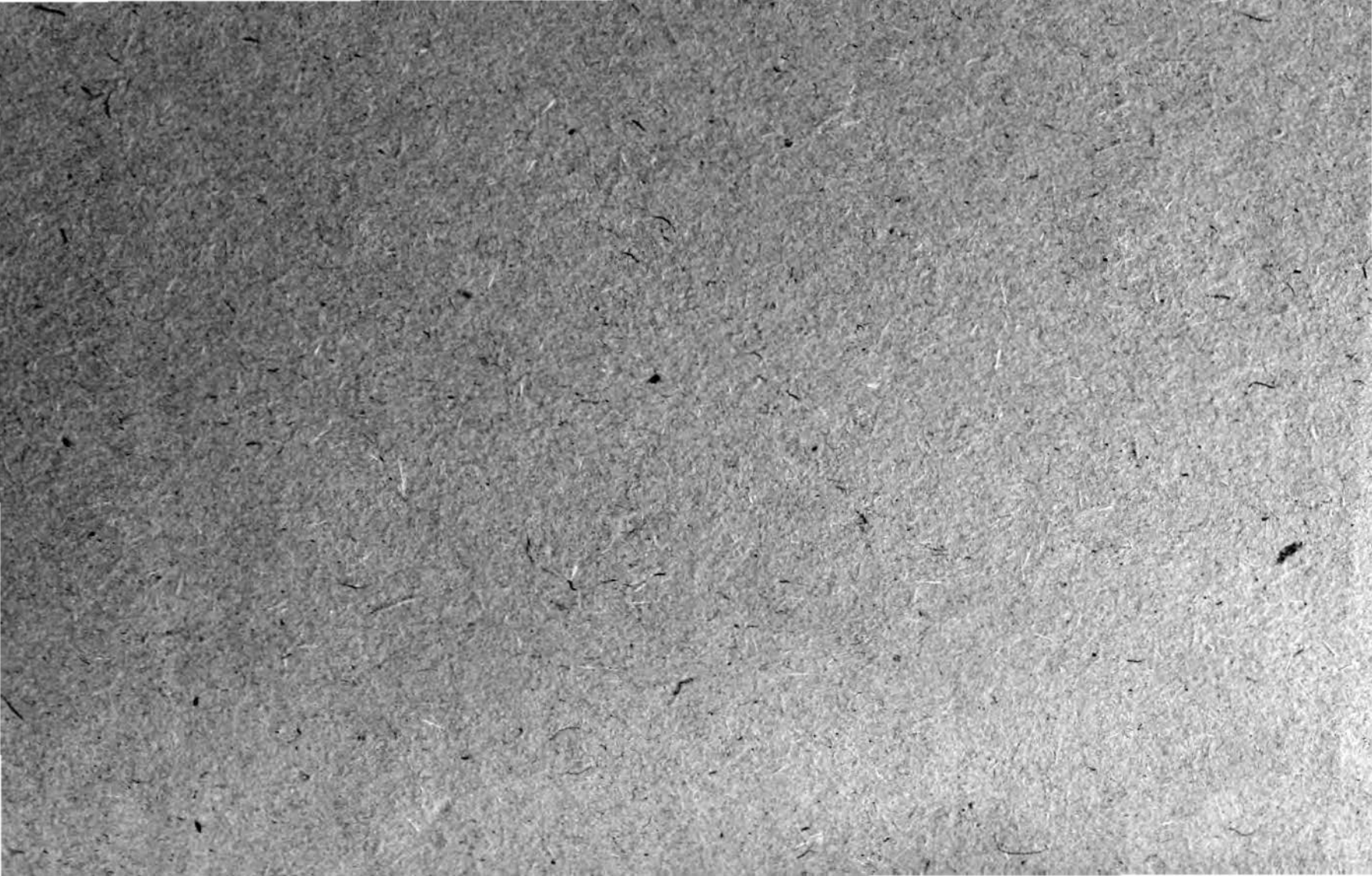

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

ÉVKÖNYV.

KIADJA

AZ IZR. MAGYAR IRODALMI TÁRSULAT.

SZERKESZTI

Dr SZEMERE SAMU

1934.

BUDAPEST.

1934.

AZ IZR. MAGYAR
IRODALMI TÁRSULAT
KIADVÁNYAI.

LVI.

ÉVKÖNYV.

1934.

BUDAPEST.

1934.

ÉVKÖNYV.

KIADJA

AZ IZR. MAGYAR IRODALMI TÁRSULAT.

SZERKESZTI

Dr SZEMERE SAMU

1934.

BUDAPEST.

1934.

A TÁRSULAT VEZETŐSÉGE.

Igazgatóság.

- Elnök: WERTHEIMER ADOLF.
Társelnökök: Dr. FISCHER GYULA, főrabbi.
Dr. BLAU LAJOS, a Rabbiképző-int. ny. igazg.
Titkár: Dr. HEVESI FERENC, rabbi.
Pénztáros: SZÉKELY FERENC, a Belvárosi Takp. elnöke.
Ellenőr: ALAPI BÉLA, ügyvezető igazgató.
Ügyész: Dr. DÉSI GÉZA, országgyűlési képviselő.

Az igazgatóság többi tagjai.

- Dr. ALAPI HENRIK, egyet. tanár.
Dr. BUDAI GOLDBERGER LEÓ, gyáros, felsőházi tag.
Dr. ENDREI HENRIK, a Pesti Chevra Kadisa Igazgató-
főtitkára.
Dr. HAJDU MARCELL, ügyvéd.
Dr. HAJDU MIKLÓS, vezérigazgató.
Báró HATVANY BERTALAN, nagyiparos.
Dr. HEVESI SIMON, pesti vezető főrabbi.
Dr. KISS ARNOLD, budai vezető főrabbi.
KÓBOR TAMÁS, író, főszerkesztő.
Báró KOHNER ADOLF, a Magy. Izraeliták Orsz. Irodájának
v. elnöke.
KRAMER MIKSA, a Pesti Chevra Kadisa elnöke.
Dr. KRISZHABER ADOLF, a Budai Izr. Hitk. elnöke.
Dr. LÖW IMMÁNUEL főrabbi, felsőházi tag, Szeged.

- Dr. MAHLER EDE, egyet. tanár.
 Dr. MARCZALI HENRIK, ny. egyet. tanár.
 Dr. MUNKÁCSI BERNÁT, a M. Tud. Akadémia tagja.
 Dr. PFEIFFER IGNÁC, ny. műegyetemi tanár.
 Dr. SZEMERE SAMU, tanítóképzőintézeti igazgató.
 VÉSZI JÓZSEF, felsőházi tag, főszerkesztő.
 VIDA JENŐ, felsőházi tag.
 Báró CSEPELI WEISZ ALFONZ, gyáros.

Hivatalból az igazgatóság tagjai.

- STERN SAMU, udvari tanácsos, a Magy. Izraeliták Orsz.
 Irodájának és a VI. községkerületnek elnöke.
 WEINER KÁROLY, Szombathely, a VIII. községkerület elnöke.
 WEISZ TIVADAR, kir. tanácsos, Nagykanizsa, a IX. község-
 kerület elnöke.
 JÁNOSI ENGEL JÓZSEF, udv. tanácsos, Pécs, a X. község-
 kerület elnöke.
 Dr. LÓWY KÁROLY, Székesfehérvár, a XI. községkerület
 elnöke.
 Dr. KALLÓS HENRIK, Győr, a XII. községkerület elnöke.
 Dr. MANDEL SÁNDOR, Szolnok, a XIV. községkerület elnöke.
 Dr. BIEDL SAMU, Szeged, a XXII. községkerület elnöke.
-

I.

IRODALMI MUNKÁLATOK.

A TALMUD SORSA.

Egy régi közmondás szerint a könyv is alá van vetve a sorsnak : Habent sua fata libelli. Nem érdektelen, hogy a hébernek hasonló közmondása van : הכל תלוי «Minden a Mazzoltól, a szerencsecsillagától függ, még a Tóra is, mely a templomban van.» Még érdekesebb, hogy ezt a közmondást egy tannaita a II. század közepe táján, R. Eleazár b. R. Simon b. Jochai mondotta, vagy talán csak közölte (Zóhar Naszo 134 a.). E közmondás első pillanatra feltűnő, legalább is nekünk, mert a mi fogalmaink szerint a könyvhöz semmi köze sincs sem a sorsnak, sem a fátumnak. Mi egy könyvről csak annyit tudunk, hogy főrendeltetése eljutni a nagyközönséghez, vagy a szakkörökhöz. Hogy milyen sikerrel teszi meg ezt az utat, abban sincs sorsszerűség. Függ jórészt a könyv tárgyától, stílusának vonzóerejétől, talán még két-három más vonzó tulajdonságától és a piacrahozatal módozatától. De mindez nem a sors dolga.

Más volt a könyv helyzete a régi világban. A korai ókorban a könyv még nem profanizálódott köznapias használati cikké, nem szolgálja a könnyű élvezet és az olvasó szórakoztatás céljait. Bizonyos szentség tapad hozzá ; tartalmának vallomás- vagy hitszerű jellege

van. Kifejezi annak a körnek életfelfogását, világnézetét, alapgondolatait, tantételeit, hagyományait, amelyben született. Ezáltal oly jelentőséget kapott a könyv belül, hogy azt kívül is megfelelően tudomásul vették. A könyv nem szerepelt mint holt betűk lerakódóhelye, mint eszmék és tanok objektív, személytelen és néma megőrzője, hanem mint népek és hitközségek lelki világának eleven kifejezője, tanúságot tevő kísérője: Mint ilyen *volt* némi része azoknak sorsában is. Ma meglehetősen pontos értesüléseink vannak arról, hogy pl. az őskereszténység terjesztő munkája nagymértékben forradalmi jelentőségű és jellegű volt s mint ilyen hatott a korabeli irodalomra is. Új munkák keletkeztek, de igen sok régi irodalmi mű elpusztult, teljesen eltűnt. A szerte elágazódott gnosztikusok kétségtelenül igen gazdag írott emlékeket hagytak hátra. Majdnem mind eltűnt, csak a gnoszticizmust legyőző ősegyház vitázó irodalmának idézeteiből kellett egészen a legújabb korig megkonstruálni a gnoszticizmus lényegét. Csak a legújabb időben fedeztek fel néhány kopt töredéket, mely egészen eredetinek mondható. *Ez* is tehát valami sorsszerű, hogy egy egész vallásirodalom harcközben és harc által elvész, és *csak* az ellenség által használt idézetekből lehetett azt újból feltámasztani. Az őskereszténységgel szembeszálló filozófusok közül igen szembeötlő ugyanilyen irányú és értelmű példa Celsus, ki ellen Origenes nyolc könyvön át élesen harcol. Celsus munkája $\lambda\omicron\gamma\omicron\varsigma \alpha\lambda\eta\theta\eta\acute{\iota}\varsigma$ = *Igaz Szó*, minden valószínűség szerint igen tekintélyes irodalmi mű lehetett, de nyomtalanul eltűnt. Csak Origenes idézte szövegatomokból lehet valamit az eredeti Celsusból rekon-

struálni. Szaktudósok két tizedre becsülik a helyreállítható anyagot.¹

Könnyebb volt ama munkák sorsa, amelyek valamivel távolabb álltak a tűzvonalától, ill. azoké, amelyek az őskereszténységnek hittérítési munkáját vagy egyáltalán nem zavarták, vagy könnyű átalakítások által még hasznavehetőkké is váltak. Ebben a kategóriában jól van képviselve a zsidó könyv. Ide tartozik a hellenista irodalom jórésze, élén Philóval, aki a legnagyobb képviselője e korszaknak és akinek a keresztény teológia is sokat köszönhet. Ide kell soroznunk Josephust, ki mint a zsidók történetének legügyesebb írója jó szolgálatokat tett az egyház tudósainak is. Említést érdemel egy kis régi munka, a «Didaché» vagy a Tizenkét Apostol tana, amelyet Bryennios metropolita fedezett fel és 1883-ban kiadott. A szaktudósok megállapították, hogy ez az őskereszténységnek első katekizmusa ; 150 körül nyerte végső alakját. Arra szolgált, hogy megismertesse a neofitákkal, az újonnan felvett hívekkel, az új vallás tartalmát, különösen etikáját és életrendjét. Nagyon érdekes és sorsszerű valami, hogy ugyanennek a katekizmusnak alapja, vagy mondjuk törzse, a «két uttal» kezdődő erkölcsstani része nem egyéb, mint egy régi hasonló célú zsidó katekizmustöredék, amelyet zsidó prozeliták felvétele alkalmával használtak. A kereszténység csak átalakította azt és kiegészítette saját céljainak megfelelően. Charles Taylor angol tudós vette először észre 1886-ban (The Teaching of the Twelve

¹ V. ö. Keim Th., Celsus wahres Wort. Älteste Streitschrift antiker Weltanschauung gegen das Christentum. Zürich, 1873.

Apostles, with illustrations from the Talmud [two lectures], Cambridge, 1886). Külön monográfiát szentelt neki egy volt hazánkfia, dr. Klein G. tanár, a volt stockholmi főrabbi: Der älteste christliche Katechismus u. die jüd. Propagandaliteratur Berl. 1909. Ehhez a kis könyvecskéhez még más igen nevezetes sorsszerűség is tapad, mégpedig az emberszeretetet ú. n. arany-szabályát illetőleg. Itt ugyanis az arany-szabály még negatív formájában van meg, mint ahogyan annak-idején Hillél fejezte ki: «Ami neked rosszul esik, azt ne kövesd el másokon sem». Az apostolok, ill. keresztény hittérítők tehát a negatív formulát használják még a II. század folyamán és mint a tizenkét apostol tanát szerepeltetik.

Hogy ez mit jelent, azt csak úgy tudjuk értékelni, ha meggondoljuk, hogy a liberálisabb német teológusok erről az oldalról vélték megtámadhatónak a zsidó etikát, mondván, hogy Hillél nem ismeri az emberszeretet arany-szabályát, csak negatív oldaláról: «Ami neked nem tetszik, azt másokon se kövesd el», ellenben Jézus új tant hirdetett, amennyiben az emberszeretet arany-szabályát pozitív oldaláról fogta meg: (Mt. 7, 12.) «Amit akartok, hogy az emberek veletek cselekedjék, mindazt ti is cselekedjétek velük». Erről még századunk elején sokat szónokoltak és írtak. A zsidóság részéről Montefiore és Achad Haam emelendő ki. Akkor sokan még komolyan azt hitték, hogy az arany-szabály pozitív és negatív formulázásán fordul meg az egész etika. Bischoff Erich ezt a legélesebben fejezi ki: «Mindenki látja, hogy Hillel valami negatívot, Jézus valami pozitívot mond. Ez éppenséggel sem

lényegtelen különbség, amint némely zsidó tudós fel-
tüntetni kívánná . . . A különbség van legalább is olyan
nagy, mint «neminem laede» és «omnes juva» között.
Hillelnek negatív szabálya, hogy senkit sem szabad bán-
tani, még korántsem jelent felebaráti szeretetet, és még
kevésbé jelenti az ellenség iránt való szeretetet. Az ő
szabályát legjobban a sírba fektetett hulla teljesíti
(az sem bánt senkit)».

Nos hát, az aranyszabály is sorsszerű fordulatot vett
— könyvészeti szempontból értem, mert gyakorlatilag
máskép fest a dolog — amennyiben *a legrégebb keresztény
katekizmus* (150-ből) *csak a negatív formulát használja,*
még pedig mint a tizenkét apostol tanítását. Tehát a
II. század közepén még ez a forma volt gyakorlatban
keresztények között is. Ellenben felfedezték az ember-
szeretet aranyszabályának pozitív formáját Aristeas
levelében (zsidó hellenistikus iratban), amely a Septua-
ginta fordításáról számol be (§. 207.). Aristeas levele
pedig a legújabb kritika szerint is két emberöltővel
előzte meg Jézus korát. Kittel Gerhardt (*Die Probleme
des palästinischen Spätjudentums und das Urchristen-
tum* p. 110.) már arra a kijelentésre fanyalodik, hogy
a Didaché-korabeli (vagyis a II. századbeli) kereszt-
ténység előtt a pozitív és a negatív formula ugyanazt
jelentette.¹

Bizonyos tekintetben Josephus is ebbe a kategóriába
tartozik. Meghagyták ugyan zsidó írónak, de beik-

¹ Érdekes, hogy Maimonides is idézi kódexében az arany-
szabály pozitív formuláját. V. ö. a gyászszertartásokról szóló
könyv XIV. fej. 1. p. Az egész kérdést ill. V. ö. M. Guttman,
Das Judentum und seine Umwelt 174. ff.

tattak művébe, mint ezt komoly nemzsidó tudósok is észrevették, egy Jézus-részletet. A hely Antt. XVIII. 3, 3-ban van. Miután a dolog bővebb kifejtést igényel, itt csak annyit jegyzünk meg, hogy ez Schürer szerint későbbi közbeiktatás. Schürer azt hiszi, hogy Josephus műveinek tekintélye az egész középkoron át ezen a közbeiktatáson alapszik. Ebben is bizonyos sorsszerűség működött közre. Sem az író maga, sem a zsidóság nem nyúlt hozzá a kész szöveghez, és nem is állapíthatjuk meg egész bizonyossággal, hogy mely idegen kéz egészíthette itt ki Josephust.

És most átmegyünk más sorsmeghatározó mozzanatokhoz; olyanokhoz, amelyekben inkább ismerhető fel a zsidó jelleg. Értem a zsidóságnak lazább helyhez kötöttségét, könnyebb mozgékonyságát, elterjedését. Nem szeretném, ha félreértenének. Amidőn a zsidók lazább helyhez kötöttségéről beszélek, ezen nem értek valami ösztönszerű hajlandóságot, valamely veleszületett etnikus vonást, hanem értem rajta azt a titokzatos történeti erőt, amely szinte fátumként nehezedett a zsidóságra és hajtotta egyik helyről a másikra. Nem mondunk újat vele, ha megállapítjuk, hogy a zsidóság soha nem engedett ennek a történeti hajtóerőnek önként. Mindig és mindenhol erőszak, sőt a legkegyetlenebb, a legvéresebb erőszak nyomta kezébe a zsidóembernek a vándorbotot. Közlebbi bizonyításra ez talán nem is szorul. Mindezt csak azért említjük, mert ebből is következik a sorsszerűségnek egy bizonyos neme a zsidó könyvre vonatkozólag. Egy üldözött nép vagy vallásközösség, amelyet erőszakosan kiszorítottak megszeretett szülőföldjéről, nem mentheti

meg minden szerzeményét, még szellemi javait sem viheti magával egész teljességükben. Mert a vándortarisznyában nem sok fér el. A golusz fogalma szükségképpen kihatott az irodalomra is, mégpedig több irányban. Az itt-ott elhangzott panasz az, hogy pl. a héber irodalom tisztán csak vallásos irodalom; nem mutat különféleséget, nem mutat érzéket a többi korabeli válfajok iránt. Nagyon elhamarkodott dolog volna az ilyen panaszokra komoly teoriákat felépíteni, mert nem tudhatjuk, hogy *tényleg* mi hiányzott *eredettől fogva*. Ami irodalmi fogyatékoságot némelyek a zsidó géniusznak akarnak betudni, talán a golusz rovására tartozik. Jelen századunk elején két nagy irodalmi felfedezéssel gazdagodott a zsidó és általában a tudományos világ is. Felső Egyiptomban: Asszuán-Elefantiné helyén rábukkantak egy régi családi archivumra, amely az időszámításunk előtti V. századból, tehát Ezra idejéből való és egy zsidó katonai kolóniának az irattárához tartozott. Ki hitte volna azelőtt, hogy ilyen irattárak valaha léteztek. A másik felfedezés az ú. n. kairói Geniza. Anyag tekintetében ez utóbbi felfedezés monumentálisnak mondható. Magába Cambridge-be 140 ládával szállítottak kéziratanyagot, több mint 1700 egyes lapot, amelyeket egyenként két üvegtábla közé tettek és fakeretbe foglaltak. Jutott más nyilvános világgönytáraknak is, különösen amerikai könyvtáraknak. Külön említésre méltó, hogy a Magy. Tud. Akadémia is kapott hat kisebb köteget a Kaufmann Dávid-féle gazdag kéziratok hagyatékkal. A Geniza felfedezésében a sorsszerű sajátosság főleg abban áll, hogy tulajdonképpen nem is könyvtárt fedeztek fel, hanem elron-

gyolódott és gyakorlati használatra alkalmatlanná vált papirusrongyok és könyvtöredékek lerakódó kamráit, amelyek a régi Ezra nevű kairói zsinagóga tövében, körülbelül a VII. században épültek, és már jóformán el voltak temetve. Tehát afféle könyvtár-temetőről van itt szó. Ez tisztára zsidóügy egyes jellemvonásaiban is, sorsszerűségében is. Zsidó előírás és kegyelet egyaránt megkövetelik, hogy elhasznált héber szövegeket, bibliai, imakönyvi vagy egyéb héberszövegű darabokat elvonjanak a profanáció elől, nem szabad eldobni vagy elégetni. Úgyhogy régtől fogva eldugták azokat a zsinagógák padlásaira vagy egyéb mellékhelyiségeibe. Így keletkezett a kairói Geniza is. A sorsszerűség pedig abban rejlik, hogy egy ilyen kairói zsidó könyvtemető sok újat és ismeretlent vetett felszínre, olyan dolgokat, amelyeket a zsidó tudomány és irodalom a legújabb korig nem ismert. Felfedezték pl. Sirach könyvének héber eredetijét, amelynek létezését a Talmud állította ugyan, de erősen kételkedtek benne, éppen mert csak a Talmud beszél róla. Felfedeztek sok történelmi anyagot, sőt szektairatokat is, és ezt mind *csak* eldobott papirusrongyokban. Hova lettek a rendes egész példányok és díszpéldányok, amelyeneket minden időben készítettek a tehetősebb tudósok és könyvtisztelők? Ma már bizonyossággal állíthatjuk, hogy mindez a valóságban létezett, de a zsidó sorsból folyó viszontagságok közepett eltűnt, nem bírta ki a vándorutakat Mezopotámiából, Palesztinából és Egyiptomból Spanyolországba, Franciaországba és Európa többi országaiba. Maimonides mondja, hogy szöveghasonlítás céljából 500 éves egyiptomi talmudpéldányokat használt (Mal-

weh 15, 2). Mindezeknek a szövegeknek nyoma veszett. Kisebb-nagyobb talmudszövegű töredékeket őrzött meg a Geniza.

De térjünk át a Talmud sajátlagos sorsára. Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy a nemzsidó külvilág nem törődött a Talmuddal és nem igen szerzett tudomást róla egészen a XIII. század elejéig. Justinianus császárnak a zsidó hitéletre vonatkozó korlátozó ediktuma, a híres 146. novella, említi ugyan a «deuterosist», ami annyi, mint ismétlés (Misna), és megtiltja azt mint tisztán emberi alkotást, de nem világlik ki belőle egész bizonyossággal, vajjon könyvet kell-e rajta érteni, vagy a szentírásmagyarázatnak zsidó hagyományos módját. A külvilág fóruma előtt legelőször a XIII. század elején lép fe' a Talmud. Akkor sem jószántából, vagyis nem úgy, hogy a zsidók életmódja vagy viselkedése hívta volna fel a nemzsidó környezet figyelmét a zsidókra, ill. a zsidók tankönyveire, hanem úgy történt a dolog, hogy zsidó renegátok vádaskodtak a Talmud ellen a keresztény egyháznál, hogy a Talmud keresztényellenes dolgokat tartalmaz. Ez volt a Talmud elleni támadások *kiindulópontja*.

Mielőtt e támadások részletesebb jellemzésébe bocsátkoznám, szükségesnek tartom a következő általános megjegyzést előre bocsátani:

A Talmud elleni támadások három korszakra oszthatók. Az első korszak a XIII. századdal kezdődik és majdnem egy fél évezredig tart. A XVII. század második felében ér véget. Ezt a korszakot az jellemzi, hogy a támadás tárgya maga a Talmud, mint irodalmi munka; a támadás megindítói zsidó renegátok; mint vádló az

egyház szerepel, ill. annak képviselőjében a megfelelő papi kirendeltség. Az ítélethozatal szintén magának a Talmudnak szólt: a *Talmudot* kellett elkobozni, máglyára vetni, cenzurálni stb.; egyszóval, a Talmud maga volt az üldözés tárgya. Így ment ez az egész korszakon át. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a zsidók maguk is nem szenvedtek volna az ilyen vádaskodásoknál. Sőt nagyon sokat szenvedtek. De a vizsgálat nem a zsidók életmódja, hanem a Talmud tartalma, ill. annak egyes kipécézett helyei ellen folyt. A Talmud mint *könyv* került az inkvizíció bírósága elé.

E második korszak a XVII. század végén kezdődik és terjed a 19. század második feléig. Legtipikusabb képviselője Eisenmenger. Ez a korszak aránylag rövid tartamú. Mindössze két évszázadig tart és nem is mondható igen tartalmasnak. A második korszak abban különbözik az elsőtől, hogy nem közvetlenül és nem is kizárólag a Talmudot teszi meg a támadás céltáblájául, hanem magát a zsidóságot. Nem az a vád, hogy a Talmud ezt vagy azt mondja, hanem hogy a zsidóság ezt vagy azt hiszi és cselekszi; a Talmud csak mint bizonyíték, mint koronatanu szerepel a zsidók ellen emelt vádak igazolására. És éppen azért az ítélet sem a Talmudot illeti meg, hanem magát a zsidóságot.

A harmadik korszak egyenes folytatása a másodiknak. Mindössze csak annyiban különbözik tőle, hogy a Talmud címén emelt zsidóellenes vádak nem «tudományos kutatások» képében jelennek meg, nem szakemberekhez fordulnak, hanem pamfletek alakjában kerülnek piacra; tömegkolportázs útján terjesztik a nép alsóbb rétegeiben. Az egész talmudkritika mint

«tudományág» kisiklik a szakemberek kezéből, és a párt, az antiszemita párt fegyvertárába kerül bele. Ettől fogva még csak az sem fontos, hogy ez vagy az a mondás valóban áll-e a Talmudban, hanem csak az, lehet-e vele hatni a néplélekre.

A korszakok rövid jellemzése után átmehetünk a részletekre. Amint említettük, a XIII. század közepe táján a Talmud a nyílt támadás céltáblája volt. Az első, aki bevádolta a Talmudot, Donin Miklós volt, zsidó renegát, aki aztán a dominikánusok rendjébe lépett. 1239-ben denunciáló iratot nyújtott be IX. Gergely pápához, mint az inkvizíció védnökéhez, hogy indítson vizsgálatot a Talmud ellen azért, mert becsmérlő szavakat tartalmaz Jézus és a kereszténység ellen. Megindították az eljárást, elkobozták a Talmud-példányokat és elrendelték a disputációt. 1240-ben június 12-én kezdődött ez a disputáció. Válogatott szakférfiak vezették. Az egyház részéről ott volt Guillaume d'Auvergne, párizsi érsek, Odon, a párizsi egyetem kancelláriusa és egy dominikánus szerzetes mint a szent inkvizíció tagja. Zsidó részről ott volt a párizsi R. Jechiél, a coucy-i Mózes és még mások. A denunciáns beadványa 35 pontot tartalmazott. Az egyes pontokat nem tárgyalhatjuk, de, mint az egyik disputans, R. Jechiél könyvéből kitűnik, kielégítő feleleteket adtak a főbb kérdésekre. Némely felelet gyenge. Hogy az inkvizíciós bizottság maga melyik feleletet fogadta el és melyiket utasította vissza, azt ma már igen nehéz megmondani. Az eredmény azt volt, hogy 1242-ben a párizsi piacon 24 társzekér Talmud-példányt égettek el.

Nem akarom itt leírni a gyászt és fájdalmat, amelyet

ez a nagyszabású autodafé okozott az akkori zsidóságnak. Az eseményre vonatkozó egyik elégia az áb hó 9-iki ritusba is bejutott. De egynéhány szót érdemelnek az akkori vallásdisputációk. Mert a kifejezés a maga egyszerű szótári értelmében nem fedti egészen azt, amit *akkor* vallásdisputációnak neveztek. Használtam erre más alkalommal egy hasonlatot, amelyet itt röviden ismételni akarok. A középkori vallási viták hasonlítanak némileg azokhoz az útlevélrevíziókhöz, amelyeknek az utas alá volt vetve közvetlenül a háború után, amidőn egyik-másik határvonalon át akart jutni. Az utasnak a legkülönbözőbb keresztkérdésekre kellett felelnie: Mi járatban van? Mik a céljai és szándékai? Mit visz magával? Mit akar hozni? Felvilágosítást kellett adnia minden darabról, amit bőröndje tartalmaz: új-e vagy használt; sajátja-e vagy másé. Megmotozták minden zsebét, minden papírját. Ha megakadt valahol a felvilágosítás, akkor természetesen baj volt. Ezt mind megérti a mai ember, és megérti azt is, hogy ilyen vizsgálati folyamat *csakis egyoldalú* lehet. Nem képzelhető el még a legmerészebb fantáziában sem ennek a fordítottja; az t. i., hogy az utas hasonló kérdéseket intéz az útlevélvizsgáló határőrhez, hogy pl. neki is megvizsgálja a papírjait, a zsebeit, a pénzét stb. Ugyanaz a kép tárul elénk a középkori hitvitákban is. A kérdések mind csak az egyik oldalról özönlöttek. A másik félnek pedig az a feladat jutott osztályrészül, hogy feleljen és csakis feleljen. A baj mindig csak a kérdezettet [érhette, sohasem a kérdezőt. Az első Talmud-pör körül [lefolytatott egész disputáció, tehát csak amolyan útlevélrevízió volt 35 kérdéssel. Persze itt,

ahol logikus és történeti érveket várt a világ, ahol a bevallott cél nem pusztá legyőzés, hanem a pártatlan meggyőzés volt, a pártatlan felvilágosítás és védekezés, nem jól vált be az egyoldalú revíziónalis módszer. Mert minden teológiai rendszerben, különösen történeti és szertartásbeli sajátosságaiban számos kérdés van, amelyre a kívülálló teológus csakis ellenkérdéssel tudna felelni, vagyis csak akkor tudja kivédeni a vallása, ill. vallásos irodalma ellen irányuló kérdéseket, ha módjában van rámutatni a támasztott kérdés vagy vád közös voltára: ha szabadon megmondhatja ellenfelének, hogy az ellene irányuló vádat meg is lehetne fordítani. Erre az ellenpróbára alkalom is nyílt 20 évvel később, amidőn egy másik kikeresztelkedett zsidó, aki szintén a dominikánus rendhez tartozott és a Pablo Christiani nevet vette fel, újból megújította a vádak a Talmud ellen. A hitvita Barcelnában folyt le 1263-ban. Az ellenfél a Ramban (R. Mose b. Nachman) volt. Ez nemcsak korának legkiválóbb talmudistája, hanem egyik igen alapos ismerője volt a korabeli keresztény teológiának is. Ótőle származik az a nevezetes tétel, hogy a Talmud nemcsak haláchikus anyagot, vagyis vallástörvényeket tartalmaz, hanem van benne hitelvilág meg nem kötött történeti, legendáris és népi-ismeik vagy folklorisztikus anyag is, amely ugyanazon elbírálás alá esik, mint a hasonnemű anyag más irodalmakban, teszem a régi és a Talmuddal egykorú Egyházatyák műveiben megőrzött beszédek és legendák. Nachmanides, mint már ebből is látjuk, jó nyomon járt és helyes szempontokból indult ki. A hitvita első három napján szabadabban mozgott és ellenkérdéseket

is engedett meg magának, aminek aztán az volt a következménye, hogy maga a barcelonai zsidóság követelte Nachmanidestől, hogy álljon el a hitvita további folytatásától (Grätz VII³ 122); a kereszténység részéről pedig intést kapott, hogy vigyázzon magára. Barcelona józanabb keresztény polgársága ekkor annak az óhajtnak adott kifejezést, hogy szakítsák félbe az egész disputációt. A király azonban kívánta a teljes lefolytatását. És mi volt az eredménye? A király maga, ki a legtöbb jóakaratot mutatta Nachmanides iránt, azt a kijelentést tette, hogy még sohasem hallott oly szellemesen megvédeni egy ennyire igazságtalan ügyet. A király kegye és jóakarata a szellemes vitázó iránt annyiban használt neki, hogy elnézőbb ítéletet kapott: Nachmanidesnek csak három évre kellett elhagynia spanyol hazáját, védőiratát pedig máglyára dobták. Ez volt tehát a sorsa annak a hitvitázónak, aki ellenkérdéseket is mert tenni. Így az ellenpróba világosan mutatja, hogy a Talmud elleni támadások nyomán rendezett középkori hitviták nagyon hasonlítottak a már említett útlevélrevíziókhoz.

A bercelonai disputáció újabb mozzanatot vitt bele a Talmud sorsának menetébe, a cenzurát. A cenzura kiindulópontja az volt, hogy eleget akartak tenni egyrészt azoknak, akik vádat emeltek a Talmud ellen a kereszténységet, ill. ennek alapítóját érintő szövegek miatt, másrészt pedig a zsidóságnak, amely a Talmudban bírja vallási hagyományainak egyik legrégebb és legfontosabb forrását. A talmudi cenzura azonban nem tett eleget rendeltetésének. Maga a zsidóság nem igen bánta, hogy Talmudjából néhány apró legendarész-

let és folklorisztikus elem elmarad; ezek úgysem tartoztak a komoly iskolai tananyaghoz, mert a tulajdonképi vallástanhoz vagy haláchához semmi közük. De az ellentábor, ill. annak jelentékeny része szinte csalódottan nézte a Talmud igazolását. Mert neki eredetileg sem a Talmud tisztázása volt a célja, hanem annak fegyverként való alkalmazása a zsidók ellen.

És most következik egy korszak, az Eisenmenger korszaka, amely csakis a cenzurált helyeket gyűjti össze, mint valami drágaköveket; és minthogy a vádlók csak aránylag kevés kifogásolandó helyet fedeztek fel a Talmudban, kiegészítették azokat kétféle módon: 1. kiírtak apró szövegtöredékeket, megcsonkított darabkákat, amelyek mondatbeli vagy történeti összefüggésüktől megfosztva rossz értelmet adnak; 2. gyűjtöttek a Talmud utáni zsidó irodalomból, rendszeren középkori könyvekből kifogásolható szövegelemeket. Ilyen úton keletkezett az «Entdecktes Judentum» két vastag kötete, amellyel Eisenmenger új korszakot inaugurált. Eisenmenger célkitűzése, amint már említettem, nem a Talmudra, hanem a zsidóságra vonatkozik. Az utána következő talmudellenes támadásoknál két dologra kell ügyelni: 1. arra, hogy az inkriminált szöveg nem hamisítvány-e; 2. arra, hogy a Talmudból vették-e a szöveget. Mert a kettő között igen lényeges a különbség. A Talmud, mint az ókor és nagyrészt a messze Kelet műve, nem igen ismeri a kereszténységet. A középkorban pedig véres zsidóüldözések folytak, amelyek némely könyvben is hagytak nyomokat. Ezeknek az összevegyítése nemcsak tudománytalanság, hanem a legveszedelmesebb iro-

dalmi méregkeverés is, melynek vegyi képlete minden más vallási irodalomra is könnyen átvihető.

Amint tehát látjuk, a Talmud cenzurája megfordította szerepét. A széles rétegű köztudat nem azt ismeri a Talmudból, ami valóban benne van, ami a tulajdonképpeni tartalma, hanem csak a kicenzurázott részeket; vagyis nem a 12 fóliánsból ismeri a Talmudot, hanem az alig 12 lapot kitevő archaizmusokból, amelyeket annak idején töröltek. És ismeri más hozzátételekből, amelyeknek a Talmudhoz semmi közük. Ez is egyik sajátossága a Talmud sorsának.

Ezzel talán végezhetnénk is. Mert a számos Talmudpör, amely a multban és saját jelenünkben lefolytatódott, nem mond egészen újat; csak gazdagabban illusztrálja a már érintett sorsfordulatokat. Befejezésül mégcsak a következőt:

Néhány évvel ezelőtt alakult egy kisebb tudós társaság, amely tervbe vette a Talmudnak a legújabb kutatási eszközökkel való tudományos feldolgozását. Kimerítő konkordanciák mellett az egész anyagnak szakok szerint való kifejtése volt a cél. A Misna konkordanciája meg is jelent. Úgyszintén a Toszefta konkordanciájának első betűje, az «Alef». A rendszeres munka megjelenésére azonban nem került sor, mert közbejöttek a nagy gazdasági ínség és a legújabb idők bajai, amelyek a még meglevő erőt máshová irányítják. Különösen az amerikai zsidóság mutatott nagy áldozatkészséget az új tudományos terv iránt s ezt a terv megghiúsulása után is dicsérőleg kell megemlítenem. Mert remélni akarjuk, hogy jobb idők is következnek majd, amikor újból feléled a zsidó tudományok ki-

építésének hathatósabb pártfogása. Remélni akarjuk, hogy a Talmud sorsa is jobbra fordul, mert ez körülbelül fokmérője a zsidó sorsnak is. Fokmérője, de nem hordozója. Mert ismétlem: nem a Talmud volt kiindulópontja a zsidó sorsnak, hanem a zsidósors volt irányítója a Talmud elbírálásának, elítélésének és meghamisításának. Reméljük és elvárjuk, hogy egy boldogabb jövő ezt meg fogja másítani.

Budapest.

Dr. GUTTMANN MIHÁLY.

A TALMUD MINT AZ ÓKORI KELETI ÉLET TÜKRE.

A szóbeli hagyomány műveit, a Misnát, a Tosziftát, a Midrásokat, rövidség kedvéért Talmudnak nevezik, noha igazi értelmében e szó csak a palesztinai és babilóniai Talmudot jelenti. A szóbeli hagyománynak csak végső szerkesztése van megállapítva, de nem a kezdete; ez azonban teljes bizonyossággal már Ezra idejére tehető, amidőn a Tórát felolvasásakor arameus nyelven is tolmácsolták. A Targumok szintén a hagyomány művei közé tartoznak. Azoknak szellemét mutatják. A jelen rövid cikkben a hagyománynak csak egyik oldalát akarom bemutatni, amelyről a talmud-kutatók megfejtkeznek. Az új és a régi talmudisták egyaránt hajlandók többé-kevésbbé feltételezni, hogy a Talmud jórészt elvont elméleti dolgokat tartalmaz, amelyeket a vallástörvény megállapítása céljából tárgyal. Ez utóbbi tétel áll, de az esetek, amelyeket az írástudók,

bölcsek, tannák, amórák, ahogy a tekintélyeket különböző korokban nevezték, felhoznak, ritka kivétellel mind az életből vannak véve, mégpedig rendszerint a nép mindennapi életéből.

Már maga a Misna hat része mutatja, hogy a mindennapi életet szabályozták, illetve a népéletet rögzítették meg. Ezt látjuk az említett Misna-részek neveiből. Ezek a földművelés, az ünnepek, a nők, a károk, a szent dolgok, tisztaságok (tulajdonképpen tisztátlan-ságok) neveit viselik. Az első rész traktátusai vallási szempontból tárgyalják a földművelést, de a tárgyalásból oly pontosan állapítható meg Palesztina népének földművelése, mint semmiféle más antik irodalomból. Áll ez az ünnepekről szóló részről is, mert a rájuk vonatkozó szabályokból is kitetszik a népélet.

Így például mindjárt az első traktátus kezdetén arról van szó, hogy péntek délután szabad-e a szabónak a tűjével, a suszternek szíjával és az okmányok és egyéb iratok készítőjének a kalamusszal a füle mellett kimenni. Éppúgy szó van az ünnepi életről is. Minthogy szigorú rendszer már a Misnában sincsen, ennek magyarázatában, a Talmudban, egyáltalán nincs rendszer, az ünnepekről szóló részben, vagy ahogyan hibásan nevezik, rendben, mindenféle szóba kerül. Ezenfelül már a Misnában magában van olyan traktátus, amely nem is az ünnepekről szól, például a böjtök traktátusa.

Különösen látható Erubin traktátusából a lakóházak és egyebek építkezése, valamint az uccák és országutak képe. Mai napig találhatók ilyen városok és falvak keleten, de kevésbé, mint máshol, az utolsó évtizedekben modernizált Palesztinában. Ebből a szempontból

a zsidó életet az araboknál kell keresni. Palesztinában magában az antik zsidó népeletet leginkább az arabok tartják fenn, kiknek ereiben egyébiránt sok zsidóvér folyik, talán az arab lakosság nagyobb fele zsidó ivadék, mert hiszen az arab hódítók nem voltak olyan nagy számban, hogy az országot benépesíthették volna. A vezérek nélkül maradt zsidó földműves nép (am haárec) vallásilag is behódolt a győzőknek, amint az egyiptomi nép is. A szaktudósok nézete szerint a mai egyiptomi arabok termetükben és egyéb testi sajátágaikban a régi egyiptomiak típusát mutatják. Egy jeruzsálemi kiváló tudós (Klausner) azt a nézetét közölte velem, hogy a Szentföld mai arab lakói a megfelelő hajviselet és ruházat fölcserélésével galíciai zsidóknak látszanának.

A harmadik rész főtartalma a házassági jog ugyan, de közben a nők életét tükrözteti minden tekintetben.

Így például a házastársak együttélésének egy külön traktátus van szentelve (Nidda), amire semmiféle régi irodalomban nincsen példa és az újabb orvostudomány sem igen fogja felülmúlni e traktátus eugenikáját. Megtudjuk azt is például, hogy a lánygyermeket már 3 éves korban lehetett férjhez adni. Az indusoknál dívó szokás gyermeklányok elvételét illetőleg, melyet az angol kormány mai napig sem tudott kiküszöbölni, a zsidóknál is élt. Nem kétséges, hogy nemcsak a zsidó nép egymaga ismerte a házasságkötés e módját, hanem a régi népek általában. Csakhogy nem maradt róluk feljegyzés. A Biblia már említi azt, hogy az apa eladja a lányát, sőt azt is találjuk, hogy a hitelező adóssága fejében elvette az adósnak gyermekeit,

előszeretettel bizonyára a lányokat. A Talmud az egész vonalon gyökeresen enyhíti ezt a kegyetlen gyakorlatot. Megtiltja ugyanis a lánnyal való együttélést, amíg nem éri el a 13-ik életévet, az akkori nagykorúságot, és megadja neki a jogot, hogy megtagadja a házasságot, a Talmud szavával: «vonakodik» (מֵאֵין). Ez oly szabály, amelyet a Biblia nem ismer és tudásom szerint semmiféle jogban nem található. A római jog ismeri ugyan a consensust, a házasulandók kölcsönös beleegyezését a házasságba, de azt nem említi, hogy az eladott kiskorú lánnyal a házasesetet nagykorúságáig megkezdeni nem szabad és hogy ez időpont beálltával a házasságot megtagadhatja. Minden vonatkozásban látjuk a két nem egymásközti viszonyát. Így például azt, hogy rendszerint a rokonok egymás között kötöttek házasságot. A Talmud azt ajánlja, hogy az ember ne nősüljön meg addig, amíg nővérének lánya nem nő fel. A nagybátya jelenti a héber és aram nyelvben a kedves szót (חַבִּיבִי és דָּרִי). Az araboknál mai napig az unokatestvérek kötnek házasságot, a kedvesnek neve «nagynéném lánya». Érdekes jelenség, hogy az időre való házasság szintén járta a nép között. Így érthető az, hogy a Misna mint közönséges esetet említi, hogy a férfi azt mondja a nőnek: légy feleségem 30 napra. Ez nem kitalált eset, hanem előfordult és ezért a rabbiknak szabályozniok kellett az ilyen eljegyzést. Még érdekesebb az, hogy Rab (mh. 247), a legnagyobb babilóniai írástudó, a szúrai főiskola alapítója és feje, utazásain ki kiáltotta a helységben, ahova jött, hogy ki akar felesége lenni egy napra. A Talmud szerzői maguk megütkeztek ezen és erőltetett magyarázatokat adnak. Nem gondol-

tak arra, hogy a zsidó fejedelem ugyanazt a szokást követi, mint a perzsa hercegek, akik mindenütt, ahova jöttek, ilyen felszólítást bocsátottak ki. (Tabari. Nöldeke fordításában.) Ez fényes példája annak, hogy a Talmud az antik nép életét tükrözteti. A válást a Talmud általában helyteleníti és számos mondásából kitűnik, hogy rendszerint a zsidók monogámiában éltek. Világosan kimondták, hogy ne vegyenek a feleség mellé még egy másodikat, mert az nem vezet jóra sem a házaséletben, sem a gyermekeknél.

A régi zsidóknál a vőlegény női rokonai fürdőben vizsgálták meg a menyasszonyt abból a célból, hogy nincs-e testi hibája. Kétezer éves előfutárja a jelenkor törekvéseinek, hogy a házasulandók előzőleg orvosilag vizsgáltassanak meg és az állam adott esetben megakadályozhassa a házasságkötést.

A negyedik rész lényegében magánjog, és pedig oly részletességgel, hogy avval még a Justinianus által 533-ban szerkesztett római jogrendszer idevágó része sem igen mérkőzhetik. Noha Mózes II. könyvének 21. és következő fejezeteiben és Mózes V. könyvében és máshol is bő magánjogi intézkedések vannak, a Talmud ezeknek enyhítő magyarázatain felül számos jogtételt tartalmaz, amelyekről a Bibliában nincsen szó és amelyek részben a modern jogrendszerekben sincsenek meg. Így például meghatározza azt, hogy timár. ágot a várostól csak 50 rőfnyire szabad építeni, mégpedig a városnak csak azon a szélén, ahonnan a szél a búzt nem hajtja a városba. Akárhány modern nagy városban erre tekintettel még ma sincsenek. Még érdekesebb, hogy csak egy felette jelentős dolgot említsek, az

okmányok kiállításának szabályozása. Kétféle okmányformát ismertek. Az egyszerű okmányt és a bekötött okmányt. Ez utóbbi olyan okmány, amelynek tartalmát kétszer írják le. Az egyiket bekötik, a másikat nyitva hagyják, hogy belőle az okmány tartalmát mindig meg lehessen tudni. A bekötést azért használták, hogy ne lehessen meghamisítani. E célból körülkötötték és a fonalak mindegyikét egy-egy tanú írta alá, úgy látta el pecsétjével, hogy fölbontható nem volt. Rendesen öt tanú pecsételte le az ilyen okmányt. Ilyet állított ki Jeremiás próféta (32. f.) és ilyen fonállal körülkötött okmányok kerültek elő az időszámításunk előtti V. századból az elefantinei arameus papiruszokban, valamint számos, szintén Egyiptomban kiásott görög papirusokban, melyek 200 évvel későbbiek. Igen tanulságos, hogy az okmány neve a Talmudban «get». Ez a szó minden okmányt jelent, nemcsak a válólevelet. A szót az assziroktól és babilóniaiaktól vették át. A nemrég elhunyt jeles bibliatudós, Felix Perles, a bibliai szövegbe is belé akarta korrigálni. A get nem egyéb, mint az asszir «gittu» és annyit jelent, mint a héber star (שטר), azaz írás. Senkinek sem jutott eszébe azt kérdezni, hogy mikép jutottak a zsidók ehhez az általános ókeleti okmánynevhez. Nem kétséges, hogy magukkal hozták Babilóniából, úgy mint a hónapok és angyalok neveit. Ez a «get» szó az egyetlen mai napig élő asszir-babilóniai szó; hiszen a zsidók száján most is forog a «get».

Talán nem lesz érdektelen, ha rámutatok még más két ókori nép egy-egy szavára, amely a mai napig csak a zsidók száján él. Az egyik a «kik» (קיק) szó, melyet

minden péntek este mond a jámbor zsidó, a «milyen mécesest szabad meggyújtani péntek este» (במה מדליקין) című Misna-fejezetben. (Sabbat. II. perek). Itt az áll, hogy nem szabad használni «kik»-olajat. Ez a «kik» közönséges szó a görög papiruszokban, amelyekben szó van a «kiki» és a kikimunkásról és egyebekről. Ez az olaj királyi monopólium volt; mint laxativot használták és Egyiptomból került Palesztinába. Ez az egyetlen egyiptomi szó, amely még él, persze nem az egyiptomiak, hanem a zsidók száján. A másik szó az «epikuros». Mai napig használják a zsidók a hitetlen megjelölésére (אפיקורום). Már a Talmud kérdezi, hogy ki az apikóresz, amire különböző feleleteket ad. (Szanhedrin 99+100). Említésreméltó, hogy a Talmud miért ismeri éppen Epikurost, holott Sokrates, Platon és Aristoteles voltak a nagy görög bölcsek, akiket a világ ismert és ismer. A felelet erre az, hogy a Talmud csak a zsidó népen mutatkozó jelenségeket említi, mégpedig valóságos szempontból, nem pedig neves bölcsészeket. Már pedig a Szentföldön csak Epikurosnak voltak hívei, mivel ő nem annyira filozófus volt, mint inkább kultuszközségeket alapító. Ez részletesen olvasható Zellernek és Gomperznek a görög bölcsészetről írt híres munkáiban. Epikuros megnyugtatta az embereket, hogy a halál után nem fogja őket büntetés érni. Nyugodtan élvezhetik tehát az életet. Ez eszme körül zsidók is csoportosultak. Azért Epikuros az egyetlen görög filozófus, akit a zsidó ókori hagyomány ismer. A divatos epikureus szó filozófiájának második felét tükrözteti, amely szerint mindenki élvezze az életet, amiből jelenleg az élvezethajhászó mellékértelmet kapta. Az epi-

kureus tan bizonyára még az ő életében hatolt be a zsidók közé, éppúgy, mint más antik népek közé. Ezért időszámításunk II. és III. századában a Talmud bölcsei nem tudják az epikureus tan igazi értelmét és egészen különös magyarázatokat adnak. Hogy a talmudisták jól ismerték a görögök gyakorlati életét, mutatja még az is, hogy a görög irodalomból csak Homeroszt említik, mégpedig Homeros könyveit többszámban. Ez megfelel az ókori gyakorlatnak, amely Homeros egyes könyveit hozta forgalomba, nem az egész művet, mégpedig iskolai célokból. Amint a zsidó iskolákban a Tórát, úgy tanították a görög iskolákban Homeroszt és éppúgy, mint a zsidóknál az iskolás gyermekek számára szabad volt a Tórából egyes részeket külön lemásolni, úgy másolták a görög gyermekek számára Homerosnak egyes részeit. A Talmud a Bibliával való összefüggésben említi Homeroszt, a görögök Bibliáját. A farizeusok azt mondták a szadduceusoknak, akik kifogásolták, hogy a Tóra érintése tisztátlanná teszi a kezeket, holott Homeros könyveinek érintése nem tesz tisztátlanná, hogy a becsük szerint igazodik a szabály. A zsidók Bibliáját ne érintsék, nehogy a tekercs elkopjék, míg a görög Bibliát nem kell úgy megvédeni. Lehet más magyarázatot is adni, amivel azonban itten mellékesen nem foglalkozhatom. A három nagy ókori népnek: a babilóniaiaknak, az egyiptomiaknak és a görögöknek egy-egy szava jelenleg csak a zsidó közönség ajkán él. Csodás példája a zsidó nép konzerváló erejének.

Ez a három szó is mutatja, hogy a Talmud miképpen tükrözi az antik népek életét. Természetes, hogy ez

csak mintegy szimbolum, de az antik népek általános életét az adatoknak óriási tömegei mutatják, amelyekre a Talmudban bukkanunk. Még az is, hogy a főszenpont a vallás, általános antik jelleg. Minden régi népet, sőt minden újkori népet is elsősorban a vallás érdekelte. Ezt nemcsak a középkor, hanem az újkor története is tanúsítja. Sőt velejében a jelenkor is.

A Misna ötödik és hatodik része a szent, tiszta és tisztátalan dolgok nevét viseli. Ez is általános antik jelenség, mivel a többi népeket is ezek foglalkoztatták, habár más-más névvel jelölték és más-más hitben éltek. A zsidó nép tartotta a régi népekkel a kultúr-közösséget, sőt szellemi áramlataik is varázskörükbe ejtették őt.

Így például nincs az a babona, amely az ókori zsidó néphez el nem jutott volna és részben, csekély mértékben mai napig ne élne kebelében. Eredeti zsidó babona nincs is, *de az egyistenhitet, a monoteizmust soha érinteni nem engedte.* A zsidók is hittek a most ismét divatba jött asztrológiában, a csillagjóslásban, mint maga Kepler, a modern csillagászat megalapítója, aki, midőn fia született, sietett a csillagvizsgálóba, hogy felállítsa újszülött fiának horoszkópját. A Talmud elég sűrűn kárhoztatja ezt, mint egyebet is, amiből következik, hogy a nép között el volt terjedve. Mint a próféta, úgy a Talmud is azon a nézeten volt, hogy az ég jelei csak a népeknek szólnak, de nem a zsidóknak (Jeremiás 10. fejj. 2. v.) A jelekben tehát hitt, csak a monoteizmust nem hagyta érinteni, mint maga mondja, a zsidók csak Isten kezében vannak.

A szóbanforgó két Misna-rész magyarázataiban a

Talmud számtalan adatot tartalmaz, amelyek nem vonatkoznak éppen a szent vagy a tisztátalan dolgokra, hanem mindenféle, minthogy a zsidóknál nem volt az a szigorú rendszer, mint Platónál vagy Aristotelesnél. Általában a rendszer görög és nem zsidó, noha a Misnában még mindig több rendszer van, mint a Hadrianus alatt szerkesztett első római jogrendszerben. Hogy a Talmud szerzőit tisztán a gyakorlat vezérelte, mutatja az is, hogy a tisztaságról és tisztátalanságról szóló Misna-részt az utolsó helyre tette, mivel gyakorlati érvénye nagyjában megszűnt, noha saját kijelentése szerint a Tórának ez a főtartalma (Chagiga, Misna 1, 8.), továbbá főképpen az, hogy sem a palesztinai, sem a babilóniai Talmud ezt a részt nem kommentálta. Csak alkalmilag más traktátusokban ezekre is kitért, amely megjegyzések alapján a középkori kommentátorok ezt a Misna-művet is kommentálták.

E népszerű, közérthető vázlatban mellőztem az idézeteket, sőt a forrásmegjelöléseket is, de összefoglalóan állíthatom azt, hogy nincsen az ókori irodalomban mű, amely a Talmudhoz párhuzamot alkothatna. A Bibliával lehet párhuzamba állítani az indusok Védáit, a perzsák Avesztáját, de a Talmuddal semmit sem lehet párhuzamba állítani. Állítom, hogy még a görög-római irodalom sem tükrözteti oly híven az antik keleti népek életét, mint a Talmud. Az antik íróknál ugyanis az események és az élet vázolója az író agyán mentek keresztül. Egyéni leírások, míg a Talmud a való életet mutatja be, illetve tükrözteti. Bátran mondhatjuk, hogy a Talmud, értve rajta a hagyomány összes műveit, melyeket bevezetőleg részben említettem, az antik

népek életének leggazdagabb és leghűbb képe. A kronológiai eseményeket más irodalmakból kell venni, de az antik népélet színeit leghívebben a Talmudból lehet megfesteni. A világtörténeti hálátlanság, melyet a népek a zsidókkal szemben tanúsítottak, a Talmudot is érte és a történetírás nagy kárára kiküszöbölte a történeti forrásokból, noha hozzáfogható semmiféle antik irodalomban nincsen. Reméljük, hogy a kultúra haladásával a Talmuddal, ez elsőrendű művel szemben is meg fog szűnni az előítélet a tudomány javára.

Budapest.

Dr. BLAU LAJOS.

NE CSINÁLJ MAGADNAK FARAGOTT KÉPET.

A cseresznyemag.

Két pozsonyi posztókereskedő, két derék hitsorsosunk, az egyik Schwabacher, a másik Kohn, éppen száz évvel ezelőtt szokatlan helyzetbe jutott. Egy művészcsemetét fedeztek fel. A fiatal művész kicsit szégyenkezve, hosszú kaftánban és rojtos nadrágban állt előttük.

A két mecénás letette a rőföt. A tárgy, melyet kezükben forgattak, elbűvölte őket. Ez a tárgy egy faragott kéz volt, amilyent a Szentírás olvasásánál használnak szövegmutatónak. A neve héber szóval: «jod».

Sokféle jod van a világon. Van egyszerű, hársfából faragott: szerény kis imatermek számára. Van nehéz, tömör ezüst kéz, gazdagabb zsinagógák részére. Ez a

szóbanforgó kéz puszpángfa-remekmű volt. Összeszorított öklén megfeszültek az inak, de az előrenyújtott mutatóujjban isteni megnyugvás volt.

Schwabacher és Kohnnál a pozsonyi jesivából csaknem naponta jelentkezett adományokért egy csodagyermek. Fejszámolók, szépírási zsenik és rímfaragók. De ilyen kéz még sohasem kopogtatott a boltajtón.

— Hol tanultad ezt? — kérdezték egyszerre.

— Egy igazi talmudista mindenhez ért — válaszolta helyette a társa, egy alacsony, pufók, helyesszájú gyerek. — Ezt is ő csinálta...

Belenyúlt hórihorgas társa zsebébe és egy papírnehezítőt vett ki. Ez még remekebb volt: a bécsi Bazilika tornya reliefbe vésve. Ablakok, kőcsipkék szinte rálehelve.

Egy művész kaftánjának a zsebe olyan mint egy bűvész cilindere. A baráti kéz percenként új csodákat húz ki belőle. Engel József, a sovány bocher-fiú csak állt és tűrte. Öt perc alatt egész élettörténete ki volt rakva a pultra.

Sátoraljaujhely. A papa előimádkozó. Jóska hat éves és purimi fakereplőt farag. Tessék csak nézni, mekkora orrot vésett rá! Két atyai pofon járt érte.

Hét éves. Megbukik a Talmud-tórán. Folyton trenderliket farag. Egy év alatt négy pipaszárat törnek el a hátán.

Tíz éves. Az apa már látja, hogy fia el fog veszni a szent tanok számára. Utolsó kísérletkép Ungvárra küldik a jesivába. Itt már egész kis esztergályos műhelyt rendezett be magának. Végül kidobják.

— Na és most? — kérdezte a két társ, Schwabacher és Kohn.

Egyik az óraláncával babrált, másik a hóna alá mélyesztette a hüvelykujjait.

— Most mi akarsz lenni? — kérdezte a két mecénás.

— Tajtékpipametsző — felelte a kékszemű Engel Józsi.

Ha az apja, az újhelyi előimádkozó ezt hallotta volna . . .

A két társ összedugta a fejét. Tajtékpipametsző? Csekélység. Egy ilyen alvajáró zsidó fiú micsoda magasságokról ábrándozik. Miért nem mindjárt fő-tárnokmester Budán? Igen, ha órásinas, kővéső, vagy más ilyen akarna lenni, amiből van külön zsidó céh is...

Egyikük levelet írt Bécsbe a Mauthner és Kadisch cég főnökének. A másik belenyult a kézipénztárba és kibélelte a levelet.

— Hétfőn a hajóval felutazol Bécsbe. Elviszed ezt a levelet Mordechai Nass úrnak, a Mehlmarkton. El ne felejtöd, mikor köszönsz, «Herr Kommerzialrat»-nak titulálni. Ő be fog iratni tégedet a császári művész-akadémiára. A többit ott megtudod.

Engel József bukfencet szeretett volna vetni örömeiben. De este lett, ágya már vetve volt a padlásszobájában. A viaszgyertyája már kiégett az orvosságos üvegből és sötétben nem tanácsos bukfencezni. Másnap reggel hosszú levelet írt szüleinek Sátoraljaújhelyre.

Még mielőtt a hajó elindult volna vele, ott volt a gyorspostával a válasz.

Te istentelen, aki mindig voltál. Úgyis gondoltuk, hogy hat testvér közt te leszel a szégyenfolt. Kántor

lenni, nem. A rőföt utálod. Héber könyveidet telefirkálsz keresztény táncosnókkal... Te becsstelen, aki vagy.

Mert hiába tanított téged házunk barátja Reb Teitelbaum az ősi parancsolatra: «Ne csinálj magadnak faragott képet» — te azért mégis csinálsz. Nem? — mondod. De hát nem találtam a minap is édesanyád fiókjában egy cérnára fűzött cseresznyemagot?... Nem is egyet. Többet egyszerre. Egyik fülbevalónak faragva, másikon rózsaszál. Harmadikon egy női név. Ennyi bűn egyszerre...

Sohase lássalak életemben. Én úgy is meg tudok halni, ha nem látlak. Eredj és folytasd a bálványfaragást...

Így lett szobrász Engel József. Bécsből mégegyszer visszatért Pozsonyba: pipametsző lett egy időre. Az ember mindent megpróbál, ha egy cseresznyemag szorítja a lelkiismeretét. Kis bolt, talán akad majd egy rendes feleség is...

De a dolog nem ment. A pozsonyi pipametszők kimondták a numerus clausust. Látja, édesapám, hiába, muszáj művésznek lennem.

Igen, ez akkor így volt. Pár év múlva Londonban dolgozott. Eszterházy herceg, a kancellária követe nem kérdezte tőle, van-e helytartósági engedélye. Hanem beajánlotta az amazonjait a windsori kastélyba. Párizsba, Rómába utazott és vadászkutyás Dianái sorra odakerültek a királyi paloták márványlépcsőházaiba. De a pesti Akadémia sem kért tőle türelmi lapot, amikor megbízták, mintázza meg a Dunapartra Széchenyi Istvánt szónoki pózában.

Az édesapját azonban soha élve nem láthatta többé. Egy ilyen öreg előimádkozónak szigorú elvei vannak. Furcsa dolog... egy cseresznyemag is szíven találhatója.

A vörösbegy.

Mi volna, ha egy napon felnyílna valamennyi kalitka ajtaja? Az összes énekesmadarak kiszállnának és ellepnék a Földközi-tenger napos szigeteit.

Így volt ez száz év előtt. A gettók ajtai megnyíltak. A fiatal zsidó költők mintha összebeszéltek volna, mind a császárvárosba repültek, Bécsbe. Tarkatollú papagályok és ijedt kis vörösbegyek.

Vonzotta őket a jólét, a gazdag családok verőfénye. Kis magyar városkák templomudvarain legendákat csicseregtek erről a gazdagságról. Úgy képzeltek: a bécsi mecénások ott ülnek a bankpaloták márványvesztibüljeiben és apró aranyhálókka várják a tehetséges talmudistákat. Gomperzék, Wertheimstein, a Königs-warterek. Mindazok, akik maguk is magyar városkákban kezdték, mint vásári órakereskedők. Most a zöld zsaluk mögött sóhajtoznak egy-egy költő, író után.

Pedig a költőnek akkor is születni kellett. Még hozzá kereszténynek kellett születnie. Oh ezek a bécsi szalonok... A férfiak kis noteszeikbe még héber betűkkel írták fel a tőzsdei árfolyamokat. De a feleségek már Chateaubriand-ért hevültek és a mogorva Grillparzert pártfogolták. Tíz év elég volt, hogy olyik Baruchból Bernhard legyen. Leánya, aki ezelőtt Lea volt, most Eleonora nevet kapott a keresztségben. Legalábbis egy Welington herceg lett a tisztelője.

A talmudista mindenhez ért. De a szent szövetség csillagképét még ő sem tudta megváltoztatni, szegény.

Mit csinált tehát a császárvárosban a fiatal költő, a tudós hebraista?

Várt és házitanítóskodott. Várt és elment egy nyomdába sajtóhibákat javítani. Várt és koplalt. Vagy várt és napokat evett. Kis traktérházak piszkos asztalain himnuszokat írt. Azután újra csak várt. Addig, míg valamely hitközség meg nem rendelt nála egy vágatási szabályzatot héber nyelven. Vagy amíg egy szegény leánynak össze nem koldulták a hozományát. Akkor jött ő és megírta a lakodalmi rigmusokat. Költők, akik tíz nyelven beszéltek, éltek akkor ilyen versekből és lakodalmakból. Megtörtént, hogy még éjjel is felébresztették a költőt. Ha például a szomszéd házban egy eljegyzés történt és nagyon sürgős volt a vers.

Így került szegény Löwisohn Salamon is Bécsbe. Költő, orientalista, magyar és szegény. Pályája a fehér-megyei Mórról indult ki s mint egy szép, önmagába visszatérő görbe vonal, ott is végződött.

«Költői szemmel és hívó öntudattal» élt és koplalt ő is a pompás császárvárosban. Szerelmes volt a héber nyelvbe. Igen, ezen a nyelven kutatni büszkeség. És törmelékekből építeni fel a bibliai földrajzot, vagy történelmet, a legnagyobb érzések közül való.

Hát még a vágyak suhanását a héber szavakra bízni, — mint a móri fiú tette! Löwisohn már sejtette, hogy a primitív népek költészete kopogtat az idők kapuján. Hiszen kortársának, a nagy Byronnak héber melódiáit már az egész világ olvassa.

Harminc éves korában a gazdag Biedermann család-

ban házitanító lett. Hónapos szobájában szegényes szalmazsák, a falipolcon könyvek. Ott a bécsi hitközség elnökének házában csupa csillogás. Aranyozott szent tálakból kiragyognak a héber betűk.

Örök rejtély, hogy a háziúrnak, a gazdag gyapjúszállítónak lányát, akibe nyomban szerelmes lett, hogyan hívták. A lány szép volt, mint egy spanyol donna. És a költő szívében édesbús spanyol költők hangjai trilláztak.

A lány csak hallgatta a verseit s mosolygott hozzá. Nem értette a héber szavakat, de kitalálta, mit jelentenek a versek. A költő megfordítva : értette a szavakat, de nem tudta, mit jelent a mosolygás.

Egy délután a leány nagy tükre előtt állt és lecke helyett báliruhát próbált. Ott állt selyem viganóban, rózsaszín atlaszcipőkben és kékesfehér arcán két pont piroslott, mint a korall.

Mozdulatlan állt a tükör három szárnya közt és úgy csillámlott, mint üvegkocka a kaleidoszkopban.

A szegény poéta letérdelt eléje és kezét akart neki csókolni. Egy bábunak akart kezeticsókolni.

Mikor hazament, nagyon zakatolt a szive. Mindenféle szavakat mondott egy bécsi kút előtt a görög isteneknek. Mikorára hazaért a padlásszobájába, egy levél várta. Egy arany hullott ki belőle : «Soha többé, tanító úr, megértette?»

Megértette. A szobatársa reggel úgy találta a kályha mellett meztelenül. Vacogott és görög költeményeket mormolt. Az ablakdeszkára állt, a prófétákat idézte és meg akarta állítani a Napot.

Harmadnapon hideg tömlőket kellett a fejére rakni.

Egy hét mulva az egykori tanítómestere jött fel érte párnás kocsival Mórról.

Szegény vörösbegy olyan volt a lógó fejével, mint egy kisborjú, amelyiknek eltört a lába. A móri kertben, ahol az édesanyja epehólyaggal etette, mert az jó a meghibbant elméjűnek is, csak nyujtózkodott a szalmazsákján és nyírta a régi írásait . . .

A szeme már szürke volt, a kezei örökké hidegek. Tizedik hónapban kivitték a móri temetőbe. A fekete fejkendő édesanyja csak ült a földön, csak siratta. Mit tudta ő, hogy mi történt az ő fiával?

Fent Bécsben, egy sötét, dohos rituális konyha mellett ekkor egy pár hórihorgas talmudista elsápadt egy percre. Mintha a Végzet keze simította volna meg őket és az szólt volna hozzájuk.

Minek farag magának egy talmudista fababát?

Budapest.

NÁDAI PÁL.

EMLÉKEZÉS BACHER VILMOSRÓL.

Két évtized távlatából.

Mily nagy érdem az,
Minő erény, mely e hálátalan
Pályán a késő hála újrasarjadt
Nem hervatag babérait szedi.
(*Arany, Tanári jubileumra.*)

Rabbiképzőnk félszázados ünnepére a Bánóczi-Gábor szerkesztette Zsidó Plutarchos (II.) megrajzoltatta az intézet hajnalán feltündöklött hármasszillagzatnak képét, leírta Bacher Vilmos, Bloch Mózes, Kaufmann Dávid pályáját. De Bacher emlékéhez vissza-vissza kell térni, míg Rabbiképző áll, míg magyar zsidó tudomány

él. Képének néhány vonását kiegészítjük, másokat fel-frissítünk. Az új vonásokat, a frissebb színeket két kút-főből merítjük : Bachernek boroszlói naplószerű jegyzet-füzetéből, amellyel áldottemlékű Bacher Vilmosné engem mint «a multak emlékeinek tántoríthatatlan meg-őrzőjét» kitüntetett, továbbá Bachernek Goldziher Ignáchoz intézett ifjúkori leveleiből, amelyeket Goldziher Károly, dicső atyja hagyatékának hivatott sáfárja, reám bízott. Bacher fejlődésének ez okiratszerű tanúságai, az ifjú lelkek néha kitörő megnyilatkozásaival korántsem csökkentik nagyrabecsülésünket a magyar zsidóságnak e két felül nem múlt nagyja iránt. Ellenkezőleg, ezek a nyilvánosságak soha nem szánt föl-jegyzések emlékeztetnek a bűvös tükörré, Salamon királynak vagy Hófehérke királynéjának tükrére, amely varázslatosan feltárja, ami messzi vagy késő távolban rejtőzik. Ifjúkorának közvetlen megnyilatkozásaiból megsejthető Bacher pályájának jövőendő gazdagsága.

I. Bacher Vilmos, mint boroszlói diák.

1. Bacher és Goldziher eszményi ifjúkori barátsága.

1868—1871-ig folynak Bacher egyetemi, 1868—1875. szemináriumi tanulmányai. Szentebb komolysággal ritkán indult ifjú a pályájának. Erre a pályára rendelte őt egész nevelkedése, erre ösztönözte saját választása. (1871. IV. 5.) Rajongó várakozását a boroszlói főiskola nem teljesítette. Panaszkodik, nem talál rokonlelkű társra, akinek egészen odaadhatná magát, s már-már lemond róla, hogy olyanra valaha találjon. A szeminárium csak tudást halmoz tudásra, de a vallásnak, az

életnek nagyjelentőségű kérdéseit elhallgatják. Kényszerről nem lehet panaszkodni. Ellenkezőleg, a cselekvés teljes szabadságával akarják pótolni a gondolkodás szabadságát. Bacher kényes erkölcsi érzéke fönnakad az egyik tanár előadásmegnyitó felszólításán: «Seien sie fromm, damit sie es nicht zu werden brauchen, wenn Sie in ihre Gemeinde kommen». Micsoda? kesereg Bacher, a jámborságra szükséges felszólítani? Ilyen alacsonyrendű megokolással!

Társai iránt Bacher azért oly követelő, mert Goldziherhez méri őket. «Ily szíves barátságot csak te bírsz érezni... Csodállak, csodálatom szinte a barátság rovására megy... föltáruul előttem a görög mítosz mély értelme, amelyben a halhatatlanságban részes Pollux hőn szeretett testvérével megfelel a maga kiváltságát. Igen, én Polluxom, engedj Castorodnak lennem.» A mitikus hasonlatot fölváltja a bibliai példa. Mint Jonathán az ifjú Dávidhoz, úgy szól Bacher az ő Goldziherjéhez: Hadd legyek melletted második. (1868. X. 22.).

Bacher félti Goldziheret: Istenünkre kérlek, kíméld magad, ne engedd, hogy a tudomány csontkarjai agyonszorítsanak (1870. I. 7.). Goldziher elégedetlen magával, addig végzett munkájával, mélabúra hajlik. Bacher inti, ily jámbor ifjú miként gyötörheti olyan kegyetlenül magát, vajjon ily arasznyi fiatal életben lehetett-e volna többet végezni, «hát mit csináljon a magamfajta ember, aki valamirevalót soha nem alkotott, aki folyvást harcban áll vállalt kötelességével?» (1870. VII. 1.) Közli barátjával részét egy levélnek, amelyet Jakob Levyhez intézett Fleischer, korának elismerten legnagyobb arabistája: «Herr Goldziher ist unter meinen

gegenwärtigen Hörern der kenntnisreichste und talentvollste. Seine Abhandlung über Tanchum ist eine sehr geschätzte Arbeit» (1870. III. 20.). Bacher egyik első nagy munkája Muslicheddin Sadi's Aphorismen und Sinngedichte, Strassburg, 1879, barátjának, Goldzihernek van ajánlva szíves szeretettel.

2. A boroszlói ifjú magyarsága.

Amikor Bacher és Goldziher megvitatják jövődő feladataikat, mindig elsősorban a magyar Izraelre gondolnak. Boroszlóban is a magyar ifjak magyar egyesületté tömörülnek, a Boroszlói Magyar Olvasó Társulattá, amelynek érzelmes történetét Bánóczi írta meg (IMIT Évkönyve 1896. 145—155.). A Társulat magyar könyvtárt nyit, magyar nyelvű előadásokat tart, szavalnak (pl. Lévy Mikesét), beszédeket mondanak, pl. emlékbeszédet Eötvös Józsefről, tudományos előadásokat tartanak (Bacher Jób Targumáról). A feloszlott társulat iratait, pecsétjét Bacher hozta magával. A boroszlói papképzőben számos magyar nevelkedett: Beck Mór (később bukaresti rabbi), Dessauer Mór (Meiningen), Fried Salamon (Ulm). Gestetner Izrael jegyző (meghalt pályavégezetlenül), Goldberg Raphael (Buda), Janovitz Mór (Berlin), Jaulus Henrik (Aachen), Kohn Sámuel (Pest), Kohut Adolf (publicista), Kohut Sándor (Székesfehérvár, Pécs, Nagyvárad, Newyork), Maybaum Zsigmond (Berlin), Perles József (München), Steckelmacher Mór (Mannheim), a korán elhunyt költői lelkű Schmidt József. Büszkén jelenti Bacher, hogy az intézet első díját Maybaum nyerte; ugyanakkor Bacher-

nek is jutott ösztöndíj (1870. I. 27.). Maybaum és Perles tudományos kutatásairól ismételten esik elismerő szó.

A boroszlói diák állandó figyelemmel kíséri a honi zsidóság ügyeit. Kohn Sámuelben, Brill S. L.-ben, Deutsch Henrikben tiszteli «a nagy zsidó triászt.» (1869. X. 20.). A Deutsch szerkesztette Izraelita Közlönyt állandóan olvassa, serény része van benne, hogy az tudományos melléklettel bővült, «hogy a zsidó tudománynak Magyarországon szerény papiros otthon» épül (1870. III. 8.); ő maga tudományos dolgozatok folytatólagos sorozatával gazdagítja. Hazulról pontosan értesül arról, hogy mi történik otthon. Kayserling megválasztásánál közrehatott az a gondolat, hogy a létrehívandó rabbiképzőnek ő legyen az egyik tanára (1870. VII. 1.); Kayserling Budapesten folytatni készül a Predigtmagazinját. Kleinmann (= Kármán Mór) tudományos kiadványt tervez, amelyben bizonyítani akarja, hogy Izrael a kanaáni honfoglaláskor nyelvet váltott. Bacher ezt a föltevést kétséggel fogadja: Ily nyelvcsereére alig akad történelmi példa, a román nyelvek is megőrizték az ősbibb nemzeti nyelv gazdag elemeit (1869. XII. 5.).

Nyugtalanul kér hírt a szanszkritista Mayr Aurél hogylétéről. Vámbéry Ármintól sok kedvességet tapasztal: Vámbéry az akkor 19 éves Bachert a perzsából való magántanársággal biztatja, s fogadkozik, hogy Goldzihernek már a következő évben a docensi állást el kell foglalnia (1869. X. 20.).

Emlékezzünk arra, hogy akkor a magyar zsidóság lendületes történelmi időket élt: Eötvös József volt a közoktatásügyi miniszter. Eötvös viszonyát Goldziher-

hez az IMIT 1913. Évkönyvében (30) vázoltam. A 20 éves ifjúban Eötvös «a szemita nyelvek jeles tanárját» látta előre. Hasonlóan, mint Goldziher, fölismerte Kármánt, Lipcsébe küldte a tanítóképzés tanulmányozására. Goldziher és Kármánt egyenest a magyar tudomány részére nevelte. De Eötvös belejátszott a Goldziher és Kármán mellé dicsőn sorakozó Bacher életébe is. Bacher a miniszteriumhoz ösztöndíjért folyamodik. Hirschler Ignác, a magyar szabadelvű zsidóság akkori vezetője, sajátkezűleg ír Bachernek; beszélt Eötvössel, bírja ígéretét (1869. X. 20.). Bacher 100 forint ösztöndíjat kapott. Némi csalódással fogadja: az «Izr. Iskolai Alap terhére» utalták ki, holott ő a magyar kormánytól remélte. Így 100 forinttal gazdagabbnak, de illuzióval szegényebbnek érzi magát (1869. XII. 26.). Mégis emlékezetes, hogy Goldziher, Kármán, Bacher pályáját Eötvös egyengette. Egyébként is természetes az ifjaknak hódolata a nemes államférfiú iránt: «Eötvösünknek, Eötvösödnek balesete bizannyal téged is fölzaklatott» írja Bacher (1870. III. 8.), nyilván Eötvös megbetegedése alkalmából. A boroszlói Magyar Olvasó Társulat 1871. május 2-i ülésében dr. Beck Mór mond emlékbeszédet Eötvösről. Bacher héber elégiában siratta meg.

A boroszlói évek és törekvések már sejtetik Bacherben a magyar zsidó közművelődésnek leendő hatalmas munkását, aki mint a rabbiképző tanára megindítja a magyar zsidó tudomány műnyelvét, értesítőbeli értekezéseivel a magyar nyelvű zsidó tudományos irodalmat, szerkeszti az első magyar zsidó tudományos folyóiratot, a Magyar Zsidó Szemlét, egyik alapítója az IMIT-nak

s legfőbb munkása a héberből fordított magyar Bibliának.

Még csak egy jellemző adat Bacher és Goldziher későbbi levelezéséből. Nöldeke megütközik azon, hogy a rabbiképzőnk Értesítői magyarul jelennek meg. Bacher jelenti Goldzihernek (1878. X. 18.): «Nöldekének a kellő hazafiasággal válaszoltam».

II. Bacher Vilmosról, mint tudósról.

A boroszlói tanulóévek nevelik Bachert a Zunzra következő nemzedék legjelentősebb zsidó tudósává. A Bacher—Goldziher levelezés, Bacher tudományos jegyzetei bámulatba ejtenek a 18—21 éves ifjú tág szemkörével. Szinte szemünk láttára nő. Fáradhatatlanul képezi magát. Naponta 2—3 óráig készül a Talmudból. Napjának csak egy szabad órája marad, déli 1—2, ilyenkor a boroszlói városi könyvtár arab és perzsa kézíratait tanulmányozza; itt találja Nizámi Sándor-eposzának ritka második felét, amelyet részben doktori értekezésében kiad.

Goldziherrel való levelezésben is valóságos talmudi tanulmányokat folytatnak, «szugját» tanulnak a szótanak (meggyanusított hitvesnek) áldozatáról (1870. II. 10.), a templombeli vízöntésről (1870. III. 8.). A bibliai, talmudi, általában a zsidó irodalom részletei és problémái egyre visszatérnek. A bibliai berit melachnak (sósszövetség) egyiptomi és perzsa megfelelőjét keresi (1869. XII. 5.). Amit a Talmud és Midrás arabok kegyetlenségéről mondanak, abban a rómaiak leplezett károztatását látja (1869. X. 27.). Foglalkoztatja az aggáda

hogy Isten sír Izrael vesztén (1869. XII. 26.), aggáda, amely Arany Jánost is megragadta. A Zoharban arab duálist észlel (1871. IV. 5.). Hogy a sémi nyelvekben ugyanegy szó vagy fordulat ellentétes értelemben is használható, azt a sémi elevenségéből, a gyors gondolat-társításból magyarázza (1869. XII. 13.).

A perzsa-zsidó, arab-zsidó kapcsolatok Bachert már akkor is foglalkoztatják. Nizámijáról megállapítja, hogy Nagy Sándor-eposza céljára perzsa és görög munkák mellett zsidó forrásokat is használ, a tőle idézett Szifr Iszkander is talán zsidó mű volt (1870. I. 20.). Targum Ruth I. 16. «nekünk, mondja Noomi, van temetkező helyünk» polémia lehet a perzsa halotthamvasztás ellen (1870. VII. 1.). Példákkal igazolja Tanchum Jerusalmi észlelését, hogy «nabateus» itt-ott perzsát jelöl; pl. a perzsa Feridun is nabateusnak van mondva (1870. III. 8.). Goldziher ösztönzésére Bacher perzsa olvasmányai-ban a vallásos elemeket, a Busztánban szúfizmusként hatását kutatja. Talmudi perzsa szónak (pardaksa) eredeti szófejtő elemzésébe bocsátkozik és az ily szófejtés elveit is igyekszik megtalálni (1870. I. 7.).

Sokkalta bővebbek és jelentősebbek az arab zsidó kapcsolatok. Már akkor belemélyedt ebbe az irodalomba. Jegyzetei és levelezése alapján világossá válik előttünk ifjúkori arab olvasmányainak széles köre: Bibliafordítások, Qazvīnī, Masz'údi, Jáqút, Hamza al-Ispahani, Abulfeda, Hunein Ibn Iszháq. Szók, fogalmak, nevek, személyek, de kivált kapcsolatok érdeklik. Hátif, a Bathkol, phémé, égi szózat Nizáminál az angyalt jelöli, aki hivatására ébreszti a költőt (1869. XII. 26.). Héber megfelelőjét keresi arab szólamnak: Mennél hazugabb

a költemény, annál szebb (1870. III. 2.). A zsidó iratok jelölése: kitáb, taurat, szifr, sőt kitáb szifr; a zsidó hagyományozók ruvát al-szijar; közülök Kab al-Achbár valósággal izgatja Bachert. Világosan látja, hogy az arab historiografusok adatai a bibliai nemzetségekről nem a Bibliát világítják meg, hanem csak az arab néprajzot, mint ahogy a bibliai genealógiák is a héber néprajzot (1870. IV. 5.). Gutschmied azt vitatta, hogy az arabok nem tudnak a Seleukidákról. Bacher megtalálja náluk a szeleukidákat, Seleukos Nikatort (1870. IV. 5.). A boroszlói könyvtár arab kézírataiból és nyomtatványjaiból készült kivonatok jelentékeny részben az Iszlám bibliai mondáira vonatkoznak: Nemzetek eredetéről, városokról (Hebron, Sodoma, Jeruzsalem, Chai-bar, Nagy Sándor ércvárosa); az óriás Ógról, Salamonról, Sámirról, a halottakat támasztó Jechezkeélről, Dániélről, Ezráról, mint az iszlám Choni hameaggéljéről, Jádsúds-, Mádsúdsról és igen sok más aggádáról. Utánajár a legrégibb arab bibliafordításoknak, de Goldziher kijózanítja, hogy a Muhammed-korabeli Varaka bibliafordítása a mese országából való.

Szórakoztató arab olvasmányai is Bachert a zsidó tudományhoz viszik. Az Ezeregy éjben megragadja a keresztény királyleány alakja, aki iszlámra tér, mert Tóra és Evangélium hirdeti Muhammed jöttét: Lám, az iszlám koholmánya, hogy a zsidók és keresztények meghamisították szent irataikat, Muhammed rovására, behatolt a népies irodalomba is. Szindbád utazásai három dolgot sorolnak fel, amely jobb három másnál: A halál napja jobb a születés napjánál, az élő kutya jobb a holt oroszlánál, a sír jobb az erős vár-

nál, — az első kettő tisztára Kohelet tanítása (1871. XI. 17.).

Íme az erős koncentráció: Bacher érdeklődésének középpontjában a zsidó irodalom áll. Meg kell döntenünk Maurice Liber föltevését, «hogy a muszlim (perzsarab) szerzőknél találkozáskor zsidó hagyományokkal és legendákkal, Bacher az aggádára vetette magát.» (Revue des Etudes Juives 1914. LXVII. 162.). Franciául szólva: C'est mettre la charrue devant les boeufs, Liber itt az ekét az ökrök elé fogja. Igaz, Bacher főiskolai tanszékre jogosító perzsa és arab tudományt egyesített magában, de életének tartalmául és céljául már mint ifjú a zsidó tudományt tűzte ki. Goldzihernek orientalista tanulmányainál is célul tekinti: Ad maiorem Dei et Pentateuchi gloriam (1870. II. 10.).

Bacher lelkét egyrészt a perzsa költői irodalom, másrészt a zsidó tudomány egyeteme vonzotta. Amikor azután 1877-ben elfoglalta a Rabbiképzőben a bibliai tudományok tanszékét, vége minden ingadozásnak. Egy célt követ: Megalkotni mindazt, ami a bibliai tudományok terén nincs meg. Szentírást magyarázó művek bőven termettek, bőven teremnek. A Szentírásmagyarázat *történetének* tudományát Bacher építette ki. Élete e munkásságának tervezete már benne rejlik doktori értekezését követő első nagyobb művében: Abraham Ibn Esras Einleitung zu seinem Pentateuch-Commentar, als Beitrag zur Geschichte der Bibelexegese beleuchtet (Bécsi Akadémia, 1876.). Másik pályajelző műve az Országos Rabbiképző értesítőjének első tudományos melléklete: A babyloni amórák agádája. Harmadik

pályajelző a rákövetkező értesítői munkája: Ábrahám Ibn Ezra mint grammatikus, 1881. Evvel meg van jelölve Bacher élete munkájának fő iránya: A Szentírásmagyarázat története, e rengeteg birodalom egyik tartománya az aggáda, a tannák és amórák bibliaértelmezése; párhuzamosan kutatja a héber nyelvtudomány történetét. Utolsó nagy nyelvtudományi műve Jeruzsálemi Tanchum hatalmas szótárának szól, amelynek Goldziher a doktori értekezését szentelte volt, amelyről az ifjú barátok huzamosan eszmét váltottak és amelynek kiadására Bacher lett volna a leg-hivatottabb. Tehát visszatér boroszlói tanulmányainak egyik legfőbb, legkedvesebb tárgyához. Jelképes jelenség, amely szemlélteti Bacher élete munkájának egységét.

Ennek az egységnek nem esik rovására, hogy Bacher a tudomány más széles tereit is áttekintette, olyikat egymaga. A perzsa-zsidó epikát, a perzsa-zsidó történelmi irodalmat, a délarabiai zsidók arab-héber vallásos költészetét ő tárta föl. Állást foglalt minden nevezetesebb új irodalmi jelenséghez (Szirach, Caddokita szekta, elefantinei papiruszok). Résztvett minden jelentős zsidó tudományos vállalatban (Mekicé nirdamim, Szádja összes műveinek kiadása, Beresit rabba, az amerikai angol és héber enciklopédia, Hastings Encyclopaedia of Religion and Ethics). Munkatársa minden kiváló zsidó tudományos folyóiratnak, héber magyar, német, francia, angol, olasz nyelvűnek.

III. Bacher Vilmos egyénisége.

Bacher egyéniségének alkotó együtthatói : lelkiismeretes kötelességteljesítés, eszményi igazságszeretet, komoly önbírálat, önismeret.

Ezek a vonások jellemzik az ifjút csakúgy, mint a férfiút. Egyik boroszlói társuk búcsúztatásakor ő is részt vesz a sörözésben, ott is vissza-visszavágyik cellájába, könyveihez (1870. IV. 8.). Megvallja, Beidavi koránmagyarázatánál jobban vonzzák őt Firdauzi és Hafiz költeményei, ezeket «végigcsörgedezetteti saját poétikus erein». (1870. V. 1.) Bármily hihetetlen talán személyes ismerői előtt, Bacher költői egyéniség volt. 15 éves korában sorra fordította németre a magyar költőket, még 1909-ben Herczeg Ferenc Petőfi-Almanachja részére héberül tolmácsolta Petőfi két költeményét : (Szabadság, szerelem, Reszket a bokor). Költeménnyel ünnepelte családjá nevezetes napjait, évfordulóit, a kollegákat is ; Goldziher 20-ik születésnapjára héber ódát és perzsa bevezető verset ír, Eötvös József halálát héber elégiával siratja. Szádi gondolatlírájának eredetijét is, német fordítását is közzéteszi, azonban egyéb műfordításait és költői megnyilatkozásait igen kevés kivétellel elzárja a nyilvánosság elől. Azt sehogysen engedi, hogy költői hajlandósága elterelje tudományos teendőitől.

Igazságszeretete, párosulva természetesen képzettségével, őt a zsidó tudomány legtiszteltebb tekintélyévé avatta. Az ő tudományának hódol a német ortodoxia is : Berliner, Hoffmann nagyrabecsüli munkatársként, tanítványuk Brody H. jóformán minden művét kelet-

kezése részleteiben bocsátja javító bírálata alá. A keresztény kutatók közül az elfogulatlanok, mint August Wünsche, Strack, Laible, Siegfried, folyvást élnek útmutatásával. Nöldeke hódol neki. Siegfried azt kívánná, hogy a többiek is Bacherhez, Lőwhöz, Freudenthalhoz legyenek hasonlók, akkor elcsöndesednék az undorító zsidóellenes csaholás (Gekläffe, 1888, VI. 14). Az érdes Eberhard Nestle megenyhül, sőt a gonoszindulatú Paul de Lagarde is elismerésre kényszerül Bacher iránt. Amikor a beyruthi jezsuita Szt. József egyetem hozzálát héber szakkönyvtára kiépítéséhez, L. Ronzevalle prof. Bacherhez fordul (1911. I. 25.). A Deutsche Litteraturzeitung, sőt a protestáns tudomány vezető lapja, a Theologische Literaturzeitung állandóan Bacher bírálatát kéri az újabb irodalmi jelenségekről. Titius, a Theologische Literaturzeitung egyik irányítója, reményét nyilvánítja, «dass Sie auch in Zukunft uns in unparteiischer kritischer Berichterstattung unterstützen werden» (1911. II. 28.). Még Zunz és Geiger iránt se nyilakozott meg a nemzsidó tudománynak akkora bizalma, mint Bacher iránt.

Kivált pedig jellemzi és kitünteti Bachert komoly önvizsgálata, szigorú önismerete. Ítéletében mások iránt általában enyheségre hajlik. Nagyon tud méltányolni társat és tanítványt, eredményt és pusztá törekvést. Goldziher szigorú ítéletével szemben bizonyoságot tesz boroszlói társairól, hogy javarészt tiszteletreméltó ifjak (1869. XII. 5., 1871. IV. 5.).

A két ifjúnak egyéniségbeli különbsége s a mellett mindkettejüknek etikai magasrendűsége teljességében föltárul előttünk, amikor megvitatják a magyar zsidó-

ság iránti kötelességüket, jövődő feladatukat. Goldziher a kezdeményező, a tüzesebb, a lendületesebb. Bacher az óvatos, a higgadtabb, az előrelátóbb. Goldziher föl akarja rázni a művelt fiatalságot, indítson harcot a magyar zsidóság vallási nemtörődömsége s másrészt elvakult maradisága ellen. Bacher, kiteve magát a lelkes barát felháborodásának, Goldziher tervét ábrándnak véli. «Nem vagyok minden idealizmus híjával; terveid megvalósulása lelkesítene; valóban, nem volna kicsinylendő a siker, ha *acile bené jiszrael*, Izrael előkelő ifjai szövetségre lépnének az obszkurantizmus és az indifferentizmus ellen. Csakhogy számolnunk kell a valósággal. Hát nem ismered magyar ifjúságunkat, csakugyan reméled, hogy fölrázod, hogy jeunesse dorée-vá alakuljon, mint Párizs középosztályának ifjúsága a 90-es években? Úgy vélem, az ily testvériesülés nem indulhat fölülről, különben merő szó-lamba vész. Ha ilyesmi létrejöhetne, a lökést hozzá az egyes községeknek kellene megadniok. Ha lassanként egyes fölvilágosodott egyesületek (fölvilágosodást nem útszéli értelemben véve) létesülnek, legelőbb a mindenkori szükségletre irányulva, ebből idővel egyetemes egyesülés válhatik. De aki megindítja, annak benne kell élnie a való viszonyokban, annak szóval-tettel közvetlenül kell közrehatnia, az nem viheti be kívülről a maga eszméit a hazába. És mi, akiknek kötelességünk külföldön tanulni, nem lehetünk Mazzini-kké, akik a hazában megvalósítandó gyakorlati eszmének szentelik magukat. Ily tervnek, ha egyáltalában megvalósítható, belülről kell jönnie. Ami különlegesen itteni teológus honfitársaink bevonását illeti... alapjában fölösle-

ges . . . Meg vagyok győződve, hogy legtöbbjük, amikor majd hivatalt tölt be, kitűnően fogja szolgálni a jó ügyet, ámde hogy mi lehetne, mint a te eszményi egyesületed tagjainak, innen a teendőjük, nem bírom egykönnyen elgondolni» (1780. II. 22.). A községben közvetlenül a magyar ifjúságot a zsidó eszméknek megnyerni, ez cél, de külföldről írásbelileg hatni, ez inkább idolon (baco) értelemben), mintsem ideál (1870. III. 2.).

Az ifjú barátoknak ez a vitája éveken át szenvedélyesen folyhatott. Még jóval később Bacher panaszkodik, hogy Goldziher az ő józan ellenvetéseit lemennydörgi. Inti, ne madártávlatból tekintse a magyar viszonyokat. Derekasat csak a községben lehet művelni, innen több község önkéntes társulásával kibővíthető a jóérzésűek egyesülése. Ily értelemben Bacher tárgyalt Maybaummal is, miként kellene, hogy összefogjanak hazánk Istennek hála már nem csekély számú szabadelvű rabbijai üdvös tevékenységre, szilárd program vagy legalább szilárd tervek alapján. Épp most érkezett ideje, hogy a vallásszabadságnak végleges törvényerőre emelkedése után a széthúzó elemek lassanként különválhatnak. Megtéríteni az ellenkezőket nem lehet, a szabadelvűpárt az érvényre jutott kongresszusi szabályzat által tömörebb lett s meg van óva a fölbomlástól. A szabadelvű rabbik ilyen egyesítését keresztül lehet vinni jótékony hatással a községekre. Természetesen nem tűzhetik ki főcélul az évi gyűléseket, formszerűségeket, hanem iskolában, községben, tudományban állandóan kell tevékenykedni. «Hiszek a zsidóság örökkévalóságában: örökkévalónak bizonyult a világtörténelem minden zökkenésében» (1871. IV. 5.).

Bacher már akkor is hű volt az őt vezérlő zsoltárához: Nem járok elérhetetlen után. Világosan látta, neki a maga hivatása körében kell hatnia a zsidóságra, a zsidóságért. Hatott Szegeden mint rabbi, hatott a Rabbiképzőben mint tanító, tudomány, irodalom útján, hatott tanítványainak oktatásával, egyéniségének példájával. Amit a boroszlói diák tisztán fölismert föladatának, eszményének, azt a mester odaadó munkával áldásos valóra váltotta.

Bacher életének fontosabb mozzanatai.¹

1850. I. 12. szül. Liptószentmiklóson.
 1867. érettségi a pozsonyi ág. ev. líceumban.
 1867—68. pesti egyetemi évek, 1868—1871. boroszlói egyetemi évek.
 1868—1875. a boroszlói Rabbiképzőnek hallgatója.
 1870. dr. phil.
 1876. rabbivá avatják.
 1876. IV. 24—1877. VII. 31. rabbi Szegeden.
 1877 X. 4. Rabbiképző avatása Bacher ünnepi beszédével.
 1907—1913 igazgatója a Rabbiképzőnek.
 1913. XII. 25. Bacher halála.

Főbb művei.

I. Aggáda.

- A babyloni amórák aggádája, 1876.
 Die Agada der Tannaiten, I. 1884, 1903², II. 1890.

¹ A Zsidó Plutarchos nyomán helyreigazításokkal.

Die Agada der palestinensischen Amoräer. I. 1893., II. 1896., III. 1899.

Die Agada der Tannaiten und Amoräer. Bibelstellenregister, 1902.

Die älteste Terminologie der jüdischen Schriftauslegung, I. Tannaiten, 1899. II. Amoräer, 1895.

Die Prooemien der alten jüdischen Homilie, 1913.

Rabbanan, a hagyomány bölcsei, 1914.

Tradition und Tradenten in den Schulen Palästinas und Babyloniens, 1914.

II. Szentírásmagyarázatnak és nyelvtudományak története.

Abraham Ibn Esras Einleitung zu seinem Pentateuchcommentar. 1876.

Ábrahám Ibn Ezra mint grammatikus. 1881.

Die grammatische Terminologie des Jehuda b. David Hajjuğ, 1882.

Die hebräisch-arabische Sprachvergleichung des Abulwalid Merwan Ibn Ġanāh, 1884.

Abulvalid Merwân Ibn Ġanāh (R. Jóna) élete és munkái, 1885.

Le Livre des Parterres fleuris . . . d'Aboulvalid . . . Paris, 1886.

Sefer Zikkaron, Grammatik der hebräischen Sprache von R. J. Kimhi, Berlin, 1888.

Abulwalid Merwân Ibn Ġanāh (R. Jóna) Szentírásmagyarázatából, 1889.

A középkori zsidó vallásbölcészlet szentírásmagyarázata Maimuni előtt, 1889.

Die hebräische Sprachwissenschaft, vom X. bis zum XVI. Jhdt. 1892.

Die jüdische Bibelexegese, vom Anfange des X. bis zum Ende des XV. Jhdt. 1892.

Sepher Haschoraschim (Abulvalid szótára, I. 1894., II. 1895., III. 1896., IV. 1897.)

Maimuni Mózes szentírásmagyarázata, 1896.

Egy héber perzsa szótár a XIV. századból, 1900.

Version arabe du livre de Job de R. Saadja. Paris, 1900.

A Jeruzsálemi Tanchum szótárából, 1903.

III. Perzsa-zsidó, arab-zsidó irodalom.

Nizamis Leben und Werke (Dissertation), 181.

Musliheddin Saadis Aphorismen und Sinngedichte, 1879.

Les Juifs de Perse au XVIIe et au XVIIIe siècles, Paris, 1907.

Két zsidó-perzsa költő (Sáhin és Imráni) I. 1907., II. 1908.

A yemeni zsidók héber és arab költészete, 1910.

Budapest.

Dr. HELLER BERNÁT.

ALEXANDER BERNÁT.

Ismét leírom nevét, mint annyi sokszor, és a név szellemet idéz. Megjelenik előttem Alexander Bernát, ahogy a földön járt, élt, beszélt, tanított, hatott. Aki életében ismerte, rá fog ismerni, bármily gyenge a szó,

amely idézte. Mert Alexander Bernát emlékképe nem úgy él lelkünkben, mint más elhúnyt kedvesünké. Nem is élhet úgy: hiszen élve sem volt olyan, mint mások. Ezer élet élt benne és mindenik éltetett. Ő volt a nagy életadó, aki maga is gyönyörűséget érzett, amíg holtakat életre keltett, gondolatokat a tett színébe öltöztetett, elvont eszméket kézzel tapintható és művészi formába öltöztetett. Mert művész volt, művész Isten különös kegyelméből. Művész, akinek anyaga nem a vászon és festék, bronz és márvány, hanem ami mindennél becsesebb: az emberi lélek. Akinek szerszáma nem az ecset és a véső, hanem az élő beszéd. És tudós volt, aki az ismeretek roppant halmazát szedte össze egy hosszú élet szakadatlan munkájával, de nem merőben az ismeret kedvéért, mert soha a tudományt öncélnak nem fogadta el; hanem azért, hogy fáklyát gyujtson a sötétségben és mutassa az utat a haladásnak; hogy kiemelje nemzetét az elmaradottság szellemi posványából; hogy egy szebb, jobb, nemesebb, szabadabb magyar nemzedéket készítsen elő nagyszerű feladataira. És tanító volt, született tanító, aki magát soha másnak nem vallotta; aki megifjodott az ifjúsággal való lelkes és odaadó érintkezésben, aki fenntartás nélkül, takarékoskodás nélkül adta át nemcsak elméje, hanem szíve kincseit is az előtte ülőknek, az igéjére hallgatóknak. És bölcs volt, mosolygó bölcs, aki addig szívta harmadfél évezred minden filozófiája bölcseségének minden mézét, míg nem az isteni eledeltől maga is bölccsé érett: nagyot és kicsinyt megértő bölcsésé. És a művész, a tudós, az oktatómester, a filozófus megmaradt gyermeknek aggas-

tyán koráig. Addig a korig, amelyben mások már rég aggastyánok. Mert ő aggastyán még az utolsó napján sem volt. Tiszta, kedves, derűs, minden életjelenség iránt fogékony öregúr volt. És gyermek: lelkének tisztaságában, hite rendületlenségében, optimizmusa mély bensőségében és a világi dolgok iránti megható tájékozatlanságában.

Ember volt. S ez legyen a legnagyobb magasztalás, amely elhagyja ajkamat, mikor róla szólok. Ember mindig, minden körülményben. Ha kell: szerény, sőt alázatos, amint illik, ha a teremtmény szemben áll Istenével. Ha kell: dacos és kemény, ha párharcra hívta ki a hatalom, a gőg, az elbizottság. Volt Prometheus, aki az égi szikrát a legmagasabb magaslatról hozta alá, hogy vele az emberek elméjét lángralobbantsa. És volt napszámos, aki az országúton követ tört. Ezer-szer láttam és éreztem őt jóságosnak, jóságtól szinte túláradónak; soha ellágyultnak vagy szentimentálisnak. Tudott a fenségesért fennen lelkesedni, tudott a groteszken mulatni és a köznapin, a felfuvalkodotton, az üres fejjel nagyképűsködően bcsszankodni. De az érzések, az indulatok, sőt szenvedélyek minden változatain keresztül megmaradt embernek, felsőbbrendű embernek, megőrizte emberi méltóságát. Megőrizte egyszerűségét, mikor egy nagyszabású, százakat egybegyűjtő, szinte pompásnak mondható ünneplés közép-pontjában állott és a hatvanévesnek meg kellett köszönnie a mindenfelől feléje törő szeretetet. Megtartotta egykedvűségét, mikor társai egyetemen és akadémián a díszek és kitüntetések halmazával borították el pályája zenitjén. És szívében befelé vérző sebbel, a csalódás

keserűségével szája ízében, az előtte mindig érthetetlen gyűlölködés, hitvány irigység, alacsony rágalmak sarával megdobálva is felemelt fővel hordozta csöndes vértanúságát. Mert felsőbbrendű ember volt, abban az értelemben, ahogy ő maga, az örökös idealista, az igaz ember képét megalkotta, formáját megszabta, önmaga részére a cselekvés kötelező irányvonalát előírta.

Ha róla szólunk, először ne a filozófust, az esztétikust, a tanítót, a szaktudóst, az író, a kritikust, a publicistát méltassuk, hanem — az embert. S ha végighaladtunk egész pályáján; ha e ragyogó kristálynak minden facette-jében gyönyörködtünk volt; ha felújítottuk tetteit, írásait, tanításait: akkor térjünk vissza még egy búcsúszóra az emberhez. Így helyes, méltányos és igazságos. Hiszen az embertől fáj legjobban megválnunk, mikor elment tőlünk. S most, hogy annyi éve nem időz közöttünk, megvan a bizonyosságunk arról, hogy *művei* és *tanításai* nem haltak meg vele. Alexander Bernát, az *ember*, ellenben már csöndben porlad az anyaföldben. És sem családjának, amely imádta és amelyért mindenét áldozta, sem barátainak, akik rajongtak érte és akiknek ünnep volt az ő körében eltöltött óra, sem tisztelői, tanítványai, olvasói ezreinek, akik távolból meghatott tisztelettel követték és csodálták: semmi égi hatalom őt többé vissza nem adhatja. Ami benne ember volt: elomlott. Illó, hogy emlékeztünk először az embert keresse fel szeretetével, kegyeletével, megemlékezésével. S ne engedje át az enyészetnek, valameddig egy él azok közül, akik hangját hallották, szemébe néztek, keze szorítását, szíve melegségét érezték.

I.

Alexander Bernát nyolcvannégy évvel ezelőtt született a régi Pesten, szerény kispolgári házból. Atyja nehéz munkával kereste kenyerét. A fiú korán hozzászokott az igénytelenséghez, a lemondáshoz, az önkorlátozáshoz. De nem ismerte soha a szegénység szélső, elfajult formáit, nem ismerte a nyomort, az éhezést, a kenyértelenséget, a megalázó ínséget, azt a *turpis egestas*-t, amelyet Vergilius a Pokol bejáratának legijesztőbb rémei közé helyezett el. Ez a megkülönböztetés szerény, szűkös anyagi viszonyok és a teljes szegénység között sokkal fontosabb, mintsem gondolnók. Alexander pályafutását, ifjúsága küzdelmeit, férfikora emberfeletti munkamennyiségét már előre eldöntötte az, hogy apai örökség nem biztosított számára gondtalan napokat. Másfelől azonban lelke frissességét, kedélye aranyos sugárzását, az emberekben való hitét, derűs színezetű fatalizmusát legfőképp annak köszönhette, hogy gyermekkorából nem hozott magával terhes és gyötrő emlékeket nyomorgásról, meddő apai viaskodásról, anyai könnyekről, jó szomszédok mindig megalázó könyörületességéről. Csodáltuk és szerettük benne azt, hogy lelke kiegyensúlyozott volt, szélsőségekre semmi irányban nem hajlamos. Ebben a hellén mértéktartásban is része lehetett annak, hogy családi köre mérsékletre nevelte, de egyúttal biztonságba is ringatta.

Alexandert korán meggyőzték hajlamai, képességei, talán titkos vágyai is arról, hogy tanítónak született. Vallomásaiban maga beszéli el, hogy már tízéves korá-

ban tanította egy barátját ; tizenhárom éves korában hozzá küldte az igazgató egyik évközben belépett tanulótársát. S midőn életpályát választott, magától értődőnek találta ő is, mint hűséges társa Bánóczi József, hogy tanárok lesznek. Álljunk meg itt egy pillanatra, hogy a kegyelet mécsét meggyujtsuk Bánóczi József emlékezetének is. E helyen nem lehet feladatunk, hogy az úttörő irodalomtörténetírónak, a finom ízlésű esztétikusnak, a művészi tollú írónak, a lelkes pedagógusnak, a gondjaira bízott ifjúság atyai barátjának érdemeit méltassuk. De mindez érdemeken túl volt Bánóczinak még egy érdeme. Érdeme és dísze, boldogsága és büszksége : barátja volt Alexander Bernátnak. Hatvan évig tartott ez a barátság. Csaknem negyven éven át volt módomban figyelni két mesterem egymáshoz való viszonyát. Mondhatom, soha benső meghatottság nélkül nem láthattam őket együtt. Közösen indultak el a tudósok rögs útján már a középiskolában. Társak voltak az egyetemen Budapesten és a külföldön. Hazatérve mindkettő a maga külön-külön munkakörébe beékelve, mindig találtak olyan közös terepnumot, amelyen együtt dolgozhattak. Együtt alkották meg — hármásban dr. Szalárdi-val, aki szintén Alexander ősi köréhez tartozott, mint a nagytekintélyű, nemesérvű dr. Salgó Jakab — a Fehér Kereszt Egyesületet. Vállvetve fáradoztak humanitárius intézmények létrehozásában. Együtt szórakoztak vasárnap délutánokon, amelyeket nemcsak vidámakká, hanem bájosakká tett a felszabadult jókedv, az ártatlan csipkelődés, a messze multak emlékeinek idézése. De ha a játék véget ért : kettőjüknek mindig volt még valami megtárgyalni

valójuk, közös tennivalók, közös érdeklődések és közös érdekek. Mások érdekei, amelyeket ők közös erővel istápolnak. Ott voltam köztük, mikor Szalárdi váratlan halála híre lecsapott rájuk, szintén egy vasárnap délután. Láttam a három öreg embert — Salgó is társaságukban volt — elsápadni, megremegni és láttam, mint birkóznak az elérékenyüléssel, mert mindegyik a másikat akarta az izgalomtól megkímélni és egyiknek sem volt természetében, hogy könnyeit a piacra vigye. Láttam Alexandert Bánóczi ravatalánál; és éreztem könnytelen, döbrent némaságában, hogy élete egy darabja szakadt ki belőle; éreztem azt is, hogy balsejtelmek látogatják, amelyek a közeli vég borzalmával kísértik. És csakugyan, az öreg urak ősi társaságában a legfiatalabb, legizmosabb, legéletigenlőbb nem is váratta meg sokáig a régi pajtásokat...

De térjünk vissza az ifjú Alexanderhez, aki tudatosan, önmagát ismerve és szigorú tárgyilagossággal bírálva dönti el tulajdon sorsát: tanár lesz. Azaz helyettesítsük be ezt a kissé hivalkodó, osztálygöggös megjelölést egy szebbel, gazdagabbal, átfogóbbal: tanító lett. Ő maga is így vallotta: «Tanítónak érzem magam, valóm minden ízében.»

Tudjátok mit jelent tanítónak lenni? *Hivatást*, nem kenyeret. *Művészetet*, nem mesterséget. *Poeta non fit, sed nascitur*, mondja a latin példaszó. Ami áll a költőre, áll a művészre. És elsősorban valamennyi művész közül arra, aki a legkényesebb, legnemesebb anyaggal dolgozik: a fejlődésben lévő gyermeki lélekkel. Tanítónak lenni annyi, mint a gyermeket szeretni még eredendő gyarlóságaiban is; a gyermeket megérteni leg-

titkosabb, legtitkoltabb vágyaiban is ; odaülni otthona asztalához és kihallgatni szüleit, testvérei beszélgetéseit ; letelepedni betegágyához és meglesni láza emelkedését, esését, sóhajait, nyögését, verejtékét ; együtt élni a gyermekkel, együtt haladni a gyermekkel, együtt fejlődni a gyermekkel. Az igazi tanító nem öregszik meg, hanem lélekben évről-évre egy-egy új nemzedékhez fiatalodik hozzá. Az igazi tanító érdeklődése nem lankad és nem válhatik sem merevvé, sem egyoldalúvá, mert folyton új meg új kíváncsiskodók ezerfajtájú tudásvágyát kell kielégítenie, azért kell folyton tanulnia is. Alexander is ezt mondta : «a katedrán csakhamar éreztem, hogy tanítva tudok legjobban tanulni, haladni.»

Alighogy kikerült az egyetemről, már tanári széket kapott Budapest egyik legelőkelőbb középiskolájában. Nagyon fiatalon érte el a *venia legendi*-t az egyetemen. Hosszú időn keresztül előadta a dramaturgiát és esztétikát a Színművészeti Akadémián. Mint megbízott szakférfiú irodalomtörténeti és esztétikai előadásokat tartott a Műegyetemen. Sok helyen és sokfélét adott elő. Mindenhol egyazon figyelemmel és odaadással hallgatták. Ő volt a legnépszerűbb professzor, az ő terme mindig zsúfolásig tele volt nemcsak diákokkal, hanem mindkét nemből való felnőttekkel is. Szabad Egyetemi Kurzusait néha ezren látogatták.

Minek köszönhette Alexander ezt a példátlan népszerűséget, amelyet soha nem keresett, amelyért soha sem tudományos színvonalából, sem meggyőződéséből egy jottát föl nem áldozott, s amely élete tragikus fordulóján valósággal átka lett, mert ez keltette fel a törpék irigységét és gyűlöletét? A legfontosabb ténye-

zője ennek a népszerűségnek Alexander személyes prestige-e volt. Hallgatói már ismerték nevét, mikor először szemben ültek vele. Tudták, hogy nagy név ez, amelynek fénye messze elvilágít hazánk határain túlra. Ahogy belépett, ahogy leült, ahogy beszélni kezdett: a nagy ember benyomását keltette, aki annál nagyobb, mert egyszerű, mert póz nélkül való, mert megvet minden hatásvadászatot. Meg a nagyképűséget is. Kitűnően tudott mulatni egy-egy kollégája fontoskodásán, amellyel a tekintélyes urak többnyire fejük és szívük ürességét leplezték. Alexander egyszerű volt, mint a gyermek, mint az őserő. Úgy tetszett, hogy a katedrán nem is előad, hanem beszélget, közvetlenül, formaságok nélkül, mellőzve a szónoki hatásokat, mindig a tárgynál időzve. Ha elkalandozott a tárgytól, akkor az epizód egyúttal epigramma is volt, elmés, meglepő, csattanó.

Népszerűségének azonban még gazdagabban buzgó forrása volt az a biztosság, amellyel hallgatói követték. Tudták, hogy a legmegbízhatóbb kalauz vezeti őket s hogy a legveszedelmesebb bozótban sem fenyegeti őket az eltévedés veszedelme. Hittek tudásában; sőt megannyian naivan és lelkesen hittek mindentudásában. Nem *polihisztornak*, hanem *panhisztornak* tartották. S a legcsodálatosabb aztán az volt, ahogyan közölte tudását. Ő maga már ifjúságában tisztába jött a filozófia történetében fölmerült összes problémákkal. Neki Herakleitos nem volt sötét, Platon nem rejtelmes, Aristoteles nem száraz, az új platonikusok nem homályosak, az egyházatyák nem korhoz kötöttek, a szkolasztikusok nem üres szócsavarók, Spinoza nem elvont,

Kant nem a való világtól elvonatkozott, Hegel nem mesterkélte. Elméjének világosságával azonban lépést tartott elméjének világító ereje. Amit maga megértett, azt tanítványaival is meg tudta értetni. Néha érezte a nehézségeket. Végre is előtte olyan hallgatóság ült, amelynek sem képzettsége, sem fogékonysága nem volt, nem is lehetett minden tagjában egyenlő. Akadtak talán szórakozottak, félig figyelők is. De ő nem nyugodott addig, amíg a megkezdett gondolatot be nem fejezte és valamennyi előtte ülőnek appercepciójába bele nem illesztette. Ötször-hatszor elindult más-más úton a kívánatos cél felé. A végén mégis diadalmasan felkiálthatott: *«Quod erat demonstrandum»*. És ilyenkor hallgatói tapssal szakították félbe professzorukat. Esztétikai és logikai örömük telt e fenséges elme játékában. De örült ő maga is. Nem is titkolta. Elmosolyodott, kedvesen, kissé pajkosan, mint a gyermek, akinek egy csíny sikerült...

Nagyban növelte az Alexander-előadások közkedveltségét az, hogy a nagy tudós egyúttal nagy művésze volt a szabad előadásnak. Folyamatosan, fennakadás, ismétlés nélkül beszélt, mindig formásan és elmésen. Soha életében nem tudta megérteni, hogyan szánhatta magát valaki a tanári pályára az előadókészség adománya nélkül. Mintha süket menne a zenei pályára, vak akarna festő, vagy sánta táncművész lenni. De bár szuverén ura volt az anyagnak és a szónak egyaránt, előadásaira mindig lelkiismeretes gonddal készült. Jegyzeteket csinált, amelyekre odavetette gondolatmenetét, néhány történelmi adatot. Persze ez másfajta készülés, mint azoké a tisztelt egyetemi tanár uraké, akik vagy

szószzerint leírják, talán be is vágják mondókájukat, vagy a kézikönyvből olvassák ki bölcseségüket. Ha nem volna a hasonlat túlságosan drasztikus, akkor Alexandernek az előadásokra való készülését a *Commedia dell' arte* színészeinek készülődésével vetném össze, nála is adva volt a *canavas*, a téma; minden egyéb a beszéd folyamán készült el: a forma finomsága, az ötletek tűzijátéka, az új és spontán eszmék sokasága. Neki szüksége volt a hallgatóságra, hogy merész szárnyalással fölemelkedjenek gondolatai transzcendens magasságokba, hogy behatoljanak rejtett mélységekbe: a szemben ülők arca, szemjátéka, megindultsága inspirálta. E gyönyörű kölcsönhatás tüzeben akárhányszor fölfedezte önmagát, legjobbik én-jét, mialatt tanítványai tudásban gyarapodtak, de egyúttal jobb, igazabb, emberebb emberekké váltak.

Mert hiszen megint csak ide kell visszatérnünk: az emberhez. Az ő meleg, becsületes, áldott és áldó emberiségét érezték a diákjai, de még azok is, akik érett ésszel, meglett korban járultak eléje okulás végett. Érezték, hogy, aki hozzájuk szól, egy páratlanul gazdag tudásnak, egy évtizedes tapasztalásnak, egy kiváltságosan termékeny és megtermékenyítő gondolkodásnak dús kincsével ajándékozta meg őket. De érezték azt is, hogy a leckeórával korántsem ért véget a tanítás. Mert amint leszállott a katedráról, nem tekintette magát feloldottnak minden további kötelessége alól, hanem most kezdődött csak az igazi mestermunka. A szeminárium. A lelkek megművelése. Az okos kertészkedés. Amikor nem százával tolongtak előtte a diákok, hanem kevesedmagával úzi Sokrates nemes

művészetét. S leginkább megnyilatkozik e ritka és csodálatos lélek a kiválasztottaknak négyszemközt.

Mit mondhatunk még Alexander Bernátról, az emberről, ami őt az utókor szemében megnövelheti? Alexandernek filozófiája sem választható el emberi mivoltától ; ez a filozófia nem volt olyan szabású, hogy megengedte volna a legveszedelmesebb és legbántóbb dualizmust : az eltérést, talán az ellentétet tanítás és magatartás között. Nem volt soha merev dogmatikus ; ő is tisztában volt azzal, hogy aki az életben akarná következetesen keresztülvinni a szkeptikusok filozófiáját, az a tébolydában kötne ki. De nem hirdetett soha olyan etikai tételt, amelyért helyt ne állott volna. Filozófusnak is ember volt. Esztétikusnak is ember volt. Nem azért szerette meg a szépet, mert végig tanult minden esztétikust. Hanem azért lett esztétikus, mert szerette, értette, ismerte a szépet. Klasszikusan ismerte. Otthon volt nemcsak Rómában és Firenzében, hanem a kis olasz fészkekben is, ahol a Quattrocento és Cinquecento rejtett kincsei rejtőznek. Ahányszor tehette, lerázta magáról a munka porát és zarándokútra indult Itáliába. És ez igazi zarándokút volt, önként vállalt lemondással, önkorlátozással, egyedül a művészetekre koncentrálva minden érdeklődését, figyelmét, szerelmét. Még késő öregkorában heteket töltött Barbizon-ban, hogy lássa a helyet, ahol a XIX. század modern francia festőművészete megszületett. És emberi mivolta ragyogott szelíd fényvel kritikai tevékenysége fölött is. Mindig humánus volt és megértő. Sohasem felejtette el, hogy a bíráló tolla nemcsak elvi kérdésekben dönt, hanem egzisztenciális kérdésekben is : a művész kenyéré-

ről. Kedves volt, modorban tökéletes, előzékeny azokkal szemben, akiket napról-napra megbírálni hivatása volt, de sohasem túlzottan barátkozó, vagy éppen bizalmaskodó. Távollátta magától tartani a művészt, hogy szabadabban, elfogulatlanul ítélhessen művészetéről . . .

De talán a legszebb, legmegkapóbb dokumentumot a publicista Alexander Bernát szolgáltatja Alexander Bernátról, az emberről. A nyilvánosság előtt azoknak az eszméknek és eszményeknek harcosa volt, amelyeknek egész életét szentelte. *Vitam impendere vero*, volt életének jelszava és publicisztikai munkásságának vezérmotivuma, rendületlen hűség az emberi szabadságokhoz, hit az örökös fejlődésben, a kultúra immanens értékében, küzdelem a jóban való haladásért : ezek Alexander Bernát csillagai. Soha nem volt radikális, hajlamai, vérmérséklete szerint inkább hajlott a konzervatizmus felé ; tudattalanul is arisztokratának érezte magát, irtózott a tömeggel való érintkezéstől és távolból szeretete nézni a széleskörű demokratizmus mozgolódásait. Valóságos fizikai undort érzett a forradalommal szemben és alig lehetett megfékezni, hogy nyílt uccán hangosan ki ne törjön a szennyes zsarnokság ellen, amely néhány hónapig nyakunkon ült. De sem a forradalmak válságai, sem az ellenforradalom terrorja meg nem törhették idealizmusát, nem kényszeríthették rá, hogy nyílegyenes útvjáról akár balra, akár jobbra eltérjen.

Tudjuk, hogy a hetvenedik évéhez közeledő bölcslet milyen tragikus végzet hajtotta a maga választotta hontalanságba. Még nagyon fáj ez a seb ahhoz, hogy beszélni tudjunk róla. Még túl élesen sajog az igazság-

talanság, amely e nagy embert minden külső díszétől megfosztotta, de sem a jók becsülését tőle el nem vehette, sem öntudata fenséges nyugalma meg nem bonthatta. A jók ragaszkodását, szeretetét, tiszteletét csak fokozta a rosszindulatból, irigységből, gyűlölségből fakadó ítélet, amelyet szerzői ma már maguk szégyelnek legmélyebben. De a mártírságra kárhoztatott Alexandernek nehéz, nagyon nehéz volt megőriznie lelke felsőbbségét, nyugalma. Mert amit egy életen át becsületben, verejtékes munkával gyűjtött, azt egyszerre látta semmivé omolni. Nem rangról, kitüntetésről, társadalmi pozícióról szólok. Mindezt a stoa bölcsének higgadtságával *adiaphoron*-nak tekinthette. De szívét sokkal fájóbb gondok és szenvedések szorongatták. Családja, melynek együttartásán, szoros és szeretettől összekovácsolt szolidaritásán egy egész életen keresztül fáradozott, e végzetes napokban széjjel-szóródott; felesége, aki tündöklő mintaképe volt a gondos hitvesnek, az áldozatos anyának, a komoly, gondolkodó, megfontolt embernek és a nőiesség minden ékével felruházott asszonynak, elbetegesedett, majd hosszú, gyötrelmes kór után elköltözött. Jób sorsa nehezedett a mi drága barátunkra. És ő túrt összeszorított ajakkal, felemelt fővel. Túrt, hallgatott és dolgozott. Körülötte vészes éjszakai sötétségbe borult az ég. De távolból egy csillag világított feléje. Egy csillag, amelynek bájos, enyhe fénye hazahívta és haza is hozta a bolygót.

Egyetlen megmaradt javán, régi meghitt otthonán rendületlen kitartással, okossággal, energiával őrködött Borka leánya. És várta a meleg fészekbe apját olyan

gyengédséggel, olyan odaadással, olyan minden öncélú létről lemondó önzetlenséggel, ahogy nem gyermek szülejét, hanem csak szülő ápolja, dédelgeti és becézi gyermekét. És így Alexander Bernát élete, amely lent az ismeretlenségben kezdődött, a lángész és szorgalom erejével a legmagasabb csúcsokba emelkedett, tragikus hirtelenséggel vonalában megtört és aláhanyatlott: utolsó szakaszában ismét kiderült. Megbékélten, mosolyogva, szívében végtelen hálával aggkora gyámola iránt, megbocsátva ellenségeinek, költözött el tőlünk: szenvedés nélkül, az öregséggel járó gyarlóság és hanyatlás nélkül, méltón a bölcshez, aki végig ízlelte volt a bölcsesség valamennyi forrását.

Egy szombati napon — október volt, de a nap még édes enyheséggel ölelte körül Buda magas palotáit és zöld dombjait — együtt indultunk el a szerkesztőségből, mint csaknem naponta. A Dunasoron jártunk. Alexander elbeszélte egész nyarát, amelyet gyermekeivel együtt Hollandiában töltött el, boldogan, elégületen. Megkérdeztem legközelebbi munkaprogramját. Ez a program elegendő lett volna tíz esztendőre. És miért ne? Nem tíz, húsz esztendőt mertem volna jósolni a töretlen, rugalmas járású öregúrnak. Tíz órája sem volt hátra. Soha többé nem láttam viszont. És mindig látni fogom, valameddig élek. Látni fogom vállas, férfias alakját, mélytűzű szemét, fürge járását, kitartó hegymászó tempóját. Hallani fogom hangja ércét, beszéde dallamát, röpke szavának varázslatos, kecses könnyedségét. És érezni fogom magamban, mint öntudatom legjavát, amíg öntudatom éber marad.

II.

«Legendák keringenek nagy munkabírásomról, sokoldalúságomról, szorgalmamról. Ami a sokoldalúságot illeti, el is fogadom, nem is. Aki ismeri a filozófiáról való felfogásomat, tudja, hogy ez a sokoldalúságot kötelezővé teszi rám nézve. De soha egyébbel, mint filozófiával nem foglalkoztam. Minden egyébbel csak amennyiben a filozófiát szolgálja». Ez a centripetális törekvés, amelyet Vallomásában olvasunk, csak természetes nála, akinek intellektusában az uralkodó vonás a *charactère saillant* a bölcselkedés. De mi az a bölcselkedés? Mi a filozófia? «Fogalmi, fogalmakban érvényesülő tudomány, a tudományok egységbe foglalása, egységesítése. A filozófia az egyes tudományok nélkül semmi: a tudomány útjai nem párhuzamosak, hanem konvergálóak. E konvergencia a filozófia bennünk.»

Ezekből a meghatározásokból egy következtetést kell levonnunk, amely szinte önként értetődőnek tetszik. Szaktudás nélkül nincs filozófia. A nagy gondolkodók közül Herakleitos volt az egyetlen, aki királyi göggyével lenézően nyilatkozott minden szaktudományról. És a cinikusok prédikálták a tudás felesleges, sőt káros voltát. Minden egyéb tanuságtétel a filozófia történetében a mellett szól, hogy a filozófusnak szolid, megbízható tudományos képzettség alapján kell építenie, hogy rendszere ingatag kártyavárhoz ne legyen hasonló. Alexander Bernát nem egy disciplinában, hanem a tudományágak egész sorában szerzett alapos jártasságot, mielőtt belefogott filozófus munkájába. A nagy humanistákkal lehetne egybevetni, akik szemlét tartot-

tak a tudományosság egyetemes birodalmában, aztán lefoglalták azt a területet, amelynek talaja tehetségüknek, flórája hajlamuknak leginkább megfelelt.

Egyetemi éveiben Alexander behatóan foglalkozott természettudományokkal, kiválókép fiziológiával. Lélektani kutatásai közelebb hozták tudatához a fiziológiát, speciálisan az agy és az idegrendszer élettanát, amelyet nemcsak könyvekből, hanem laboratóriumban is tanulmányozott. A középiskolából nagyon figyelemreméltó készséget hozott magával latinból és görögből, amelyet később szorgalmas olvasással gyarapított. Az antik filozófusokat eredetiben olvasta. Az egyházatyák írásait különösen ismerte és kedvelte. A középkori filozófia legnagyobb képviselőinek nehézkes nyelvén, az antik-tól eltérő új terminológiáján és bonyodalmas periódusain biztosan uralkodott. A francia nyelv eleganciája, választékos szépségei, szubtilis finomságai iránt olyan érzéke volt, mint a franciák közül csak a legjobboknak. Diderot-fordításai nemcsak tárgyi, hanem stiláris szempontból is mintaszerűek. És nevezetes, hogy Diderot-tanulmányai milyen exakt stílusérzéssel alkalmazkodnak hősük gondolkodás- és kifejezésmódjához. Péterffy Jenő és Ambrus Zoltán egy-egy tanulmányán kívül alig van literatúránkban olyan franciás írásmű, mint az essay Rameau unokaöccséről vagy a színészi paradoxonról. Talán még a franciánál is mélyebb és tartósabb hatást tett rá az angol irodalom. Természetesen elsősorban Shakespeare, kinek ő volt egyik leghűségesebb lovagja, legrajongóbb csodálója, legmegértőbb tolmácsa; de a Nap mellett a kisebb bolygók is, a Shakespeare előtti és melletti drámaírók, a króni-

kusok, akikből merített, a mesterek, akiktől tanult, a vetélytársak, akiket árnyékba állított.

Nagyon szerette az olaszokat. Valamikor minden évi programja volt a zarándokút Rómába. A háború után az első kínálkozó alkalmat üstökön ragadta, hogy viziontlássa az Örök Várost. Szerette magát az olasz népet is, szorgalmát, tehetségét, újonnan fellobbant alkotó kedvét, temperamentumát, mint ahogy soha és sehol nem zárta el szabad tekintetét az embertől, a valóságtól, az élettől sem könyv, sem kép, sem szobor. Ahol járt, tudta, hogy ő csak turista, idegen, élvező; hogy a városnak van bennszülött lakossága, amely dolgozik, verejtékezik, talán fázik és éhezik, mialatt ő élvez, a műzeumokat bújja és éli a globetrotter tétlen életét. Tudta és ehhez mértén szerény volt, igénytelen, csöndes. És hálás. Hálás Rómának és Firenzének, Assisinek és Orvietónak, Dantenek és Petrarcának, de Carduccinak és Leopardinak is. Megállott Dante mélységei felett és boldogan szédült a limbus örvényeibe. Élvezte Petrarcat latinul és a *lingua vernalis*-ban egyképp, megrendült Carducci sátáni költészetétől és Leopardi sötét, öntépő pesszimizmusától. Irodalmi, esztétikai és művészettörténeti ismeretei bőségesen tápláltak volna három egyetemi katedrát. S mind e diszciplinák körében nem érte be sem az ismeretek tudományos rendszerezésével, sem a merőben passzív befogadással, hanem többre tört és többet is ért el: önálló kutatásaival előbbre vitte e tudományokat, új fölfedezésekkel gazdagította őket, vagy legalább is a már ismert tételeknek, törvényeknek, föltevéseknek új, egyéni formát adott.

Legsajátabb dominiuma : a filozófia története. Első rendes tanári megbízása is a filozófia történetére szólt. Tudós hírnevét Kant tolmácsolásával állapította meg. Akadémiai pályamunkája Schopenhauer és Hartmann pesszimiztikus filozófiájának jelentőségét méltatja. Descartesnak «Discours de la methode»-jához írt bevezetése tájékoztat nemcsak a nagy gondolkodó egész életművéről, hanem a francia racionalizmus egyetemes szerepéről is az emberi gondolkodás történetében. Ismételten visszatér talán legkedvesebb filozófusához, Spinozához, hogy végre egy alapvető, világszerte nagy tisztelettel fogadott Spinoza-könyvvel búcsúzzék el tőle.

Minden tudomány metafizikában csúcsosodik ki. Még azoké a pozitív szellemeké is, még azoké az exakt természettudósoké is, akik, mint Mach, Häckel, Ostwald hadat üzentek minden metafizikának. Természetes, hogy Alexander roppantul gazdag tudásanyagát is metafizika koronázta meg. A tudomány hajója a filozófia révében köt ki. Láttuk, mily dús, mily sokszínű, mily értékes volt a hajó rakománya. A következőkben most már azt kell vizsgálnunk, mit művelt kincsével a gazda, hogyan változtatta át a sokféle tudás tarkabarka portékáját a filozófia tiszta aranyára?

III.

Alexander Bernát viszonyát a filozófiához nem determinálja sem műveinek teljes bibliográfiája, sem egyetemi előadásainak kimerítő jegyzéke. Ha merőben ezekhez az adatokhoz tapadunk, akkor kettőt fogunk megállapítani : először azt, hogy Alexander a filozófiá-

nak történetírója volt, aki végigjárta az emberi gondolkodás históriáját a primitív kezdetektől a mai napig, egyrészt igyekezett behatolni minden egyes filozófus gondolat-, sőt érzelmvilágába és másrészt megkonstruálni az emberi gondolatnak, mint nagy egységnek fejlődését. Másodszor arra az eredményre jutunk, hogy Alexander nemcsak mint receptív, hanem egyúttal mint kritikai szellem is állott a filozófiákkal és filozófusokkal szemben ; éles ítélőképességgel ismerte fel a nagy metafizikai rendszerek fogyatékosságait ; elfogulatlanul, tiszteletreméltó bátorsággal mondott bírálatot a filozófia klasszikus képviselőiről is.

Mind a két megállapítás helyes, de nem meríti ki Alexander filozófiai egyéniségét, mert nem érinti a *punctum saliens*-t, azt, amiben a nagy tudós és számonkérő önálló volt, amivel az emberi gondolat kincsesházát a magából gyarapította. S figyelmen kívül hagy még egy rendkívül fontos, mert Alexanderre módfelett jellemző tényezőt : organizáló erejét és munkásságát. Alexander Bernát barátjával, Bánóczi Józseffel együtt nem kisebbet szervezett meg, mint a magyar filozófiát. Ha azt mondanók, hogy a magyar filozófiát e Dioszkurok a semmiből teremtették meg, aligha túloznánk. És itt nem arról van szó, hogy Alexander *szerkesztette* a Filozófiai Írók Tárát ; hanem arról, *hogyan* szerkesztette. A kötetek egy tekintélyes részét ő maga írta vagy fordította. Munkatársait ő maga toborozta. Mindig megtalálta azt, aki az éppen szóbanforgó feladat elvégzésére a legalkalmasabb volt. Azt azután rábeszélte, valósággal behálózta, instruálta és a munka egész folyamata alatt vezette, biztatta, tanáccsal támogatta.

De még ezzel sem érte be. Először elolvasta a kész kéziratot, kijavította, átformálta, nemcsak tárgyi, hanem stiláris tekintetben is a maga felfogásához idomította. Azután következett a korrektúra. Végül a revízió! Mindenik új alkalom, arra, hogy a roppantul elfoglalt, százkezü ember munkáját szaporítsa, de egyúttal tudós lelkiismeretét megnyugtassa. Így sorakoztak évről-évre a Filozófiai Írók Tára új kötetei; így gyarapodott a magyar filozófia egyre-másra új harcos katonákkal. A sereg nőtt, a hadúr maradt. Neve és ellenőrzése hitelt és auktoritást biztosított munkatársainak. Néhány évtized és megnőtt, megterebélyesedett a magyar filozófia. Mikor átvette az Athenaeumot, az Akadémia tudományos folyóiratát, akkor táborában már olyan tanítványai is voltak, akiknek nevét és művét az ország határain túl is ismerték.

De akkor magának a mesternek neve szintén rég belekerült a szellemi élet nemzetközi forgatagába. Ha egy-egy kongresszuson megjelent és előadást tartott, a legnagyobbak árasztották el figyelmükkel és barátságukkal és közfigyelem fogadta és köztetszés jutalmazta előadásait. Tudták róla, hogy ő Kant titáni gondolattartalmának nagy magyar tolmácsa. Hogy nagyszabású kritikai tanulmányban foglalta össze a XIX. század pesszimiztikus bölcséletének ismertetését és bírálatát. Hogy Diderot geniálisan elmés essayinak, párbeszédeinek nemcsak kitűnő fordítója, hanem szellemes magyarózója is. Végül az európai könyvpiacra forog Spinózája, amelyet német nyelven írt a müncheni Ernst Reinhardt-cég megbízásából, amely maradék

nélkül feltárja az amsterdami bölcsek legrejtettebb eszméit, vívódásait, hitvallásait.

Ha ezt a rövidre fogott, tömör, a gondolatok súlya alatt szinte roskadozó monográfiát figyelemmel olvasuk, akkor szinte viharosan egymásra toluló soraiból megérezzük, hogy kicsendül magának Alexandernek filozófiai hitvallása is. Itt és ott hatalmas és értékes köveket találunk, amelyekből majdan fel fogjuk építhetni Alexander saját metafizikájának ciklopszi alkotmányát... Ennek a megragadó épületnek homlokzatán arany betűkkel ragyog az *Egység* eszméje. Isten és a világ egysége, a gondolat és kiterjedés egysége, a lét és az érték egysége, a megismerés és cselekvés egysége. Ahogy Spinoza rendszerében találta s a magában tovább fejlesztette. «Und dennoch wird der menschliche Geist nie ablassen können, an der Idee der Einheit des Universums zu hangen und aus der Notwendigkeit der Zerstückelung der Gedanken emporzustreben zu dem ewig mit der Welt versöhnenden, grössten Denkprinzip, dem der Einheit.»

A világegység egyike azoknak a pilléreknek, amelyeken Alexander metafizikai világszemlélete nyugszik. Ebből az egységből kiküszöbölt minden zavaró mozzanatot, minden belső ellenmondást; betömött minden rést, amelyen keresztül a szkepszis a világot összefogó eszme épségét kikezdhetné volna. De metafizikájának integráló része a megismeréstan, amely Spinozát még nem foglalkoztatta. Az egymással küzdő, vitázó, egymást megsemmisítő hipotézisek kuszált szövedékét kibontotta; elméjének legerősebb sugallatát, a világosságra, egyszerűségere való törekvést érvényesítette és

végül megállapodott a középúton racionalizmus és empirizmus között. Az angoloktól szívesen átvette az induktív módszert, a természettudományos gondolkodást, — hiszen az ő tanulmányi útja is eredete szerint a természettudományokból indult ki; nagy hajlamot érzett a modern pszichofizikai kutatások irányában, amelyet elmélyített benne egy személyes vonatkozás is: egyik veje, Révész Géza, világszerte ismert művelője, sőt úttörője e fiatal tudománynak és nagy hatással volt apósa gondolkodására, tudományos látására, sőt célkitűzésére is Alexander életének utolsó másfél évtizedében. A lelki életről írt tanulmánya, amely a Műveltség Könyvtára «Az Ember» című kötetében jelent meg, világosan mutatja ezt a csaknem pozitivistá irányú evolúcióját.

Másfelől azonban metafizikai építményének záróköve a *hit a gondolat primátusában*. A hit az eszme elsőbbségében. A hit a teremtő gondolatban. Mintha visszahajolt volna a királyi filozófus fenséges ideatanához, ez örök forráshoz, hogy belőle merítsen erőt, lelkesedést és kitartást.

Alexander Bernát érdemeit a magyar filozófia egyik hivatalos képviselője az egyetemen és Akadémián és egyik leghivatottabb művelője irodalmunkban, Kornis Gyula, az Akadémia százéves fennállásának ünnepi alkalmából a következő szavakkal méltatta: «Amikor 1881-ben a Filozófiai Írók Tára megindult, az emberiség filozófiai közkinséből nyelvünkön úgyszólván semmi sem állott rendelkezésünkre. Ma irodalmunkban majdnem valamennyi klasszikus filozófus, némelyik több művel is képviselve van. Alexander és

Bánóczyi Kant-fordításaikkal különös érdemet szereztek a magyar filozófiai nyelv megszilárdítása, simulékonnyá és hajlékonnyá formálása körül is. Az Akadémia támogatásával megjelent Filozófiai Írók Tárának legnagyobb része van a magyar filozófiai műveltség fejlesztésében és terjesztésében.» Ne feledjük el Kornis Gyula tanulmánya keletkezésének és publikálásának idejét. Az értekezés 1926. február 22-én mutattatott be az Akadémiában. És Kornis értékelése társai között és a sajtóban egyaránt meleg visszahangra talált.

IV.

Alexander Bernát monumentális alkotásait az esztétika terén kell keresnünk. Itt találni fogunk műveket, amelyek eszméi és formai tekintetben egyaránt a nagyság bélyegét hordozzák és megteremtőjük számára biztosítják a halhatatlanságot. Ezeket a munkákat is két csoportra kell osztanunk: az egyiknek irodalomtörténetiek a tárgyai, a másiké művészetelméletiek. Az első csoportból a Hamlet-tanulmány, a másodikból a *Művészet* (A művészet értékéről, a művészeti nevelésről) emelkedik ki legmagasabban. Pályája kezdete óta fürkésző, lelkesen rajongó szemét nem vette le Shakespeare-ről. Hogyan, mikor került a brit óriás varázskörébe, maga sem tudta. Vonzotta nemcsak remekeinek költői ereje és szépsége, jellemábrázoló képességének gyakran megdöbbentő biztossága, gondolatainak filozófikus szépsége: hanem életének és egyéniségének rejtelve is. Hogy oly végtelenül sokat adott tudnunk és oly igen keveset tudunk róla. Izgatta,

hogy beléhatoljon lelke mélyébe, felpattantsa titkainak zárát és feltárja azt, ami benne a legbecsesebb és legnehezebben felfedezhető: az egyéniséget. Kritikai tisztje gyakran vetette eléje Shakespeare-nek egyik-másik drámáját; és tudjuk, hogy ő ennek a tisztének milyen szeretettel, elmélyedéssel felelt meg. De Hamletben mintegy koncentráltan megérezett mindent, ami a költő egész *oeuvre*-jében probléma. És azontúl még Hamletben érezte legsejtelmesebben, legközvetlenebbül, legforróbban a költőt, az embert magát. Azért páratlan buzgalommal vetette magát ennek a hatalmas remekműnek legszélesebbkörű tanulmányozására. A roppant irodalomnak, amely Hamlettel foglalkozik, átkutatta minden zugát. Követésre méltó filológiai akribiával dolgozta magát keresztül a szövegeken. Ezzel sem érte be: visszament a mű keletkezésére az ős-Hamletre, Saxo Grammatikusra. Széjjel-analizálta a hős jellemét, jelenetről-jelenetre haladva. Azután az egész drámát, fő- és mellékmotívumaival egyetemben, itt megint a szerkezet ellenőrzése végett felvonásról felvonásra haladva.

S úgy tetszik, mindezt azért, hogy végre elérkezzék az óhajtott célhoz, a hatodik fejezethez, amelynek címe «*A költő*». Mert Hamlet lelkét csak a költő lelkéből lehet megérteni. Igen ám, de a költő lelkéről oly keveset tudunk, csaknem semmit. «Élete csekély szavú, rideg adatai némák maradnak, ha a költő belső fejlődésének, lelke válságainak, egyes művei keletkezésének alkalmát tudakoljuk tőlük.» Nagy ínségében és szorongatottságában az esztétikus kénytelen egy merész inverzióval élni. Minthogy a költőről tudott dolgok nem magyaráz-

zák meg Hamletet: Hamletnek kell megmagyaráznia a költőt. Shakespeare nem tett vallomást, hogy ismeresse Hamletet. Most valljon Hamlet, hogy megismerhessük általa Shakespearet. Íme a vallomás, amelyet az esztétikus faggató, kérdésekkel ostromló módszerével szinte kicsikar a dán királyfiból. Hamlet és a költő nem azonos, mint sokan hitték; a költő sokkal egészségesebb, életrevalóbb mint passzív hőse, aki oly nehezen tudja magát rászánni a cselekvésre. Mindenesetre azonban Shakespeare nem kigondolta, hanem átélte művét. Főképpen átélte az emberekben való csalódást, a világból való kiábrándulást; átélte azt a metsző fájdalmat, amelyet a tragikai hős akkor érez, amikor vakból látóvá lesz és a látottak borzalmas voltának tudatára ébred.

A Hamlet-könyvet Alexander élte delén írta, ötvenötvenegy éves korában. Húsz évvel később egy huszonhat éves munkát adott ki, amelynek hőse megint Shakespeare, de tárgya a költő egész munkássága, beleértve a szonetteket és elbeszélő költeményeket is. A német és az angol irodalom túlon túl gazdag az ilyen összefoglaló művekben. Nálunk Greguss Ágost méltatlanul elfeledett, sokban még ma is változatlanul értékes monográfiája a «*Shakespeare pályája*» óta nem akadt irodalomtörténetíró, sem esztétikus, aki erre a szép, de nehéz feladatra vállalkozott volna. Megmondhatjuk őszintén, nem is volt, aki a siker reményében belefoghatott volna a nagy munkába, az egy Beöthy Zsoltot kivéve, akit azonban érdeklődése és sokágú lekötöttsége más irányban foglalt el. Alexander predesztinálva volt rá, hogy éppen ezt a könyvet megírja. Hivatottá tette rá mind irodalomtörténeti készültsége, mind

esztétikai ízlése, ítéletereje, mind pedig az a tárgy-szeretet, amely nélkül nagy mű sohasem jött létre.

Alexander Shakespeare-je összehord mindent, amit a kutatás eddig kiderített a költő életéről, művészi fejlődéséről; ez a könyv egymaga pótolja a szertelenre megduzzadt Shakespeare-irodalmat, már amennyiben nem speciális kérdés iránt érdeklődők igényeiről van szó. De mindezen felül ad még többet; ad olyan valamit, amit éppen csak Alexander Bernát adhatott. A költői művek mélyreható jellemzését, esztétikai méltatását, eszmei és formai jelességeik pragmatikus kifejtését és befejezésül Shakespeare művészi, költői és emberi mivoltának most már nem kritikai taglalását, hanem a lelkesedés tüzeiben izzó himnuszát. Ebben a záró fejezetben akkordok csendülnek meg, amelyek Alexander metafizikai szemléletét idézik emlékeztünkbe: «A legfontosabb az, hogy Shakespeare mindent egységben érez, egységben lát, hogy az egész áll előtte és így az egészből indulhat ki. Ebben hasonlít az emberi szellem organizáló ereje a természetéhez, ezzel lesznek a költő alkotásai organikus alkotások». S amit Alexander Shakespeare-ről mond, az kibővítése és egyetemesítése mind annak, amit a Hamlet szerzőjéről beszélt.

Ezt a könyvet Alexander 1916-ban írta, Shakespeare halálának 300 éves fordulójára. A háború ekkor már harmadik éve dühöngött, a lelkek sötét kétség és fel-lengő remények között hanykolódtak napról-napra, a vad és vak szenvedélyek elárasztással fenyegették a legellenállóbbnak látszó elméket is. Az író lelkében joggal vetődhetett fel a kérdés: Érdemes ilyen témával foglalkozni? De a kérdésre ő maga adta meg a választ.

«A háború csak bennünk emberekben tesz kárt, az igazi értékekhez nem tud férközni ; csakis embereket öl meg, de a legkisebb gondolatot sem. Sőt a gondolat a legkeményebb pajzs a háború ellen.»

A háború legszörnyűségesebb viharzása közt is hitt a gondolat örök életében és primátusában.

Alexander viszonyát az élő magyar irodalomhoz kritikai méltósága, saját szellemi színvonala, a hagyományokhoz való ragaszkodása határozta meg ; de erre a viszonyra kétségtelen befolyással volt köre és elsősorban Beöthy Zsolt, akihez a legbensőbb barátság szálai kötötték. Éppenséggel nem volt türelmetlen az újakkal és újítókkal szemben ; örökké friss fogékony-sága képesítette arra, hogy megértsen minden új hangot, ha a hang szép, minden új stílust, ha a stílus művészi, logikus és önmagához hű volt. A vásári zajtól azonban idegenkedve fordult el ; és amikor egy oktalan polémiaiba erőszakkal ráncigálták bele, nem titkolta idegességét és bosszúságát.

Minden magyar költők közül a legmélyebb vonzódást és csodálatot Madách iránt érezte, akit éppoly nagy gondolkodónak, mint poétának vallott s akinek gondolatkinsét hű sáfárként tartotta számon és őrizte meg. Már az 1889—90-i nyári félévben hirdetett egy-órás kollégiumot az «Ember tragédiájá»-ról. Az előadást több ízben megismételte. Mindig új és egyre bővülő tartalommal. Tanulmányainak gyümölcsét a nagyközönség számára jegyzetes Madách-kiadásával tette hozzáférhetővé. Ez a kiadás egyszerűen klasszikus. Bevezetése teljes tájékoztatást ad a bonyolult és sokágyú Madách-problémáról, jegyzetei világosságot derí-

tenek a tragédia minden sorának történelmi, szociológiai, természettudományi vonatkozására. Aki Alexander kalauzolásával olvassa végig a tragédiát, annak számára a nehéz műnek nincsenek többé rejtelmei. S mily lelkes odaadással magyarázza a mű költői szépségeit, filozófiai mélységeit, etikai emelkedettségét! Mily bátor elfogulatlansággal kél harcra a magasztalók és gáncsolók túlzásai ellen!

De Alexander esztétikai munkássága nem az irodalomtörténeti vonatkozású tanulmányokban tetőződik. Legmagasabbra ott emelkedik, ahol a tiszta művészet kérdéseit feszegeti és az esztétika metafizikai problematikájáig jut el. Az 1924-ben publikált «Tanulmányok» egyik kötete «Művészet» címmel magába foglalja az e körbe tartozó műveinek talán legjavát, ámbár itt e helyen kell megmondanom, hogy a gyűjtemény korántsem teljes. A kegyelet, ha méltónak akar mutatkozni a Mesterhez, még korántsem végezte el a reá váró feladatot. Alexander színházi és irodalmi kritikái között, amelyek a Neues Pester Journal, a Budapesti Hirlap, a Pester Lloyd és az Ujság hasábjain jelentek meg, van néhány száz, amelyet könyvbe foglalni, az enyészettől megmenteni és a művelt magyar olvasó kezébe adni kötelességünk nemcsak az elhúnytak emlékezte, hanem a nemzeti kultúra iránt is.

A tanulmányok elseje 1903-ból, legfiatalabbja 1924-ből való. De a legterjedelmesebb, amely Alexander esztétikai termelését elindítja, a pályakoszorús dialógus a művészetről, az 1898-as dátumot viseli homlokán. Csaknem 30 év szakadatlan munkája, lázas keresése, önmagát tökéletésítő ízlése, finom ítélete bontakozik

ki e lapokból. S ami több mindennél: egy egységes, szerves esztétikai világ- és művészetszemlélet, egy szépre szomjas lélek, amely tudatosan elégül meg a legnagyobb mesterek remekeitől, egy jóságos és bölcs vezető, aki kezét nyújtja a tudatlannak, legyen az akár művész, akár műélvező és eligazítja a művészi alkotásnak és a szép megértésnek eszményi birodalmában.

Kilenc év múlva a párbeszéd folytatódik, most már nem Párizsban, hanem Firenzében a Piazzale Michelangelón, ahonnan oly csodás kilátás nyílik a városra és ahol a Dávid-szobor egy gyönyörű másolata áll. A vitatkozó felek ugyanazok. Vagy nem sokban különböznek a nagy dialógus két hősétől. De az, aki a társalgást vezeti, már sokkal lehiggadtabb, kevésbé tüzes, leszűrődöttebb: a professzor. Közben sokat tanult, sok csalódáson is eshetett keresztül. Most már jólesik neki robotolás helyett élveznie. És a Rajongót, akit a véletlen vetett útjába, nem arra ösztökéli, hogy bújja az Uffizit, a Pittit, a San Marcót, az Accademiát, hanem kirándulásra hívja a szabadba. Mint Kepler a tanítványt. Nem mintha most már kevesebbre becsülné a művészeteket, hanem mert megtanulta jobban megbecsülni az embereket. Nagyon nevezetes darabja ennek a kötetnek a logikai érzelmekről szóló fejezet, amely megjelöli az értelem helyét a művészi alkotásban és a művészi szemléletben; bebizonyítja, hogy vannak logikai érzelmek, amelyek elütők a logikus gondolkozástól és a köznapi értelemben vett érzelmektől egyaránt; logikai örömök, amelyek kevésbé szervesek és elemiek, mint az érzékeink életével kapcsolatosak. De nekik is megvan a jelentőségük: világos-

ságot, nemességet, emberiességet visznek a művészetbe és az életbe is. Ebből a körből való a fantázia lélektanára vonatkozó néhány új megállapítása is.

Leggazdagabb, legtartósabb hatású és egyben legterjedelmesebb esztétikai műve Alexandernek az 1908-ban megjelent *«Művészet»*. *«A művészet értékéről»*. *«A művészeti nevelésről»*. Ezt a munkát bizvást oda lehet állítani Herbert Spencer csodálandó *«On Education»*-ja mellé, ami pedagógiai értékét illeti. El sem lehet képzelni, milyen varázsváltozáson esnének keresztül iskoláink és az új iskola hatása alatt fiaink és unokáink nemzedékei, ha Alexander eszméi, tervei, javaslatai csak egy tört részükben is megvalósulnának. Az iskola átalakulna a munka és művészet szabad és szeretett otthonává, lerázná magáról a verbalizmus és formalizmus sorvasztó bilincseit és megtanítaná a gyermeket nemcsak az egyéni, hanem a szociális lét minden javára és törvényére is. Az új nemzedék pedig úgy hagyná el az iskolát, hogy nem gondolna vissza gyűlölettel kízóira, az emlékezetét megterhelő száraz és értelem nélkül való adatokra. Ellenben el tudna igazodni az életben, mosolyogva, boldogan próbálná ki erejét a küzdelemben és feldíszítené egész életét, otthonát, környezetét a széppel, azzal a széppel, amelynek megértő szeretetét már gyermekkorában, már az iskolában magába szívta.

V.

Két irányba, elágazása van még Alexander irodalmi munkásságának, amelynek számbavétele nélkül csonka maradna visszaemlékezésünk és hiányos volna hálánk

és kegyeletünk is : mert Alexanderről, a kritikusról és Alexanderről a publicistáról megfélelkezni igazán háládatlanság volna.

Alexander évtizedeken át foglalkozott drámai kritikával. Egészen fiatalon kezdte és 68 éves koráig abba sem hagyta. De a fiatal kritikusnak már meg volt a maga nagy vitathatatlan tekintélye. És az öreg úrból még nem apadt el a frissesség, a fogékonyság, a befogadó-képesség, az átérzés adománya. Alexander szerette a színházat. Ez volt titka hozzá való ragaszkodásának, de egyúttal kritikai sikereinek is. Szerette ezt a tarkabarka álmvilágot, gyönyörködött pompájában, mozgalmasságában, megragadta a drámának az a logikája, ésszerűsége, vagy következetessége, amelyet az ő logikus feje a valóságban hiába keresett. Természetesen rajongott a drámaírás nagyjaiért. De mindig lépést tartott a kor haladásával, szívesen köszöntötte az új jövevényeket, nem zárkózott el új stílusok elől sem, ha bennük igazi művészetet vagy költészetet sejtett. És nem volt türelmetlen még a középszerűek, de még a tehetségtelenek iránt sem. Nem szívesen bántott senkit. És ha csodálkozva kérdeztem, hogyan tudta olyan kíméletesen kezelni ennek vagy annak a drámai szörnyszülöttnek az apját, mindig elnézően mosolygott. «Es muss auch solche Käuze geben.»

Kritikáiban is megmaradt pedagógusnak. Az ő írásaiból megtanulhatta a színész, hogyan kellett volna fölfognia a szerepét, eljutnia a szerepen keresztül a dráma lelkéig, fölemelkedni a mesterségtől a művészetig. Dícséréte mindig mérsékelt és ízléses, gáncsa mindig szelíd és formájában is finom volt.

Alexander Bernátot a lap kötelékébe való tartozás szinte automatikusan vitte át a publicisztikához. Erendő természete szerint idegenkedett a napi irodalomnak ettől a nagyon szép és nagyon veszedelmes ágától. Idegenkedett azért, mert nem akart közelébe sem kerülni annak, amit nálunk politikának neveznek. A szó felsőbbrendű értelmében vett politika, a népek kormányzatának művészete éppúgy érdekelte, mint a közösségnek erkölcsi életének törvényei, mint az etika és a szociológia, de nem volt tagja pártnak és tudós önérzete fellázadt a gondolatra, hogy bármiféle hatalomnak zsoldosa vagy heroldja vagy uszályhordozója legyen.

De újságnak írt, magával sodorta őt is az ár, melynek egyikünk sem tudott ellenállni. Végre voltak kultúrpolitikai, társadalmi, esetleg művészi problémák is, amelyek megvitatására az egész szerkesztőségben csak ő volt alkalmas; rengeteg tudásával, szenvedélytelen, higgadt ítéletével, felsőbb szempontjaival. Az első kísérlet sikerül. A közönség valósággal felujjong, hogy valami újat kapott a vezércikk elkopott frazeológiája, hatástalan általánosságai helyett. Örül, hogy éltető igékkel táplálták, felvilágosították, irányt adtak véleményének, formát kaotikusan forrongó gondolatainak. A kísérlet megismétlődik. Alig vette észre: a kritikusból, a vonal alatti országrész helytartójából vezércikkező lett.

Alexander mintha született volna a vezércikknek erre az új fogalmazású, új stílusú, új célokat követő fajtájára. Világos volt, meggyőző, egyszerű, okos és lendületes. Talán sehol semmi műfajban nem élte ki magát

olyan szabadon és teljesen Alexander lendülete, mint ezekben a *leading*-ekben. Azt talán mondanunk is fölösleges, hogy cikkeinek nemcsak anyagát választotta maga, hanem irányzatát is ő határozta meg, függetlenül minden szerkesztői önkénytől. Nem írt napi politikáról, hanem örök érvényű eszmékről. És hajthatatlan híve volt a haladásnak, félelem és gáncsnélküli lovagja a liberális ideáloknak, lelkes és meggyőzött szolgája minden olyan törekvésnek, amely nemzetünk javát, fejlődését, helyes irányban való előnyomulását, kulturális izmosodását volt hivatva szolgálni. A nemzeti szellemet kereste, kutatta lázasan a tudományban, a filozófiában, a művészetekben, az irodalomban. A nemzeti szellem diadaláért küzdött a közéletben is. Nem volt egyetlen gondolata, amely ennek az érzésnek, ha még oly halkán, még oly titokban is ellenmondott volna.

VI.

Hadd szóljunk még röviden az eszmék, a gondolatok, az álmok és ábrándok, a filozófia embere után a tettek emberéről. Alexander Bernát lényének uralkodó vonása az *aktivitás* volt. Egészen bizonyos, hogy őt sohasem elégítette volna ki csak a katedra és az íróasztal. Az ő hatalmas, duzzadó energiájának szüksége volt arra, hogy más módon is kibontakozzék, kifejtse erejét. Született *organizátor*. Arra való, hogy rokongondolkozású férfiakat összehozzon, csoportosítson, közös lobogó alatt egyesítsen, egyetlen közös cél érdekében toborozzon, megszervezen és kioktasson. Szervezőképességének csak három kiemelkedő példáját fogom itt meg-

említeni. A többit tartsuk fenn annak a tüzetes Alexander Bernát-biográfiának, amelynek éppúgy el kell jönnie, mint összes művei gyűjteményes kiadásának. Az elsőről, a Filozófiai Írók Tárá-ról már szóltunk.

Másodszor akkor adta bizonyítékát pompás szervező képességének, mikor a Kisfaludy-társaság Shakespeare-bizottságát életre hívta, igazgatta, a nyilvánosság elé vitte, programmal ellátta, sikerről-sikerre hurcolta. Megmozgatta a legtétlenebb írókat, a legkonzervatívabb színházat, a legközbösebb sajtót, a legindolensebb közönséget. És teremtett matinéival, esti előadásaival, kiadványaival, Évkönyvével új Shakespeare-kutatókat, új Shakespeare-színészeket, új Shakespeare-közönséget.

Éveken át éltető és mozgató ereje volt az Országos Közoktatási Tanácsnak. Ő szervezte meg azt a szellemi hadsereget, amely 1901-ben megcsinálta a középiskola reformját. Az ő névtelenül maradt munkája a tantervben kiadott Utasítások nagy része. A népiskola reformja is az ő nevéhez fűződik. Csak a népiskolai olvasókönyvekről egy vastag kötetnyi munkát írt, amely az elméleti pedagógiának legbecsesebb e nemű termékeihez tartozik.

A Filozófiai Társaság az ő elnöklete alatt érte meg virágkorát, noha a legmostohább közviszonyokkal kellett megdolgoznia, hogy a Társaság munkálkodása számára a háborútól elsanyargatott közönség érdeklődését kiharcolja.

*

Az a hely, amelyen tanulmányom megjelenik, kötelességemmé teszi, hogy szóvá tegyem viszonyát a zsidósághoz. Alexander jó zsidó volt. Vallásos, bár

nem ortodox házból származott. Egészen fiatal korában a szokottnál behatóbban foglalkozott héber tanulmányokkal. Ő maga említette, hogy nem kisebb ember, mint a vele egykorú Goldziher Ignác volt a Talmudban oktatója. Később tanulmányainak iránya, tárgya, tartalma eltávolította ettől a studiumtól; de sem csábítás, sem megfélemlítés — pedig mindkettőben bőséges része lehetett — nem térítette el ősei hitétől. Hű maradt felekezetéhez, ahogy hű maradt hazájához, ahogy hű maradt anyjához, ahogy hű maradt feleségéhez, ahogy hű maradt önmagához.

Alexander szerette a zsidóságot, szerette a zsidóság immanens erényeit, viharos és mégis lélekemelő történetét, nagy szellemi hőseit és vértanúit. És Alexander ezért a ragaszkodásért soha nem várt, nem kért, nem fogadott el hálát, még csak elismerést sem. Természetesnek tartotta, mint az igazmondást, mint a becsületességet, mint az egyeneslelkűséget. Nem tört pálcát mások ingadozása, hitehagyása felett; nem opportunizmusból, hanem azért, mert lelkiismereti kérdésekben rendkívül türelmes volt, meggyőződéses híve a lelkiismereti szabadságnak. De önmagára nézve egyetlen kötelező normának azt vallotta, hogy kitartson hite és felekezete mellett.

Mi, akik ismerjük pályafutásának nemcsak ragyogását, sikereit, eredményeit, hanem nehézségeit, gyakran emésztő küzdelmeit is, mi tudjuk, hogy hitéhez való hűségéért sok évtizedes mellőzésnek, igazságtalan visszavetésnek árával kellett megfizetnie. Ami őt minden illetékes tényezőnek, minden igaz bírónak, minden hozzáértő szakembernek ítélete szerint megillette volna,

annak vagy később, vagy egyáltalán nem jutott birtokába. Amit elért, azért is sokszorosán meg kellett harcolnia. De zokszó ezért nem hagyta el ajkát soha. Ha választania kellett: magához legyen-e hű, vagy a *carrière* bálványának vesse oda lelke függetlenségét, a választás egy Alexander Bernátnak nem eshetett nehezére.

*

És most vegyünk búcsút Alexander Bernáttól. Végig tekintettünk pályáján, levontuk tanulságait, elkísértük ifjúsága küzdelmeitől és kezdő kísérleteitől magasba lendülésén keresztül a visszatérésig, a hirtelen váratlan végig. Számbavettük műveit és megmértük közvetlen tanításainak hatását. Megismerkedtünk eszményeivel és meghatottan láttuk, hogy ezek az ideálok összeesnek a haladó, művelt, boldog nemzetnek és a szolidaritásban, örök békében élő, munkálkodó, értékeket termelő emberiségnek ideáljaival. Gyönyörködtünk szépre szomjas lelkének nemes szépségében, a művészet megváltó erejét hirdető írásainak művészetében. Fölkísértük a tündöklő csúcsra, ahonnan már nem földi szépségekre, a halhatatlanok halhatatlan alkotásaira, a világegyetemet igazgató törvények rejtelmes rendjére nyílik kilátás.

Most még egy percre szálljunk le a szédítő ormokról a földre. A filozófustól, a metafizikustól, az esztétikustól, az igehirdetőtől térjünk vissza az emberhez. Az emberhez, akinek napsugaras lényéből áldás és derű sugárzott családjára. Az emberhez, akinek őstermésze volt a jóság, a mindent megértéssé nemesedett, bölcseségen átszűrődött jóság. Akinek kezét hálásan

szorongattuk, szavát mohón lestük, igéin megigazodtunk.

Megdicsőült mesterünk, barátunk, apánk, mit mondhatunk még rólad? Idéztünk és megjelentél köztünk. Idéztünk nem azért, mert emlékednek szüksége van a kegyelet mesterséges világítására, hanem azért, mert nekünk van szükségünk reád, kétségeinkben, csüggedésünkben, abban az ijesztő éjszakai sötétségben, amely gyászos sorsú nemzetünkre nehezedik. Idéztünk és te megjelentél. Ó maradj közöttünk, fogd meg kezünket és vezess bennünket. Csak te és a hozzád hasonló tiszta lelkek vezethetnek ki bennünket a rabszolgaság házából a szabadság, a világosság, a szellemiség ígéretföldjére.

Budapest.

SEBESTYÉN KÁROLY.

HAGYOMÁNY ÉS FORRADALOM A ZSIDÓ VALLÁS TÖRTÉNETÉBEN.

Egy talmudi hagyomány szerint az első jeruzsálemi templom pusztulásakor a papok rémületükben a templom kulcsát égfelé dobták és Istenhez intézték szavukat: «Ha nem bizonyultunk hű sáfáraidnak, vedd a kulcsot!» Mialatt pedig egy mennyei kéz lenyúlt érte, ők elszántan a lángtengerbe vetették magukat. E kép pendantjának tűnik az a tény, amelyet Kaulbach a «Vízözön» c. festményén megörökített, hogy pogány népek katasztrófák idején eldobták bálványaikat; hanem segíthetnek, hadd pusztuljanak.

A különbség a kettő között az, hogy a zsidóság

Isten szolgálata nélkül maga nem kíván élni, a pogányság: azonban elhagyatottsága érzetében az istenséget veti el; a zsidóság maga fölött tör pálcat, de vallja, hogy «Te azonban igazságosnak bizonyulsz mindabban, ami bennünket ér», a pogányság magára vetni nem hajlandó, önbírálatot nem gyakorol.

Forradalom mindkét oldalon, de a zsidó nép egésze túléli a forradalmat és kegyelettel csügg még legfájóbb csapásainak emlékéen is.

*

Forradalom és hagyományosság a nép vallásos életének ritmikus jelenségei, centrifugális és centripetális erők mérkőzése a lélek kiegyensúlyozódásában. Hogy a forradalmi megrázkódtatást a vallás mennyire bírja ki, vagy mennyire képes levezetni, attól függ, mennyire gyökerezik *egységes nemzeti* talajban és mennyire vált az egyesek *közkincsévé* úgy, hogy a nép a maga demokratikus öntudatában a *papi uralom egyoldalúsága* ellenében megóvja. Látunk példát arra, hogy egy nép térítés hatása alatt fölvelt vallását egy évezreden át ápolja, sőt reformációval közelebb hozza népi ösztönéhez, de lelkileg teljesen asszimilálni mégsem bírja, mert idegen eszmekörnek érzi és majd tudat alatt, majd pedig tudatosan kivetésére törekszik. Ámde a vallásnak kiégett, fájó helyén ilyenkor faji érzés jelentkezik hegesztő hártyaként. A lelkeség uralmát a vér kultusza veszi át, a szellemi világból a testi determináltság rabságába zuhan az ember, s ilyenkor a fajbeli árulónak nagyobb a becsülete, mint az idegen vérbeli nemzeti hősnek. És igazolást nyer az ókorban divott nyomorékkítétel és az öregek kipusztítása.

A bibliai időben is volt példa arra, hogy a nemzetiségi érzés idézett fel vallási forradalmat. Kb. 2900 évvel ezelőtt Jerobeám király alatt Izráel tíz törzse elszakadt Judától és a testvéri szálak végleges szétszakítása végett a király Istennek aranyborjak alakjában való imádását rendelte el, új szentélyeket alapított, sőt a legnépszerűbb zarándoklati alkalmat Sátorosünnepről egy hóval későbbi időre tette át. És a kétféle zsidóság mégis egy maradt, prófétáik közösek voltak és az egység helyreállítását jövendölték. De a nemzetiségi különbség érzése nem aludt el ezentúl sem és sejtenünk kell, hogy a későbbben Izráel területét elfoglaló nép az őslakosság maradványával egybeolvadva, *samaritánus* név alatt ezért élt Judával állandóan ellentétben. Minden más hangoztatott ok csak ürügy volt.

A zsidóságban forradalmi jelenség volt már maga a *monoteizmus* fellépte is, mert az nem hideg spekuláció lassú leszűrődésekép jelentkezik, hanem mély erkölcsi érzés ízzásából hirtelen szikrázik fel. Kinyilatkoztatását a nép mennyből hallotta ugyan, de már a talmudi bölcs szava szerint ez csak felelet volt a nép lelkiismeretének kereső szavára. Az igaz, a szép, a nemes érzete egy eddig nem ismert legmagasabb egységben: a szentségben kereste az egyesülést és azt találta megvalósítva az Egyistenben. Isten lényé többé nem szellem a szellemek között, hanem azokat megtagadó, semmisnek minősítő s elrebbentő, viharban jelentkező hatalom, amely trónra ülve örök harmóniát teremt. A jó, vagy az erény: nem pusztá idea, amely mennyei fönségében megvalósulási vágy nélkül egykedvűen honol, mint

Plato álmodja, nem is középút csupán két szélsőséges magatartás, pl. vakmerőség és gyávaság, pazarlás és fukarság között, mint Aristoteles képzei, hanem bölcs szózat, mely a magaslatok ormáról az út szelén hallatja hangját: «Nálam az okosság, az igaz tudás, én vagyok az értelem, enyém az erő, jertek hát, egyétek az én kenyeremet, igyátok az én boromat» (Példab. 8. f.). A morál e szerint nem divat csupán, nem renyhe hagyomány, nem kölcsönös biztosítóintézet-féle «*contral social*», hanem a világteremtést is megelőző lelkiesség, melyet ősidőben Isten avatott fel, az ő neveltje, gyönyörűsége, nap-nap melletti játéka». A monoteizmus mellett Isten nem is leszármazottja más lényeknek, mint a pogány teogoniák regélik a magok istenségeiről, hanem maga fölötte áll a lét forगतának; «volt, mielőtt bármely lény lett volna, lesz, ha minden elmúlik is», ő hívja létre a mindenséget, de ő maga ennek fölötte marad, mint hajtó szellemi lény és gondviselő.

Forradalmat képvisel a Bibliában a *prófétaság* is. Más népeknél is ismeretes az eksztázis, az istenséggel való közvetlen érintkezés káprázata, amely egyeseket elvon a földi göröngy vonzó köréből; de náluk ez az élmény megfeneklett, néma jelenség, míg a profétáknál égő csipkebokor, melyből Isten hívó szava hallszik és amely odavilágít a megváltó tettek mezejére s célt tűz ki az emberiség számára.

Amikor a renyhe közvélemény megnyugvást talált a kemény és elnyomó *jogrendszerben*, amelyet maga alkotott s az álszenteskedő *istentiszteleti formákban*, amelyeket őseitől vett át, a proféta forradalmat hirdet és követeli, hogy ne legyen *jog igazság nélkül*, ne

igazság szeretet nélkül és ne istentisztelet erkölcsi megindultság nélkül.

Forradalmi szellemet lehel a Biblia *történet szemlélete* is avval az *össémi elgondolással* szemben, hogy a világ eseményei a magárahagyott és magával tehetetlen világmechanizmusnak a csillagokban megírott törvényei szerint folynak. Az erkölcsi monoteizmussal ily elképzelés összeférhetetlen. Népek sorsa csak erkölcsi viselkedésük gyümölcse lehet és csak Isten előretervezett ténykedései lehetnek a történeti események.

És szemben avval a görög bölcséleti felfogással, amely a történelemben önmagába visszatérő körvonalat lát, mintegy az istenek szeszélyes játékát, a próféták szerint az emberiség sorsa nem játék, hanem szentséges nevelési folyamat, amely a tökéletesség felé visz.

Forradalmi gondolat a *jövő elképzelése* is. Amikor a régi Izráel néphite «Isten napja»-ról regél, attól várva minden jót: a próféta azt hirdeti, hogy Isten napja nem világosság, hanem sötétség ideje, ítéletnap «minden dolyfös és fennhéjázó felett és egyedül Isten lesz magasztossá azon a napon».

Míg más népek hite szerint a *megváltást* hatalmas egyéniség, királyi sarjadék hozza, a próféták számár hátán *jövő szegényembernek*, majd pedig *Isten szolgájának* alakjához fűzik reményüket, aki «repedező nád-szálat nem tör el és pislogó kanócot el nem olt, amíg diadalra nem segíti az igazságot». A helyett, hogy másokat tiporna el, «a maga életét dobja a halálba és a maga sebeiből gyógyulást fakaszt a világ számára». Nem is kell *népeket leigáznia*, mert — és ez újból forradalmi megfordítása a közhitnek — önként hódol-

nak meg a nemzetek az isteni rend követelményei előtt, ők magok mondják: «Jertek, hadd vonuljunk Adonáj világosságában.»

A szegénységnek ez apoteózisától egyenes út vezet a nép aljának felmagasztalásához. Forradalmároknak, valamint vallásalapítóknak csábító alkalom ez a nép elfojtott érzéseinek eleven energiává változtatására. Ámde aki erre vállalkozik, kénytelen belátni, hogy az erkölcsi fertőből való kiemeléshez néha nem elegendő a bűnbánat hirdetése. Mert ha nem tudja közönségében az érdem tudatát is felidézni, azzal kell azt megvigasztalnia, hogy Isten ingyen kegyelme egymaga is megváltó erejű. Ez viszont elértékteleníti a jócselekedetet, csak úgy, mint egy nagy örökség a veritékes munkával keresett napszámot. A prófétaság ettől a lépéstől távortartotta magát, mert csakis az ember személyes érdemeit becsülte. Szerinte Isten keze a bűnösök felé kinyujtva vár ugyan, de az embernek magának kell utána kapnia, mint a vízben fulladozónak a mentőöv után.

Forradalomszerű jelenség továbbá a zsidó vallás történetében az *egyén felfedezése és felszabadítása*. A próféták korában szerte a világon csak népegység állott az istenséggel szemben. A nép úgy gondolta, hogy csakis rajta kéri számon az istenség a bűnt, az pedig lassan folyó pör lévén, természetes, hogy az apák bűnét a fiaikon és unokáikon torolja meg. A tömegbüntetés nem válogathat egyénenként mai nap sem. Halljuk még a próféták forradalmi szózatait e felfogás ellen és látjuk, hogy a nép mily lassan tudott megbarátkozni az őt felszabadító gondolattal, amely szerint nem kell az ősök

bűneinek büntetését viselnie, kiki csak a maga egyéni bűnéért felelős. A bibliai történet számos büntető eljárása, mint p. o. a vízözön, a fogságba juttatás, csakis a tömegbüntetéssel járó, nemzedékeken át tartó huzamosság szempontjából igazolható. S ha olvassuk, hogy Jósia király, «kihez hasonló nem volt sem előtte, sem utána», oly teljes szívvel-lélekkel megtérő, Manasse nagyatyja bűnéért bűnhődött (II. Kir. 23, 25), a dinasztíát egy személynek, a nép egységes megtestesítőjének kell vennünk. Egyébként érezteti Jób könyvének szerzője is, hogy Isten, mint az emberiségnek gondviselő atyja, aki kezében tartja teremtményeinek sorsát, az igazságosságnak fölötte áll, azt más gondviselészerű ténykedésnek alárendelheti, miként az atya, a nevelő és a népkormányzó is gyakran megteheti.

Ez az egyéni felszabadítás eloldja az embert a nemzeti köteléktől s az *egyetemes emberiség* keblébe vezeti. Ezzel az új felfogással megszerezte a zsidó vallás egyik főfeltételét annak, hogy *világvallássá* legyen.

Egy újabb forradalomszerű lépést a *görög filozófiának* mestere, Philo tett azzal, hogy a görög bölcelet és tudomány eszméinek átvétele kedvéért a Biblia elbeszéléseit és törvényeit allegorikus értelemben magyarázta. Így pl. Ruben, Simon, Lévi a látás, hallás, tapintás érzékszerveit jelentették, a főpapi ruha a kozmosznak jelenségeit. Kezdetben ártatlan volt ez a naiv módszer, mert meghagyta a törvény eredeti értelmét is az új mellett. De ez utóbbi mindinkább uralkodóvá lett és látnunk kell, hogy később Pál apostol, amikor a zsidóságnak a pogányság között való terjesztésére indult és

kénytelen volt a zsidó törvény követelményei rovására engedményeket tenni, ahhoz a módszerhez folyamodott, hogy a törvény érvénytelenítésének bibliai szentesítést adott. E tórai ígéhez: «Ne zárd el az ökr száját, mikor nyomtat» azt a megjegyzést fűzi: Hát Isten törődik az ökrökkel? Inkább azt jelenti ez ige, hogy az apostolokat kell a híveknek eltartaniok. (I. Kor. 9,9.)

*

Ezek a forradalmi eszmék nemcsak egyes próféták lelkében zajlottak le, hanem *mozgalmakat* is idéztek fel, amelyek nyomokat hagytak a Bibliában; csak hogy a másik oldalról a konzervatív hagyománytisztelet jótékony kérgesedése e nyomokat lassankint elborította. A kutató előtt azonban ma is kellő éllel válnak el a *papi és prófétai* jellegű, úgyszintén a *judabeli és izráelpárti*, később pedig *szaduceus és farizeus* árnyalatú részek. Sőt napjainkban Bin Gorion egy új bibliakutatási irányt kezdeményez: annak kimutatására törekszik, hogy egyes bibliai részekben *szamaritánus* rétegek rejlenek. Már a szamaritánusok héber bibliája is itt-ott hallgatólagosan ellenzéki állást foglalt el a mi Bibliánkkal szemben, amennyiben Izrael, vagyis a tíz törzs szellemi felsőbbségének hangsúlyozására egyes bibliai kitételeket emendált, az izráelbeli Józsva könyvén túl nem terjed, s így Juda irodalmi hagyatékát át sem veszi. A végpusztulás szélén álló, de ősi életéhez csodálatos módon és önfeláldozóan ma is ragaszkodó szektának mintegy posthumus védője, Bin Gorion, még tovább megy: a Tízparancsolatnak

föléje helyezi eredetiségben a Mózes V. könyvbeli (27. 11—25. v.) átokalakban adott 12 alaptörvényt, mely nem a Szinájon, hanem a szamaritánusok szent helyén hirdettetett ki és vésetett kőbe. Azt is igyekszik kimutatni, hogy a Józsua alatt tartott szichemi népgyűlés határozata nem megújítása a szináji szövetségnek, hanem az előbbinek más színben való feltüntetése, továbbá, hogy Józsua mindazokat a csodákat művelte, némikép másított és tetszetősebb alakban, amelyeket Mózesről mond el a Tóra, és talmudi reminiscenciákkal bizonyosságot hoz Józsua nagyobb szabású részvételére a Tóra szerzésében.

S nem forradalmi színezetű-e az a feltűnő tény, hogy *görög bölcséleti* eszmetöredékek halmazával találkozunk Kóhelet könyvében, vallásellenes szkepticizmussal Jób könyvében?

És ha szem előtt tartjuk a *Biblia gyűjteményének* egészét, ma is csodálkoznunk kell azon, hogy a Tórán és a prófétai jellegű iratokon kívül olyanok is kerültek belé, amelyeknek szelleme ezekétől elütő. Ezeket a tudomány külön névvel is jelöli: a «Chochma-könyvek» (Példabeszédek, Jób, Kóhelet.) Szerzőik némikép az ókori zsidóság racionalistáinak mondhatók; tanításaikat *sem a kinyilatkoztatásra, sem pedig prófétai sugallatra* nem vezették vissza, nem akartak ilyen tekintéllyel takarózni, hanem a *józan ész* mérlegelése alapján állottak. A zsidóság ősdemokratikus érzületének örök emléke már maga a *kanonizálás* ténye is, mely által a nép magának tartotta fenn a jogot régi tekintéllyel bíró iratokra kimondani, isteni kinyilatkoztatások-e vagy sem. A legjobbak szellemi termékeire ő tette fel

az isteni eredet koronáját és csak azután hódolt meg előttük. De bevett oly könyveket is, melyek Istennek igazságosság fölött álló fenségét taglalva, az ember erkölcsi követeléseit, hányatásait is kifejezésre juttatják. Ámha ezek kritika tárgyává teszik is a vallásos képzeteket, az isteni igazságszolgáltatást, a halhatatlanságot, az ember felsőbbrendűségét, mégis tisztos és a vallásos étellel egyező morált hirdetnek. *Nemzeti és vallásgyakorlati kapcsolatuk hiánya* miatt alig tartanók zsidó irodalmi műveknek, ha a Biblián kívül ismerkednénk meg velök. Mindamellettt épp e könyvekben látjuk a Biblia szentségéhez illő állásfoglalást a «Lécim», «*gúnyolódok*» ellen, akik, úgylátszik, zárt kottoriát alkottak, vallásellenes kört, amelyben frivol hangon tárgyaltak a szent ügyekről.

Az ily különböző eszmeáramlatok nem magoktól ömlenek egybe és annál kevésbé képzelhető ez el az ókori vallásos életben. Ám csak itt-ott bukkanunk annak nyomára, hogy e mögött a kiegyezés mögött forradalom zajlott le. Ilyen volt a damaszkusi *Új Szövetség* nevű szekta kiválása, amelyről csak az 1896. évben felfedezett kairói geniza-kéziratból nyerünk értesülést. E szerint még a jeruzsálemi templom fennállása idején egy jelentékeny csoport az ú. n. «gúnyolódó» elől Damaskusba és környékére vándorolt ki és itt egy ú. n. «Új Szövetség»-be szervezkedett, hogy saját szavai szerint a «*Szentírás értelmében tarthassa az ünnepeket és szeretetet gyakoroljon*». Hívei törvényeik egyrészét számos keleti vallásfelekezet példájára titokban tartották, új tagokat csak tudományos felkészültség és érdem alapján vettek fel. Tilosnak mondták a

többnejűséget, mégpedig egy tórai szónak másféle magyarázata alapján, mint aminő a zsidóságnál dívott («Asszonyt a nővére mellé ne végy el annak életében», ahol nővér a. m. a másik.). A saktolás és véreltávolítás törvényét a halra is alkalmazták, a tisztátlan állatok termékének tilalmát a mézre is; ellenben a hús és tej keverésének tilalmát éppúgy nem ismerték, mint ahogy az abessziniai fekete zsidók, a falasák sem ismerik és az Újtestamentomban sem találunk róla említést, a karaiták pedig a szárnyasra nem terjesztik ki. A fogadalom aluli feloldást a talmudi szokással szemben csak akkor adták meg, ha az másoknak ártalmára volt. A pogányoktól való idegenkedésben még messzebb mentek, mint a többi zsidók: bíróságaik előtt meg nem jelentek, élő állatot nem adtak el nekik és közelükben nem volt szabad az ünnepet megülni. A szombati járáskelést is még jobban megszigorították, mint a rabbik. A Tórára való hivatkozással a gyónást is bevezették. A túlvilágról való képzetet nem találjuk náluk.

És forradalom lávajaként hat az a meglepő tény, amelyet pár évvel ezelőtt tárt elénk az asszuáni kéziratlelet. E szerint 500 évvel a második jeruzsálemi templom pusztulása előtt *Elefantine* Nilus-szigetén áldozó-templomot tartott fenn az ottani zsidó katonai telep és pogány társisten átvétele mellett merészen szembehelyezkedett az ősi tórai tilalommal, amely szerint Jeruzsálemen kívül nem lehet áldozatot bemutatni.

De a zsidóság határain kívül is mutatkozott forradalmi viharfelhő és vizsgáljunk kell, mekkora eloszlató erő rejlik a zsidó Bibliában vele szemben.

Az *ind* világfelfogás a Biblia lezárását követő időben a zsidóságba is beszűremkedett és annak leányvallásában éreztette is hatását. Ez oly legmagasabb lényt tart a világ principiumának, amely már nemcsak világfölötti, hanem erkölcsfölötti is; az emberek kised játéká, a jó vagy rossz emberi cselekedet iránt közönyös. Az emberi szellem az anyag uralma alatt görnyedve és annál inkább szenvedve a végtelen Lény elérhetetlen távolságának tudata alatt, *megváltás* után áhítozik, s azt legjobban a testiség levetköztetése, az élvezetekről való lemondás árán közelíti meg. Ez az *öntökéletesbítési* szentgyakorlat természetesen *abszorbeálja az embertársak iránti könnyörületesség érzését és a megváltás malasztja feloldja az embert a testvéri kötelességek gyakorlása alól.* Az üdv elérésének főfeltétele a *hit* marad, az aszkézis ugyanis úgyszólván csak a világtól elvonuló szerzetesek kiváltsága. Ez a tan tehát a világtól már elvezérli a hívőt. A prófétaság ellenben a *világba* vezet, azzal helyezi kellő viszonyba az embert. Szerinte nem a szemlélődésben áll az érdem, hanem a *cselekedetben, a szeretet gyakorlása az igazi istenszolgálat.*

A Kelet egyéb országaiban a *természetfölötti módon született és emberi alakban megjelent, majd meghalt és feltámadó istenségről* is regéltek, amely olykép hozza meg a megváltást, hogy nem a jótett emeli az embert Isten közelébe, hanem sorsszerűleg az lesz erkölcsi érdemek viselőjévé, akit Isten a bűn állapotából kiemelt.

Az ókeleti gondolatrajzás hatásának tulajdonítható, hogy a templom pusztulása előtti században a zsidó *esszeus* szerzet tagjai is a világtól való visszavonulást és vagyontalanságot tettek életelvükké, jámbor szemlélődő élet mellett megosztva egymással mindazt, amit munkával kerestek, tartózkodtak házassélettől és mindenmű világias szórak zástól, esküdt ellenségei voltak a fegyverfogásnak és míg egyrészt bujták a szentkönyveket, másrészt zsidó módra szeretet gyakorlásában éltek ki vallásos buzgóságukat. Ezeknek külön irodalma szívódott fel az Evangéliumokba és Klausner, jeruzsálemi zsidó történész, csakugyan irodalmi irredentát indít az Evangéliumoknak a zsidó irodalomba iktatására.

Ámde az akkori rabbik, ha a zsidó vallás addigi fejlődésében olyan folyamat láttak, amely itt-ott kettéágazik, mivel előzőleg a viták eredményeképp eszmék és intézmények szilárd hordalékából szigeteket alkotott: az oly igékben, mint: «Aki téged kővel dobál, dobd vissza kenyérrel», vagy: «Ne gondoljatok sem a kenyérre', sem a ruhával», csak remek szökőkutat láthattak, az elnyomottak keblének mélyéről feltörve, a magasban szivárvárnyszíneket játszva s enyhülést nyújtva a tikkasztó légkörben, lenézi ugyan a medrében szerényen meghúzódó folyamat, ámde munkát mégis csak ez végez, szigeteket ez épít, mezőt ez öntöz. A kezemunkája után élő társadalom is ismert az Evangéliuméihoz hasonló szólásokat: «Láttad-e valaha, hogy az állatnak, vagy madárnak volna foglalkozása, és mégis gond nélkül táplálkoznak, holott csak az én szolgálatomra állanak; én pedig Isten szolgálatára állok,

mennyivel jobb lesz az én ellátásom» (Kid. 82 a.)»; de ezt csak azzal a tanulással kísérte a talmudi bölc, hogy a becsületes munkára támaszkodva, Isten gondviselésébe is vessük reményünket és ne legyen életünk hajsza a vagyonhalmozásra.

Vallási forradalomra a rabbinikus zsidóság a maga józanságánál, mély erkölcsi belátásánál, messzemenő szeretetgyakorlásánál fogva alapot nem szolgáltatott. A protestantizmus egyik legnagyobb tekintélye, Harnack, világszerte elterjedt népszerű könyvében elismeri, hogy ahhoz, amit a próféta mond: «Isten csak azt kívánja, hogy jogot gyakorolj, szeretetet ápolj és alázatosan élj Istened iránt», etikai tekintetben semmi hozzátenni való nincs és nem is gondolható el mai napig sem, sőt dúsabb vigaszforrást sem lehet fakasztani a zsoltár e szavainál: «Kim van az égben? kívüled nem kívánok senkit a földön.» És az ugyancsak kimagasló tekintélyű Wellhausen boldognak mondja azt a zsidó nemzedéket, amely a 90. zsoltár Istenétől csapást szenvedni is gyönyörnek érezte. Sőt elismerik, hogy a reformációban a rég elhagyott anyavallás számos intézményének, tanának helyreállítása vérátömlesztésként hatott a leányvallásra és hasonlóbba tette az anyavalláshoz. Ha mégis gondviselészerű szükségnek hirdetik a kereszténység keletkezését, erkölcsi alapjául azt hozzák fel, hogy tisztító munkát végzett annak a gaznak eltávolítására, amely szerintök a rabbik spekulatív törvényfejlesztésében ellepte a vallás üdítő pázsitját.

Ám a tisztítás munkáját maga a zsidó vallás regeneráló ereje teljesen elvégezte volna. De számot kell

vetnünk avval, hogy a zsidóság számára a hagyományokba való begubózás az elveszett hon kiességét és meghittségét volt hivatva pótolni s hogy miként a rózsafának tüskét, úgy a zsidóságnak szertartásbeli védekező szerveket is kellett kifejlesztenie a keleti vallásokból behatoló, a nép képzeletét elbűvölő mítoszok ellen és ebből a szemszögből kell a hagyományirodalmat megítélni.

Lássuk tehát a zsidó vallás statikus energiáját.

*

A *vallási hagyományok megőrzését* a Tóra állandóan lelkünkre köti, de a pusztá szónál sokkal szívósabbnak és konzervatívabbnak bizonyul a cselekedet, a *szertartás*. Ezt kellett kiépíteni. Ezt az ígét; «Tiszteld atyádat és anyádat, hogy hosszú életű légy azon a földön, melyet Istened ad», a nép egésze oly értelemben teljesíti, hogy tisztelettel viseltetik az előző nemzedékek hagyományai iránt, magáévá teszi azok élményeit, szokásait és törekvéseit. Ilymódon mintegy felgöngyölíti a multat a maga életére és meghosszabbítja életét visszafelé, a jövőt pedig előlegezi az utókor, amely kegyelettel fizet a kegyeletért. Ez biztosítja a népet, hogy azon a talajon marad, amelyet a gondviselés kijelölt számára és nem kerül idegenbe.

Az eszmék és érzelmek idők multával változhatnak és elenyészhetnek, de a szertartás, amelyre mintegy beidegezve vagyunk, lelkünk állandó szükséglete marad. S a patina, mely pl. a peszachi Hagadát borítja, óvja magát az alatta rejlő emlékművet a mállástól. Forradalmi alkotások, reformimák, ha közvetlenebbül is

fejezik ki gondolatainkat és érzelmeinket, sohasem érnek ily magas kort.

Még szívósabb megtestesítője a zsidó hagyományos szellemnek a *Talmud*, a Bibliának az ókor végétől ránk maradt sokoldalú, módszerében ázsiai, de a zsidó nép szellemét híven tükröztető magyarázata, amely az újítás látszatát elkerülve, itt-ott mégis palástolt tárgyi kritikát nyújt a Bibliáról és oly intézkedéseket statuál, amelyek merészségben nem maradnak mögötte a reformátorokéinak. Itt mutatkozik az, hogy a vallási forradalomnak mennyire levezetője a türelmesség és a szabadelvűség. Ennek mintegy sűrített maximáját találjuk abban a jelszóban, amelyet az egymással elvi harcban álló Sammaiták és Hilleliták az égből hallottak: «Ezek is, amazok is az élő Isten szavai.» Az «élő Isten» költőies kifejezése a Talmud kemény prózájában arra utal, hogy Isten nem holt, merev rendszerben honol, hanem az élet lüktetésében, a gondolatnak ezerféle elágazásában. Láthatjuk ezt a szabadelvűséget a *dogmatikában*, a *vallásos érzületben*, a *törvénymegállapításban* s az *erkölcsstanban*. Csak néhány példa álljon itt.

I. *Dogmatikai tekintetben*. A tórabeli teremtéstörténetnek klasszikus szavát, hogy Isten a «legyen» igével idézte fel a világot a semmiségből, egyik talmudi nyilatkozat, az evolúció elméletét megközelítve, úgy értelmezi, hogy Isten számos világot teremtett, de mert balul ütöttek ki, megsemmisítette őket, míg végül a jelen vliágról látta, hogy nagyon jó. (Sem. r. 30.)

A *túlvilágról* való hagyományos felfogással szemben forradalmi jelentőségű a Talmud e szava: Jobb egyetlen

óra bűnbánatban és jó cselekedetben ezen a világon, mint az egész túlvilági élet. (Áb. 4.)

A *csodákat* már némiképp racionalizálja a Talmud azzal a tanítással, hogy azok már a teremtéssel egyidejűleg, mint ideák, vagy mint virtuális energiák vártak a megvalósulásra, hogy aztán erkölcsi eszme szolgálatába álljanak. Így pl. már a teremtéskor kötötte ki Isten a tengerrel, hogy az egyiptomi szolgaság alól szabaduló Izrael előtt kettéhasadjon; a nappal és a holddal, hogy Jósua szavára megálljanak; a hallal, hogy Jónást partra vesse. Észszerűsítés és erkölcsösítés igazolja a csodákat.

II. *A törvénytartás területén* azt az elvet vallották a rabbik, hogy ők ugyan sem a holló húsát meg nem engedhetik, sem pedig a galamb húsát meg nem tiltathatják, mindamellett a Talmud oly messzemenő engedményeket tesz, amelyek csak névleg különböznek a reformációtól. Így a bibliai törvényeknek a *Szentfölddel kapcsolatos* nagy részét a diaszporára teljesen felfüggesztette, köztük számos olyat is, amelynek semmi köze a hazai talajhoz. Valláskényszer esetére *megengedi* az összes törvények megszegését, kivéve a nyílt bálványimádást, vérontást és fajtalankodást. A «szemet szemért»-féle büntetést a szadduceusok heves ellenzése mellett is anyagi kártérítésre minősítette át. A hetedik vagy *ugaroltatási évre* elrendelt adósságelengedést, amely a Tóra idején a szegények érdekét szolgálta, fejlettebb gazdasági életnek megfelelően már csak *formulává szimbolizálta*. Míg az angol törvényhozásnak dicsőítésére hozzák fel az államtudósok, hogy haladó irányzata, szabadelvűsége mellett is lehetőleg

a régi törvények keretébe illeszti bele a modern szükségletnek megfelelő újítást, a Talmudot gyakran gúnyjal illetik, mert ily kibúvókról, *modus vivendi*kről gondoskodik. Márpedig törvényfejlesztési bölcsesség nyilvánul meg abban, hogy pl. lehetővé teszik a szombatra a bejárási terület határának átlépését, tárgyaknak ki- és bevitelét, valamint az ünnepnapon való sütésfőzést szombatra oly formulákkal, amelyek mégis csak emlékezetbe vésik az ünnep szentséges jellegét, a törvény örök szentségét.

Hogy a jeruzsálemi templom pusztulása után az *áldozás* megszűnt, korántsem csupán a fizikai lehetetlenülésnek tulajdonítható, hiszen megmaradt mai napig a szamaritánusoknál, az abessziniai zsidóknál (falasáknál), hanem sokkal inkább annak az eleven zsidó szellemnek sugallata, amely a Talmudban találta irodalmi lecsapódását.

És nem kellett forradalmi egyéni ténykedés ahhoz, hogy a *szombat napjára az életmentést* azzal a megokolással megengedje, hogy «nem a szombat ura az embernek, hanem az ember ura a szombatnak», mert már a Talmudot alkotó nemzedékben is élt az a felfogás, hogy «Nektek adatott a szombat, de nem ti a szombatnak» azzal a különbséggel, hogy itt nem egyéni szuverén kijelentéskép hangzik, hanem az írás betűjébe való elmerülés alapján fejtették ki.

Sok elmefuttatásra adott alkalmat a Talmudnak az a megemlékezése, hogy egykor a *Jómkippur* valamint Áb hó 15-ike (Áb hó 9-ikének áttétele), vigalom napja volt Izraelnek, amelyen ifjak és lányok fehér ruhában rándultak ki a szőlőkbe és tánc közben

szövögették Hymen rózsaszálait. (Tan. IV. 8.) Ha maga a Talmud nem is szolgál erre bővebb magyarázattal, egy újkori lengyel rabbi (Lenczyz Efrajim) a Talmud szellemében így vélekedik erről: Amikor a böjt napján a test minden tagját megszenteljük, saját magunkban építjük fel Isten templomát és így a templom pusztulását gyászolnunk nincs okunk; amikor pedig magunkban az állatit áldozatul hozzuk, a tórai engesztelő áldozatnál is kedvesebben szolgálunk Istennek, amint már a zsoltár is mondja: «Istennek tetsző áldozat a töredelmes szív.» (Szóval: vigalom és lelki épülés nem ellenkezik egymással.)

A zsidóságon belül is volt oly áramlat, amely a *házasságfelbontást* lehetetlenné akarta tenni és a Tóra engedményével szemben azzal érvelt, hogy Maleachi próféta szerint is «gyűlöli Isten a válást és Isten oltárát ontják el az elbocsátott asszonyok könnyei, úgyannyira, hogy e miatt nem tekint többé az áldozatra» (2, 16).

De a Talmud bölcsei arra az álláspontra helyezkedtek, amelyre később a reformáció is visszatért, hogy, egy későbbi francia író szavával élve, egyetlen házasság boldogsága sem szilárdul meg a válás lehetetlensége által, de sok házasságot megmérgez az együttélés kényszere.

Az ókori népek vallásos életében igen nagy szerepet játszott *fogadalom* tekintetében is a talmudi gondolkodás forradalmi álláspontra helyezkedik. Elítéli a bibliai *Jiftach* vezérnek ama cselekedetét, hogy leányát feláldozta, csak hogy azt a fogadalmát teljesítse, ha a háborúból győztesen hazatér, a háza kapujából kijövő legyen Istennek szentelve. Már a Talmudnál régibb

aram bibliafordítás is merészen iktatja a bibliai szövegbe: Törvénnyé vált azóta Izráelben, hogy ne áldozza fel szülő a lányát. A Talmudban aztán r. Jóchanán szerint váltságdíj fizetése lett volna helyes expediens, Rész Lakis még ezt is fölöslegesnek mondja. Egy későbbi bibliamagyarázó (Kimchi Dávid) már nem kizárólag áldozatulhozatalt lát e kitételben: «Istené legyen», hanem, amennyiben emberre vonatkoztatjuk, azt, hogy papnő legyen. Hogy pedig a bibliai elbeszélés vége szerint Izráel leányai évente siratják Jiftach leányát, arra vonatkozik, hogy nem ment férjhez, nem lett anyává. És ez azért is érdemel felemlítést, mert Voltaire bibliagáncsolásával szemben az elsassi zsidók ezzel védekeztek egy hozzáintézett iratban. Ma sincs lezárva a fogadalom vagy adott szó szentségének problémája. Goethét is foglalkoztatja; amikor ugyanis Mephisto Faust aláírását kéri, a költő olyan feleletet ad hőse szájába, amely alkalom a saját felfogásának kifejezésére: a viszonyok folytonos hullámmása mellett az adott szó sem állhat meg sziklaként.

Ist's nicht genug, dass mein *gesprochenes* Wort
Auf ewig soll mit meinen Tagen schalten?
Rast nicht die Welt in allen Strömen fort?
Und mich soll ein Versprechen halten? . . .

Míg a bibliai törvény a *papság* kizárólagos szerepét és hierarchikus hatalmát biztosította, a Talmudban a nép művelődésének előrehaladtával szinte észrevétlenül engedtek helyt a *demokratikus vallásgyakorlatnak*, amelyben minden egyes családfő vagy egyén válik a vallásos kötelezettségek és tisztességek felelős viselőjévé. A *Széderest* a házba helyezi át a peszachi

bárányáldozásnak megfelelő szertartást kellő változtatással, hogy ekkép a papság méltóságán ne essék sérelem.

A *Sovuósz* ünnepében már teljesen háttérbe szorul a Tóra szerinti jelentősége, a zsenge termés bemutatása, amely csak a papnak juttatott szerepet. E helyett a Tóraadás felemelő mozzanatára utalja a közfigyelmet: minden ember pappá avatkozott, aki a Torát vállalja.

Ha a *Jómkippurra* vonatkozóan hangsúlyozza a Talmud, hogy a napnak magának is megvan az engesztelő ereje, úgyszintén a bűnbánatnak is, ez is állásfoglalás a papi engesztelő áldozat kizárólagossága ellen. S nem feltűnő-e, hogy a *Chanukka-ünnepség*, amely a templom újjáavatásának lélekemelő emlékét örökíti meg, a Talmud idejében már nem is a templomban, hanem a családi otthonban játszódik le?

A *papi uralom* ellen valóságos forradalmi hangú kiszólást hallunk egy példázó talmudbölcс ajkairól. Egy mesét ad Kórach szájába, aki a Tóra elbeszélése szerint Mózes és Áron papi hatalma ellen lázadt fel, s azt az elvet hirdeti, hogy «az egész gyülekezet szent s benne honol Isten», amit később a reformáció is magáévá tett az uralkodó egyházzal szemben.

«Volt egyszer szomszédságomban egy özvegy asszony, akinek két árvája s egy darabka földje volt. Amikor szántani készült, odajött Mózes és szólt: «Ne szánts ökörrrel és számarral egyszerre (Móz. V. 22, 10.); amikor vetéshez fogott, odaszólt neki: «Ne vedd be kétféle maggal földedet» (Móz. III. 19, 19.). Aratás évadjának közeledtére figyelmezteti: «Meződ szélét ne arasd le végkép, aratásod elmaradt kalászait föl ne

szedd . . . (u. o. 9. v.) és hagyj egy-egy kévét az idegen, az árva és az özvegy számára.» (Móz. V. 24, 19.) Cséplés idején újból beköszöntött, hogy behajtsa a pap számára a dézsmát és a kétféle tizedet. (Móz. V. 26, 2.) A szegény asszony mindent megadott, de aztán kénytelen volt eladni a szántóföldjét, árán pedig vett két juhot, hogy gyapjából ruházkodjék és a bárányokból eltartsa magát. De amint azok megellettek, beállít Áron az elsőszülöttekért (u. o. 15, 19.), gyapjúnyírásakor pedig az első gyapjúért (u. o. 18, 5.). Szegény özvegy, hogy a sok zaklatástól és tehertől megszabaduljon, levágta a bárányokat. De a zaklatásnak ezzel sem szakadt vége, a szegény özvegyet két gyermekével együtt teljesen kifosztották.

III. *A Talmud valláserkölcset* a keresztény tudományos közvélemény az újtestamentomi mellett le szokta kicsinyelni. Nevezetesen hiányolja benne: a *nemzetfölöttséget*, amelyet a paulinizmus nagy és kizárólagos érdemének tart, az *érdeknélküli*, tisztán *érzületi* istenszolgálatot, a *hitnek* magasra csapó lángolását és az *altruizmus* magasabb fokát. A következők szolgáltassák bizonyítékát annak, hogy a Talmud bölcsei nem maradtak semmi tekintetben mögötte azoknak a követelményeknek, amelyeket modern ember a vallási etikával szemben támaszthat s amelyek a forradalomnak elejét veszik.

A zsidó vallásnak a nemzetek közé juttatása a Talmud szerint oly isteni rendelés, amelynek időnk folyamán magától, erőszak alkalmazása nélkül kell végbemennie. «Isten csak azért szórta szét Izráelt, hogy csatlakozzanak hozzá idegenek.» (Pesz. 87 b.)

A vallásos *kizárólagosságot*, Izrael *kiválasztásának* büszkeségét a zsidóság korántsem érezte mások ellen irányuló éllel. A Talmud számos alkalommal említi a *Noé fiainak* törvényét, amely isteni és bírói tekintély elismerését, a bálványimádástól, vérontástól, vérfertőzéstől és élő állat húsának evésétől való tartózkodást kíván csupán a nemzsidótól, egyébként tehát elismeri, hogy nem esik kívül az erkölcsi értéklés körén. Hogy miért nem szól a Tóra *egésze* a népeknek, erre a következővel felel: A pusztában (semleges területen) harsonariadás mellett hirdette ki Isten a Tízparancsolatot, hogy minden nép foglalhasson állást vele szemben. Meg is hallgatták. Amint azonban erre az ígére került a sor: «Ne ölj», Ézsau fiai, az edomiták, felszólaltak: «Hisz a mi atyánknak atyja, Izsák, szabta ki sorsát, szólván: ,Kardodon élj’, nem fogadhatjuk el» és ezzel eltávoztak. Ennél az igénél «Ne lopj», Ismáel fiai méltatlanokodtak és arra utaltak, hogy atyjukra gyermekkorában kimondták: «Vadember lesz, minden után nyúl a keze», hogyan állhatnának ellene ily öröklött ösztönnek? s ott hagyták a Szinaj hegyét. Moáb gyermekei, mikor elhangzott a «Ne paráználkodj!» ígéje, arra döbbentek, hogy ők vérfertőző házasságból valók, vérük hajlamát leküzdeni nem bírják, ezzel odábbálltak.

Amit a Talmud bölcsei itt költött alakban mondanak, a valóságnak realiztikus ecsetelése. Az ő erkölcsi életükkel, különösen pedig családi moráljukkal szemben mindaz, amit magok körül észleltek, bűntanya színében tüntette fel a világot. Az anyákkal, saját nővéreikkel és lányaikkal való egybekelés szerte divatozott (L. Aristeás lev. és Juda test. 12.). A Ptolo-

maeus és Seleukus dinasztiában még a faji tisztaság jelszavával is takarózott a testvérházasság.

Amit tehát a zsidóság vallási elzárkózására a rabbik tettek, nem szabad a mai szemszögből megbírálnunk, hanem csakis az ő idejük erkölcsi fertőjének figyelembevételével. És akkor épp ebben oly kulturális teljesítményt észlelünk, amelynek gondviselésszerű szükségességét be kell látnunk.

A *hittérítés* helyett azt tanítja a Talmud, hogy a zsidóság kebelébe lépni kívánótól meg kell kérdezni: «Micélből teszed e lépést? Nem tudod-e, hogy Izrael jelenleg üldözést, sértést, megalázást szenved és béketűréssel viseli büntetését?» Ha ezeknek tudatában is kitart szándéka mellett, a törvények szigorát tárják elébe és csak ezek vállalása és Izrael jövőbeli kilátásainak ecsetelése után lehet felvenni. (Jebám. 47 ab.)

A *vallás bensőségét* száz változatban hangoztatja a Talmud. Így pl.: «Hét tulajdonság bizonyul hasznosnak az isteni trón előtt: a hit, az egyeneslelkűség, az igazságosság, a szeretet, a könyörületesség, a megbízhatóság és a békesség.» (Áb. d. r. n. 30.)

S vajjon nem talmudi alkotás-e az imának «szívbeli istenszolgálat»-kép való megjelölése? (Taan. 2 b.) És nem a Talmud követeli-e, hogy az ember csak elmélyedéssel fogjon az imához, ahogy a régi jámborok egy órán át előbb szítták magokba az áhítatot, mielőtt imára nyílt volna ajkuk (Berach 30 a.)? Csak a Talmudtól való idegenkedésnek tulajdonítható az a bizalmatlan vélemény nem csupán a keresztény vallás elsőbbségének védői között, hanem egyébként is, hogy a Talmud törvényfejtésével a Biblia szel-

lemét elfojtotta és a törvényhozás aprólékosságainak betartásában látta a jámborság ideálját. Evvel szemben utalhatunk számos aggáda közül arra, amely szerint a Tóra 613 törvényét, illetve azok szellemét bennfoglalva találjuk R. Szimláj észrevétele szerint néhány olyan erkölcsi törvénycsoportban, amelyet már a Biblia szerzői állítottak össze. Így a Zsoltár könyve szerint: «Ki lakozhat sátradbán, ki tartózkodhatik szentséges hegyeden? Aki feddhetetlenül él és derekasat művel, igazat szól még gondolatban is; nem rágalmaz nyelvével, felebarátjának nem lesz ártalmára és rokonáért szégyent nem hoz magára: saját szemében lenézett, megvetett, de az istenfélőt tiszteli. Ha esküszik, még ha kárára szolgál is, nem szegi meg az esküt; pénzét nem adja uzsorára és ártatlan ellenében megvesztegetést nem fogad el.» Mindezekre példát hoz a Bibliából. Így: «aki igazat szól még gondolatban is», erre például szolgál R. Szafra, akihez (Seeltót 36 szerint) egy vevő köszöntött be, amikor épp imába merült és egy árudarabért megfelelő árat ígért, de választ nem nyervén, mind többet és többet kínált; a rabbi azonban imáját befejezve, az eredeti ár kínálathoz tartotta magát, mert gondolatban mindjárt elfogadta, csak hogy imáját nem akarta üzlettel profanizálni.

Más próféták, szerinte, még kisebb számú csoportban, végül Habakuk próféta egyetlen igében látja az egész törvénykomplexum szellemét: A derék hitében él. (Mak. 24 ab.)

A *hit bensőségének* kifejezésre kell jutnia az imádságban. E tekintetben a Talmud néhány olyan imát nyújt, amely tiszta vallásos érzelmet fejez ki,

olyannyira, hogy egyes részeit a keresztény főimába is átvették. Csak egy pár mondat ezekből: Istenem, amíg meg nem alkottál, nem szereztem rá érdemet, de mióta megalkottál, mintha meg sem volnék alkotva, por vagyok életemben, mennyivel inkább halálom után... (Ber. 16 b.) Istenem, óvd nyelvemet a rossztól, ajkamat a csalárd beszédétől, ha engem szidalmaznak, hallgassa némán lelkem. (Ber. 17 a.)

Legyen a te akaratod Istenünk és őseink Istene, hogy a Te Tórádhoz szoktass és hogy a te parancsaidhoz ragaszkodjunk, ne vigy minket sem bűnbe, sem vétéségbe, sem kisértésbe, sem szégyenbe és ne engeddd, hogy erőt vegyen rajtunk a rosszindulat, hanem tarts távol rossz embertől és rossz társtól, vészthozó csábítótól.

Még egy Faulhaber bibornok is, aki különben a zsidóságnak, illetve az «Ótestamentom»-nak védelmére kel, nem átalja maliciózusan megjegyezni, hogy a zsidók a Miatyánkat bizonyára a végéről kezdenék (A mi mindennapi kenyérünket add meg). Ezzel szemben álljon itt egy megfelelő tartalmu imádság szövege:

Világ Ura, ó teljesítsd szívem kívánságát áldásra, valósítsd meg akaratomat és tégy érdemessé engem a te szolgádat és egész házam népét, hogy teljes szívvel hajtsuk végre a Te akaratodat; ments meg bűnös indulattól és add meg a Te Tórádban megjelölt rendeltetésemet. Tégy érdemessé, hogy a Te szellemed rajtunk nyugodjék és ontsd ránk a bölcsesség és belátás ihletét, hogy teljesedjék rajtunk az ige: Nyugszik majd rajta a bölcsesség és belátás ihlete, az okosság és hősiesség

ihlete, Isten ismeretének és félelmének ihlete. Legyen a Te akaratod, hogy jó cselekedeteket végezhessünk a Te szemedben, hogy járhassunk egyenes úton Te előtted, szentelj meg a Te szentségeddel, hogy áldásos és hosszú életre és túlvilági életre érdemesekké váljunk...

Hol van itt egyáltalán szó a mindennapi kenyérről?

De lássuk az Újév egyik legrégebb, talmudkorabeli imáját. Ez a bibliai emberiségtörténetet tartja szem előtt, amely az emberiség (Ádám) életrehívása után Izrael népének leszármazására tér át (Ábrahám, Izsák, Jákob), hogy aztán egy jámbor egyéniség (József) életével foglalkozzék.

A zsidóság egész erkölcsi világképét rajzolja ez az imádság («Uvechén tén pachdecho»), amely már a keresztény vallás terjedését tükrözteti, mégpedig délibábképpen fordított alakban és így egyben leszámolásnak vehető a zsidóság ellen felhozott korholásokkal.

Első szakaszában az *egyetemes emberiség* üdvét kéri: Árasszd ki az irántad való hódolatot minden teremtményeidre... hadd váljanak valamennyien egyetlen szövetséggé a te akaratod követésében... A második strófa e végtelen nagy körből kiemeli a *nemzetet*, mint külön erkölcsi tényezőt, nem engedi tehát elmerülni az egyetemességben: «Szerezz becsületet Izraelnek... örömet országodnak... és fénye kigyulladását a te felkenteknek, Dávidnak. A harmadikban találkozunk avval az eszmével is, amelyet a régibb emberszemlélet még nem tartott szem előtt: az *egyén* értéklésével az egyetemes emberiség és a nemzeti mellett: «Akkor a derekak ennek láttára boldogak lesznek... a gonoszság pedig elnémul, látva, hogy véget vetsz az erőszak uralmá-

nak.» A negyedik strófában akaratlanul is válaszol ez az ima arra a mai zsidóellenes vádra, hogy erkölcsisége nem gyökerezik *magasabb világfelfogásban*: «És magad veszed át az uralmat minden teremtményeid fölött, ... hiszen szent vagy ... amint írva van, a szentséges Isten igazságtétel által bizonyul szentnek.» Itt nemcsak kenyérről nincs szó, de még egyéni erkölcsi javakról sem, csupa altruizmus az egész. Istenből indul és Istenhez tér vissza.

*

Az altruizmus mértéke tekintetében a *Talmud etikája* csak a bibliait fejti ki, de gyakorlati szempontból odaadóbbnak, még önzetlenebbnek mondható. Első helyen említjük a *szeretet* tanát, amely a Tórában így hangzik: «Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat». (Móz. III. k. 19, 18.) Akiba ezt jelenti ki a legfőbb tételnek és Hillel erre céloz, amikor a zsidó vallásra térőtől azt követeli: Ami neked kellemetlen, ne tedd másnak sem. (Sabb. 31 a.) Szokás evvel szemben felhozni, hogy más vallásokban pozitív alakban, magasabb követelést találunk: «Amit akartok, hogy veletek tegyenek, tegyétek ti is másokkal.» Csakhogy épp ebben nyilatkozik meg a Talmudnak józansága, hogy csak annyit követel, amennyi az emberi erőtől telik és nem akarja, hogy illuzóriussá váljék a szeretet követelménye, amelyet kötelezettség nélkül mindenki hangoztathat, de amelynek komoly végrehajtása alól mindenki felmentettnek érezheti magát. A Tóra nem adatott az angyaloknak, mondja a Talmud. (Jóma 30 a.)

Hogy pl. a *jótekonyságot* lehetőleg ne *kiküirtöléssel*

gyakoroljuk, szintén nem kellett a zsidóságnak új tanításként üdvözölnie. A Talmud mondja, hogy a legnemesebb jótékonyság az, ha az adományozó nem ismeri az elfogadót és az elfogadó nem az ajándékozót. (B. b. 10 b.) Különb a kölcsönadó az adományozónál, de mindkettőnél különb, aki a segélypénztárba ad. (Sabb. 63 a.) Kóhelet e szavához: Mindent bíráló alá bocsát Isten . . . akár jó, akár rossz (12 f.)» a Talmud hozzáfűzi: «mi a rossz? ha valaki nyilvánosság előtt adományoz». (Chagiga 5 a.)

A kölcsönzés mértékét a szükséglettől teszi függővé: «Boldog, aki gondol a szegényre», mondja a zsoltár (41,1.) és a Talmud ezt úgy magyarázza, hogy alapos átgondolással, tapintattal kell a jótéteményt gyakorolni, hogy minél kiméletesebb legyen. (Pea, 21. b.) Különben is többet tesz a szegény elfogadó az adományozóval, mint ez ő vele, mert az adományozó csupán pénzt ad, de az elfogadó micvához, örök érdemhez juttatja őt. (Midr. Behar 34.)

A megbocsátás erényének dicsőítésétől visszhangzik a zsidó szekták irodalma. A megbocsátást a Talmud is elsőrendű követelményként hirdeti. Ezt az igét: «Ne állj bosszút és ne légy engesztelhetetlen» úgy értelmezi: bosszú az, ha valaki egy tárgy kölcsönzését megtagadja, mert a kérő is egykor megtagadta; engesztelhetetlenség az, ha teljesíti ugyan kérését, de annak éreztetésével, hogy a másik nem tanusította e szívességet. (Jóma 23 a.) «Akik megaláztatást szenvednek el, de nem aláznak meg, akik hallgatják gyalázásukat, de nem viszonozzák, akik szeretetből tesznek mindent és boldogok még szenved-

désükben is, azokról szól az ige : Kik Istent szeretik, olyanok, mint a nap, ha teljes erejében kelne fel (felülmulná önmagát)». (U. o.)

Hogy a megbékélés az engesztelő áldozatnál is fontosabb, a Talmud is tanítja : «Ember és Isten közötti bűnre a Jómkippur engesztelést szerez, ember és ember közötti bűnre csak akkor, ha előbb megbékél az ember haragosával.» (Jóma 85 b.)

Az *aszketizmus* helyett más lelki gyakorlatot ajánl a Talmud. «Az ember szabadítsa rá a jóindulatot, amely benne él, a rossz indulatra. Ha sikerült leküzdenie, jó, ha pedig nem, akkor foglalkozzék tóratanulással; ha leküzdötte, jó, ha pedig nem, olvassa a Semát; ha ezután sem küzdötte le, gondoljon a halál napjára. (Ber. 5 a.) Az isteni szellem nem nyugszik az emberen sem restség, sem szomorkodás, sem hahotázás és könnyelműség vagy üres időtöltés mellett, hanem csak Istennek tetsző cselekedet fölötti öröm mellett (Pesz. 117 a.). Buddha böjti prédikációszerű morálja, a görögség ifjonti kéjhabszólo hedonizmusa, Nietzsche önimádó, mindeneket maga alá gyűrő evangéliuma, a lélek erejét csak kimerítik, de nem táplálják; de a Talmud szerinti életmód fenntartó erőnek is bizonyult. «A reménytelenség szavát, melyet Dante írt a pokol bejáratára, bátran odavethetnők — az olyan Édenkapu fölé is, hol énünk nem fejlődhetik többé» (Pontoppidan).

A talmudi bölcsék a *szegénységet* nem tartották erénynek, hanem csak tiszteletreméltó adottságnak. Az ő idejünkben még eleven volt az esszeus zsidórendnek emléke, amelynek tagjai szegénységi fogadalmukhoz híven éltek, de ezzel csak példát szolgáltattak a *morál*

megosztására. Még ha nem is törekszik egy társadalom uralomra, akkor sem tekintheti elvetendőnek a vagyon-szerzést és a jólétet. A Talmud felfogása e tekintetben az, hogy «a világ nem pusztának való, hanem kultúra színhelyéül van adva» és «az ember tartozik megbírálni és megbecsülni, amit szemei láttak és a mit ő meg-nem ízlelt». Továbbá: «Igazi gazdag az, aki élvezni tudja gazdagságát.» (Sabb. 25 b.) Viszont távol tart a talmudi bölcsesség a gazdagságnak mint öncélnak imádatától: «Amikor Salamon a templomot felavatta, — szerinte — így könyörgött Istenhez: Világ Ura, ha valaki gazdagságért fohászkodik Hozzád és Te tudod, hogy visszaél vele, ne hallgasd meg, de ha tudod, hogy jól használja fel, teljesítsd kívánságát, amint írva van: Tégy mindenkivel saját szava szerint, Te ismered minden egyesnek érzelmeit. (Ex. r. 31/5. 289. l.)

*

Jogi, társadalmi és gazdasági morált a megváltást hirdető vallások nem tartalmazzak. Minek erkölcsi alapot adni a jogrendszernek, holott ezt a szeretet által fölöslegessé, kiküszöbölendővé kell tennünk? Hisz a mennyek birodalma felé áhító ember a földi gondokat elrebenti maga elől, nem hogy a gazdasági élet szabályozásával azokat az életbe iktassa. A Talmud azonban a mindennapi ember ügyes bajos dolgaival, munkájával, szerzeményének féltékeny őrzésével számol és míg a szertartásokkal az élet legprózaibb mozzanatait emelkedettebbé igyekszik tenni, a legmateriálisabb szükségletkielégítést az erkölcsiséggel igyekszik szentesíteni. A jog tekintetében arra az erkölcsi álláspontra he-

lyezkedik, hogy az csak szükséges rossz az erkölchöz képest: Jeruzsálem «azért pusztult el, mert lakói a rideg jog alapjára helyezkedtek.» (B. mec. 30 b.) Az ítélethozatalban nem csupán a paragrafus legyen döntő, hanem az emberi belátás. «Ne ítélj el embertársadat, amíg az ő helyzetébe nem élted bele magad.» (Ábót II. 4.) Ez az elv századokkal előzte meg az esküdt-bíróságok intézményét. A jogi természetű tórai törvényeket nem is tartja a Talmud egyedül lehetőeknek, hanem Sámuel elvét teszi magáévá: az állami törvény érvényes törvény. (B. batra 54 a.)

Az *emberi élet szentsége* tekintetében azt tanítja a Talmud, hogy aki embervért ont, felelős az áldozat virtuális utódainak véréért is. (Szanh. IV. 5.) A Tízparancsolatnak két párhuzamos kőtábláján azért kerül az «Én, az Örökkévaló, vagyok a te Istened» igéje a «Ne ölj» igéjével egy sorba, hogy egymásra vonatkoztassuk. Aki ugyanis embert öl, Isten képmását oltotta ki.

A *becsület szentsége* a Talmud szerint egy fokon áll az élet szentségével. Aki embertársát nyilvánosan megszégyeníti, mintha megölné. *Megbántás* címén tilos a megtérőt előbbi életmódjára, a zsidó vallásra térőt őseinek pogány életére emlékeztetni és nem szabad embertársunkat gyászában azzal vigasztalni, amivel Jóbot vigasztalták barátai: «Gondold meg csak, elveszett-e már ártatlan.» (B. mec. 58a)

A *tulajdon szentségének* netovábbját látjuk a Talmudnak abban az előírásában, hogy talált holmit nyilvánosan ki kell hirdetni; hogy aki rájön, hogy nevelése mások pénzébe került, tartozik azt visszafizetni, sőt a károsultakat kikutatni. Úgyszintén tartozik utánajárni

annak, hogy kinek tulajdona a netán atyjától rászármazott könyv. (B. mec.)

A *kamatszedés* tilalmát, amelyet a Biblia kétségkívül csak a segélykölcsonre értett, — gazdasági hitel még nem lévén abban az időben — a Talmud még sokszorosan szigorítja. Az ily ügyletnél felelős nemcsak a hitelező, hanem a kölcsönző, a kezes, a tanú s a jegyző is. Kamatnak számít már a szóbeli hálálkodás, sőt a különben nem szokott uccai köszöntés is, a hitelezőnek pedig kerülnie kell az adóssal való találkozást is, nehogy zaklatólag hasson tekintete. (u. o.)

Csalás számba megy már az is, ha az üzletben az árak iránt érdeklődünk, amikor nem szándékozunk vásárolni, ha valakinek meghívással kedveskedünk, amikor tudjuk, hogy nem élhet vele, ha nemzsidónak számunkra rituális hiba miatt élvezhetetlen húst eladunk, a nélkül, hogy az árgyengítő körülményről felvilágosítanók. *Csalárdság* az is, ha egy tudós tanítványát arra kéri, mutatkozzék vele a bíróság előtt, hogy az ő adósa ezt látva, tanúnak vegye és vallja be különben letagadott tartozását, a nélkül, hogy tárgyalásra kerüljön a sor.

A zsidó vallás forradalomálló erejét a nemzeti talajban való gyökerezése adta meg. «Igazság (emesz) fakad a földből» zenghette a zsoltárköltő és nem igen tudta volna, hogy a vallás, vagy pedig az erkölcs nevével jelölje meg e sarjat; de bizonyos, hogy nem várta a teológiai elmélkedés ködpárájától, hogy azt áztassa, és nem politikai kedvezés napjának mosolyától, hogy nagygyá növessze. A hit odaadást jelent egy magasabb eszmének, a nemzet pedig önmagához való szent húzását a

nép totalitásának; égfelé veti tekintetét az egyik, a honi föld felé a másik. De ez a kettő egyensúlyban tartja a lelket.

S a zsidóságra is jellemző az a kép, amelyet megalapítójának haláláról alkotott magának a talmudi legendában. E szerint ugyanis Mózes százhusz éves korban is nemcsak el nem homályosult szemmel, hanem szenvedéstől el nem rútított testtel várta Isten csókjától a halált. Utolsó perceiben sem fordult el annyira a világtól, hogy családja iránt ne érzett volna különös vonzalmat és ne búcsúzott volna el övéitől, avagy a mennyei birodalom kárpitjának megnyíltá előtt ne vetett volna fájón sóvár pillantást a földre, amelynek még csak határszélére jutott el. A maga korának hazafias szívdobogását hangoztatja vissza a Midrásnak prózai gondolatrajzásából hirtelen költői szárnyalásba átesapó esdeklés, amelyet Mózes ajkaira ad, hogy legalább a jövőben a Szentföld hantjai takarják porát.

A vallás nem volt fűszer csupán, amellyel az emberek életük tartalmát behintik, hogy gyakran maróvá válik; a nemzeti érzés pedig nem volt a vérben szunnyadó démon, amelyet fajelmélet felriaszt, hanem vitális népöszton, mint a méhnek a lépépítés. S a tudomány kénytelen elismerni, hogy annak népfenntartó bölcseségénél nagyobbbat ő sem ismer.

Budapest.

Dr. FÉNYES MÓR.

ŐSANYÁM.

Én ősaným, ki messze keleten
vigan daloltál künn a réteken
s virágok közt, tündöklő ég alatt :
harmatos, nyiló virág voltál magad.
Harsány dalodtól visszhangzott a távol,
voltál sugárnövésű, kedves, bátor,
s úgy látlak most is emlékem falán :
első, legelső édes ősaným.

Levélsruhádban szél s napfény között,
voltál szobor, kit Isten ötvözött,
s ki csillagokkal üzenget, beszél,
ha körülötte vihar feketél.
Éltél a dúsak sótlan kenyeren,
s Kánaán földjén is voltál szegény,
lehetél gazdag magad is talán?
Hiába találgatom ősaným.

Milyen lehetél? — Isten tudja csak —
szelíd? merengő? szilaj, mint a vad?
Ki tudná ma? De érzem magamon,
hogy énekelni szerettél nagyon.
És szeretted az erdőt, a virágot,
áldott kezed madarat sose bántott
s lángoló szív vert a bordád falán,
magamon érzem ezt, én ősaným.

Lásd : költő lett kései unokád,
ki áttépte évezredek sorát,
a te lélked zeng az én lelkemen

s halk visszhangod csupán az énekem.
 Szent jóságod szívembe lüktet itt
 s ha járom a szenvedés vermeit,
 te vagy velem, a szellemed talán,
 én áldott nomádlelkű ősanyám.

A gondolatom hozzád visszajár,
 mint fészkéhez a hű vándormadár,
 s mikor a nap kél, messzi keleten,
 arra fordul serény képzeletem,
 s ha szélben és viharban baktatok,
 hallom benne sok féltő sóhajod
 s a porszem, mely szemembe száll, talán
 a te porod... és így találsz ma rám —
 azért könnyezek akkor : ősanyám...

Budapest.

PETERDI ANDOR.

PALÁGYI LAJOS EMLÉKEZETE.

Felolvastatott az IMIT 1934 május 30-án tartott
 Palágyi Lajos-emlékülésén.

Alakja úgy él bennem, amint egy szeles, viharos napon a Rákóczi-úton küszködött előre, félkezével mályvaszín kalapjának hatalmas karimáját szorongatva, hogy fejről a vihar le ne röpítse. Nyitott felöltőjének szárnya csapkodta lábszárait, fekete csokornyakkendőjének hosszú szalagja pedig arca körül repkedett. Ahogy üdvözöltem, szívesen mosolygott és kalapját, amelyet konok erőlködéssel a fején tartott még imént, most meglengette a szélben, mint egy békés, nagy madarat. Bölcs, derús, hatalmas homlokát mutatta egy pillanatra, hogy ismét elrejtse kalapja alá...

Íróasztalomon könyvek halmaza, közel húsz kötet vers: Palágyi Lajos munkái. Lapozok a könyvekben s a látomás, a költő szálas alakja, a mályvaszínű kalap, amelyet üdvözlésemre megúsztatott a viharban, eltűnik. Most a keményen orrára nyergelt csíptetője villan felém, miből két okos szem tekintete szúr a szemembe, békésen és állhatatosan. A gondosan nyírott bajusz egy kissé megrándul és szótlán iróniával mosolyog rám a száj. Ezt a címet olvasom most:

Holt költő.

Fekszem, holt költő, porladó tetem,
Nem szólhatok, nem védekezhetem.
Lent engem rághat minden kis bogár,
Fent rólam írhat minden szakbúvár.

A költő csak paránya a végtelenségnek, de maga is végtelen. Életét az örökkévalóságnak szánja és még él, amikor a sírontúlról vitázik. Beszél halott gyanánt, holott él. És meghal, holott itt él köztünk. Itt, előttem, ezeken a lapokon: beszél, gyujtogat, csöndesít, sír, szenved, nevet, gúnyolódik. Egy éve, hogy meghalt, és én arról akarok beszélni, hogy Palágyi Lajos él.

*

Hol keressem élete magyarázatát? Hogy kutassam fel szenvedélyeit? Titkainak egy részét kiénekelem, hogy a még fájóbbakat titkolhassa. Megmutatja lelkét ezer változatban és aztán megbúvik mögé. Szembekötődszi ez — jól érzem — ahogy kutakodom, minduntalan hallom, hogy tűz és víz, tűz és víz, tűz és víz. Közeljutok a költőhöz és távolodom tőle. Megfogom az embert. Érzem a szíve lüktetését, mozgását, hallom

a hangját, de a gunyos kórus közbeszól: víz. Ez csak ember volt. És nekem a költőt is keresnem kell. A költő pedig megfoghatatlan. A művészet éppen azon a ponton, ahol szavakkal be nem keríthető, kategóriával le nem borítható, a gondolati tolmácsolás számára elérhetetlen... Fogj egy üvegcillárt és tartsd a nap felé, tégy mögé fehér lapot. A fehér lapon a szivárvány minden színe megjelenik. Színelemeire bontottad a fényt, előtted reszket a nap fényének a szpektruma. Okoskodhatsz mellette, de a nap fényét ezáltal meg nem csodálhatod. Költő kikutatása reménytelen szellemidézés. A prizma megtöri a fényt...

*

Palágyi Lajos élt hatvanhét évet. Óbecsén született 1866 április 15-én. Ennyit tud Palágyi születési bizonyítványa. De én ide írhatok egy sokkal régibb dátumot. Rambam, vagyis Rabbi Móse ben Majmon, görögösen Majmonidesz. A zsidóság egyik legnagyobb kodifikátora és filozófusa, született Cordovában 1135-ben. Palágyi családjának hitelt érdemlő hagyományai szerint anyai ágon egyenes leszármazottjai voltak a nagy Majmonidesznek, akit a zsidó irodalomtörténet az «Erős kéz» epitetonjával illet. A hagyomány annyit ér, amennyire az élők cselekedeteit irányítja. A származás felől való tudat is csak annyit, amennyire meghatározza az élők útjait. Palágyi Lajos küzdelmei Istennel, önmarcangolása, kétségeinek fájdalmas zuhataga nem mutatja az örökletes lelki szilárdság képét. De a marcangoló kétség és a szilárd hit, mint dialektikus ellentétek nem azonosak-e? Nem hajlik-e át egyik a másikba?

*

Atyai nagyatyja a «Semen Roseach» hírneves szerzője volt. Anyját Lőw Jeremiás, a kiváló és nagynevű sátoraljaújhelyi rabbi nevelte. Atyja zsidó tanító, akiről Palágyi Lajos büszkén írta: «Apám 1848-ban a hazáért és a nép jogáért harcolt». Később a Pester Lloydba írt kiváló pedagógiai cikkeket, de sokkal több is tellett volna tőle, ha a családi gondok, a nyomor és munkanélküliség nem gátolják tudományos búvárkodásában. Harcos ember volt. A 48-at nemcsak csinálta, de élete végéig komolyan gondolta. Szentnek tartotta a nép jogát és a viszonylagosan reakciós korszak, amelyre működésének java esett, nem kedvezett gondolatkörének. Mikor a Kassa melletti faluból, ahol tanításkodott, Pestre jött feleségével és hét gyermekével, hosszú éveken át munka nélkül tengődött. A múlt század utolsó harmadában a viharos fejlődésnek lendülő magyar főváros mágnesként vonzotta a vidék zsidóságát. Mikor mások meggazdagodtak, a Palágyi-család nyomorgott. Ami másoknak öröm volt, nekik új megpróbáltatás. A szellemi pálya mártíriuma Palágyi Lajos gyermekéveinek első megismerése. És mégis e felé törekedett. Vajjon nem az «Erős kéz» lelkülete csöppent-e belé? Közel két évezred minden reménytelensége kevés ahhoz, hogy a zsidó lélekből kiölje a legmagasabb szellemi horizontok felé való sóvárgást. Majmuni sokadíziglieni unokája már a kassai ciszterciták gimnáziumában a legjobb tanuló volt. A rendfőnök kérte szüleit, hagyják nála, bízzák rá neveltetését. Nagy embert farag belőle. De a zsidó tanító büszke köszönettel hárította el az ajánlatot...

Pesten az evangélikus gimnáziumba iratták. Tanárai

csodálták a gyermek kiváló képességeit. Ám egyre mélyült a család nyomorúsága. Nem tudtak tandíjat fizetni. Lajoskát kivették a gimnáziumból. De a kisfiú továbbra is minden reggel hétkor kelt. Órarend szerint becsomagolta könyveit kis táskájába és elindult a gimnázium felé. Heteken át járkált, szapora könnyeket hullatva, az iskola körül, csak ebédidőre tért haza, valamivel korábban csak, mint egyébkor, nehogy a fiúk, osztálytársai kigúnyolják érzékenységeért... Tulajdonképpen ekkor lett költő. Tizennégy éves sem volt még, amikor megírta «Álom» című versét, amely már mutat annyi költőiséget, hogy pályáját innen számíthatjuk.

*

Bátyja, Palágyi Menyhért, hat évvel volt idősebb nála. Amikor Lajos kényszerűen elhagyta iskoláját, Menyhért már egyetemi hallgató volt a bölcsészeti karon. Leckeórákat adott, abból tartotta fenn magát és erejéhez mérten támogatta családját is. Kisöccsét a rajongásig szerette és igyekezett nála pótolni mindazt, amit iskolázás híján mulasztott. A két testvér egymáshoz való viszonya sokszorosán túlnőtt a testvéri szeretet köznapi megnyilvánulásain. Úgy szerették egymást, mint ahogy testvérek talán csak a mesékben. Menyhért a tanári pályára lépett. 1905-ben a kolozsvári egyetem a természetfilozófia magántanárává habilitálta. Élete utolsó éveiben tankerületi főigazgatói címet kapott, majd Darmstadtba ment Kayserlinghez, a neves német filozófushoz, akihez benső barátság fűzte. Ott is halt meg 1924-ben. Külföldön is nagyrabecsült,

jelentős, önálló filozófus volt. Az utolsó évtizedek legkiemelkedőbb filozófusainak egyike, akinek hírneve mindinkább növekedőben van.

*

Tizenhét éves volt Palágyi Lajos, amikor gyermekkori vörhenyének visszahatásaként súlyosan megbetegedett. Teljes egy esztendőn keresztül feküdt a Korányi-klinikán. A folytonos egyedüllét, a szenvedés, amit maga körül látott, a hosszú éjszakák tépelődései, a kórágyn való véghetetlen sok meditáció elmélyítették, megérlelték, költővé alakították. Fehér ápolónővérek, halálraszánt betegek között, karbol-, éter- és orvosságzagban a költői lélekalkat finom építménye csekélyebb fájdalmakat is durva támadásnak érez. A meditációs éjszakák eredménye tiszta számvetés lett. A költő mindeddig csak keserűséget kapott az élettől. A klinikát valósággal börtönnek érezte és éjszakai látomásaiban egyre csak gyermekkora nyomorúsága kísértett. Amikor felgyógyult, úgy is írhatnánk, amikor kiszabadult: *lázadó lett*. Ő volt az első magyar költő, aki ezt a szót, hogy *proletár*, versbe szedte. Költői munkásságának erről a szakaszáról így ír egy szocialista ismertetés:

«Költészete a fővárosi proletáréletből sarjadt és első volt nálunk, aki a nagyvárosi nyomorról írott szocialista költeményeivel feltűnt.» (Küzdelmes évek.) Ő írta az első május-elsejei verset, amelyet ünnepélyeiken a munkások országszerte szavaltak. Számos más versén kívül, különösen híressé lett «Marha» című erős antimilitarista költeménye, amely külföldi antológiákba is belekerült. A szocialista motívum végigvonul egész költészetén,

különösen erősen «Rabszolgák» című, akadémiai pályadíjat nyert drámáján, amelyet épp ezért vettek le a Nemzeti Színház műsoráról.

Így írnak róla a szocialisták, de később látni fogjuk, hogy ez kissé elnagyolt és téves értékelés, sőt bizonyos értelemben durva általánosítás. Palágyi Lajos a szónak már az ő idejében érvényes *modern* értelmében sem volt sohasem szocialista. Ő a magasabb etika és a felsőbbrendű humánus alapján ítélte el szigorúan a kizsákmányolást. Fájjalta a munkásosztály sanyarúságát. Lázadó szenvedéllyel írt verset a nőmunkások kiszípolozásáról, de ez a költemény is végül rezignációban cseng ki. Nem volt osztályharcos költő, hanem továbbélője annak az 1848-as ideológiának, amely érzelmileg összekeverte a különálló szociológiai fogalmakat. Legtöbbször általánosságban népről ír, amelyért küzdeni akar.

Ki ember, azt testvérül fogadom,
Mindnyájunknak egy a keserve,
Mindnyájan egy bilincsbe verve,
Kitörni vágyunk büszkén, szabadon.

A «Küzdelmes évek», 1890-ben megjelent első kötetéből idézzük ezt a négy sort. Mint látjuk, a fenti strófa nem töri át azt a humanisztikus gondolatkört, amely a kilencvenes évek kispolgári individualizmusát jellemzi. Palágyi fiatalkorú oeuvreje mindvégig megmaradt ezek között a gondolati keretek között, ha szociológiai alkatelemeire bontjuk líráját.

Palágyi Lajos sosem tért le arról az útról, amelyen elindult. Mindig kiállt az üldözöttek és elnyomottak mellé. De individuális humanizmusa szükségszerűen

fejlődött ki nacionalizmussá költészetének későbbi korszakaiban. Miután bizonyos értelemben szociális eszmésíkon mozgott, de az osztályharcot sosem ismerte fel és el sem fogadta, társadalmi beállítottsága természet-szerűleg torkolt a nacionalizmusba. Társadalmi szinten bírálva, ezt az utat egyenesnek kell mondani. De a költő egyéni fejlődése tekintetében nem lehet észre nem venni a nagy zökkenőt. A nemzeti gondolatban való társadalmi feloldódás nem tünteti el a költő társadalmi elégedetlenségét. Az elégedetlenség megmarad, de egyéni lamentálásokban nyilatkozik meg. Szociális tartalmát elveszti és helyébe megtelik filozófiai tartalommal. Nem csatázik a társadalommal, de csatázik a természeti renddel. A szociális tartalom helyébe kozmológia és természettudomány lép. A rosszul alkotott társadalom helyébe: a rosszul alkotott világegyetem fogalma. A költő gondolatköre univerzálissá tágul. Harca ezzel, miután a társadalmi síkról letérül, teljesen reménytelenné válik. Ahogy átalakul nacionalistává, úgy mélyül egyre jobban a pesszimizmusa is. Csatázik Istennel és véres küzdelmet folytat a hitért. Nincs számára más kibontakozás, mint hogy Istennel békét kössön. Halála előtt néhány órával még folytatta ezt a küzdelmet. Akkor vetette papírra ezt a négy sort:

El kéne mennem, maradok,
Maradnom kéne, elmegyek.
Se itt, se ott nem élhetek,
A jó Seholba lebegek.

Vívódó lelkét magához vette az Úr. A halottak békét kötnek.

Palágyi Lajos — mivel költészetből már akkor sem lehetett megélni — kenyérkereső pályára lépett: újságíró lett. Kezdetben színházi és irodalmi kritikákat írt, majd a Fővárosi Lapok segédszerkesztője lett. Mikor a zsidó vallás egyenjogúsításáért megindul a magyar zsidóság küzdelme, Palágyi Lajos és Menyhért egyaránt résztvettek a publicisztikai hadjáratban, amelyben rajtuk kívül Vázsonyi Vilmos, Szabolcsi Miksa, Mezey Ferenc, Löw Immanuel és mások szereztek hervadhatatlan érdemeket. A publicisztika és az újságírás azonban nem némítja el benne a költőt. Egy évvel első kötete után «Komor napok» címmel bocsátja közre újabb költeményeit. Ebben a kötetben nyilvánul meg legerősebben szociális elégedetlensége, itt találjuk a május elsejére írott verset is, de ugyanakkor sürgetően lép előtérbe a vágy, hogy életének egyéni megoldását keresse. «Szerelem nélkül» című versében fájdalmas egyedüliségét panaszolja el:

És mégis tudnék még szeretni, mégis
 Lehetnék egyszer boldog én is, én is.
 De a világon elhagyatva állok,
 S lelkemhez illő lelket nem találok.

*

1893-ban, tehát huszonhét éves korában adja ki harmadik kötetét: «Magányos úton». Úgy érzi: rövid idő alatt nagy átalakuláson ment át. Materialistából idealistává lett. Előszót ír könyvéhez, amelyben erről a belső átalakulásáról ad számot. Érdekes és jellemző ez az analízis, mert bepillantást enged, miképpen kísérli meg a költő tudatos gondolati síkról megközelí-

teni önnön költészetét, amelyben pedig, jóllehet telítve van gondolati elemekkel, mégis az érzelmi momentumok a döntőek. Átalakulását ő maga így jellemzi:

«Kezdetől fogva ösztönszerűen ellensége voltam minden ábrándos póznak, minden affektált hangulatnak és álmatag lírai szemforgatásnak... Lelkem tele volt melódiával, zenével, de én nem a melódiát és zenét éreztem, hanem csak azt, hogy vannak emberek, kik szenvednek, vannak sínylődők, vannak elnyomottak, kik emberméltóságuknak tudatára nem ébredhetnek. Mialatt daloltam, verset írtam, nem is vettem észre, hogy dalnok, hogy versíró vagyok; hanem azt hittem, hogy szenvedő és elnyomott emberekért szállok síkra és az ő javaikat fogom kiküzdeni. Álmodó voltam és verseket dudorásztam, mialatt azt hittem, hogy emberlégiók élén haladok és történelmet csinálok. Az volt lelkemnek első nagy kiábrándulása, midőn észrevettem, hogy csak költő vagyok és semmi más...»

«Pályám elején» — írja később — «önkéntelenül a naturalisztikus jelszavak hatása alatt állottam és ez kétségtelenül idomítólag hatott kifejezési modoromra. Akkoriban én még nem is gondolkoztam a művészet törvényei fölött. Egész mivoltommal belémerültem volt a legkeményebb lélettusába és a mérhetetlen embernyomor látása talán túlérzékeny is tett anyagi szenvedések iránt. Az úgynevezett társadalmi problémával én nem a könyvekből ismerkedtem meg és ami másoknak csak tudományos elmélet, az nálam elsőrendű szívkérdés volt kezdetől fogva. A társadalmi kérdések lírikusa voltam, mielőtt a szocializmusról sejtelmem lett volna... a kornak általános áramlata szárnyakat

adott lelkemnek . . . — . . . de azért pártköltővé nem váltam . . . » Majd ezt írja : — «Éreztem mindig, hogy nincs oly társadalmi rendszer, mellyel az emberiség bajait meg lehetne gyógyítani . . . — . . . *elsősorban nem az intézményeket, hanem a szíveket és elméket kell reformálni . . .* — . . . Korunk méltán büszke nagy technikai fölfedezéseire, de vajjon nem lesz-e szégyene a mai nemzedéknek, hogy amily mértékben haladunk előre a külső érzéki rend ismeretében, oly mértékben tompul bennünk a benső isteni törvény tisztelete?»

Idealizmusa, amely sokkal megalapozottabbnak látszik, mint hibrid materializmusa, az alábbi mondatban nyer markáns kifejezést : «Minden igaz költészetben az érzések mögött következetes rendszer foglaltatik és minden következetes érzésrendszerben maga az Isten nyilatkozik meg.»

A kötet első verse is híven tükrözi vissza a bevezetőben is kifejtett állásfoglalását. Első és utolsó szakaszát itt idézzük :

Költő, hagyd a csatakürtöt
Ne zengj harci szózatot!
Hol örökké érdek küzdött,
Ó, kerüld a piacot.

*

Lessed titkát, ki a Mennyben
Trónol s mindennél nagyobb,
S aki annyi csillagszemben
Biztatón feléd ragyog.

1894-ben adja ki az «Ifjú szerzetes» című bölcselmi költeményét. Kötetéhez bátyja írt előszót, a filozófus Menyhért; meleg testvéri szeretettel szól öccséhez.

Ebben az írásban megmutatkozik, hogyan követték nyomról-nyomra a fivérek egymás szellemi fejlődését. Menyhért szellemi úttörése erősen érződött a fiatalabb Lajos életművének első szakain, de a későbbiekben már csak kölcsönhatásokról beszélhetünk.

«Hányszor éreztem elmélkedéseim közepett» — írja Menyhért, — «hogy a te szíved szenvedélye ad lendületet gondolataimnak, de meg hányszor történhetett, hogy az én gondolatom szabott irányt érzelmed útjának. És titkon mosolyogva hányszor vettem észre, hogy oly világot gyujtok neked, melyet eredetileg tőled kölcsönöztem. Viszont hányszor oktattál te engem olyanra, amit talán éppen tőlem tanultál. Bizony, kedves testvérem, az évek során oda jutottunk, hogy gondolatvilágunkban gyakran nem tudunk különbséget tenni az enyém és a tied között: de ami még ennél különösebb, hogy saját gondolatunkban mindaddig nem találunk igaz örömet, míg azt a másik ajkairól visszahangoztatva nem hallottuk.»

Megható a testvéreknek ez a ragaszkodása egymáshoz. Menyhért szellemi befolyása öccsére később megszakadt. De halálukig szerették egymást, csak Lajos pesszimizmusa lett egyre mélységesebb.

*

Nem volt még harminc éves, amikor megismerkedett Vajda Jánossal, korának legkimagaslóbb költői egyéniségével. Bátyjával, Menyhérttel együtt, szorgalmas látogatói lettek a Kossuth Lajos-uccai Cammon-kávéháznak, ahol Vajda asztalánál Reviczky Gyulával, Komjáthy Jenővel és Madách Imre fiával, Aladárral,

kerültek benső baráti kapcsolatba. Ez a jobbára költők-ből álló társaság magasan kiemelkedett az akkori Budapest meglehetősen hanyatlott irodalmi színvonala fölé. De nem érdektelen azért feljegyezni, hogy a kávéházi lázongás, amely a Pilvax óta derék hagyományává vált az irodalmi életnek, milyen tendenciákat öltött a Cammonban. A Vajda-asztal forradalmisága nem társadalmi színvonalon mozgott, kizárólag irodalompolitikai hevület lángoltatta ott a kedélyeket. A nagy Arany Jánost és Gyulai Pált csepülték rendületlenül. Érvényét vitatták Arany egész költészetének és pedig olyan alapos megfontolások alapján, hogy Palágyi Lajos élete végéig sem tudta lehántani magáról a Vajda-asztal ítéleteinek hatását. Ez asztal mellett Arany Jánosból mindössze 10—15 vers maradt az irodalomtörténet számára. Gyulai Pálból pedig csak elfogult, rosszmájú öregúr, akinek az irodalomban való ver-zátussága nem terjedt túl az Arany-klikk körein. Palágyi Lajos még élete végén is, utolsó cikkében, síkra száll Vajdáért és Arany János fölé helyezi irodalmi jelentőségben. A Cammon-kávéház mégis hasznára vált a magyar irodalomnak. Itt született meg a két Palágyi-nak «Jelenkor» című folyóirata, amely az akkori viszonyok között nagyjelentőségű kultúrfeladatot végzett. Itt kötődik mély barátság Palágyi Lajos és Komjáthy Jenő között. Komjáthy verseskönyvét Palágyi adta ki és ő készíttetett sírkövet a fiatalon elhunyt költőnek, a modern magyar líra egyik élharcosának, s a sírkövön is Palágyi búcsúverse áll. Az utolsó éveit élő Vajda János és a fiatal Palágyi Lajos közötti mélységes barátságra érdekes fényt vet Vajdának számos, Palágyi-

hoz intézett levele. Utolsó levele is Palágyihoz íródott és így szól:

«Szeretett kedves drága jó Pályatárs!

Ágybanfekvő beteg vagyok, nem mehetek át, — de hát nem akar az életben még egyszer látni? *Végső óhajításomat szeretném Önre bízni.*

Ha Ön nem, hát Menyhért. Üdv és ...»

Ez a levél későn érkezett. Mikor Palágyi kézhezkapta, Vajda János már halott volt.

És lassan halt, pusztult utána az a szellem is, amely utoljára talán a Vajda-asztal mellett kelt életre. A költői hivatás büszkesége, az irodalom szentséges tisztelete, a kritikának olyan hősi alkalmazása, ahogyan csak sárkányölő szentek csatáznak az ármánnyal, — legendákban. Lelki csúcsokon jártak ennek a kornak a költői, mert viszonylagos jó sorsuk megengedte, hogy nyugalomban, az ország hatalmas fejlődésének gazdag korszakában lehettek költők.

*

Vajdával való barátságának idejére esik már új kötetének megjelenése. «Nemzeti dalok» — ez a kötet címe. 1895-ben adja ki. Egyéni fájdalma és szomorúsága a nemzet fájdalmát vette magára, hogy azon keresztül nyilatkozzék meg. A szociális elnyomás helyett a magyar nemzet fájdalmas sorsát panaszolja és hogy ezt feledni tudja, feloldhassa, gyakran jár vissza a történelmi múltba, úgy, amint azt a költészeti aranykor legjelesebbjei előtte már tették volt.

Szeretlek, mert a nagyvilágon
 Oly egyedül állsz, nemzetem,
 És épp olyan bús a te sorsod,
 Amilyen az én végzetem.

Ugyanebben a könyvében jelentkezik már klasszicizáló hajlama is, görög témákat dolgoz fel versekben, de ugyancsak ebben a kötetben közli első epigrammjait is, amelyeket oly művészettel, annyi szarkazmussal tudott kihegyezni, mint a magyar költészetben talán senki más. Az általa eltemetettnek hitt régi egyéniségek ezekben az epigrammokban bukkan fel mindújra. Röpke zászlóintések ezek ifjúsága bukott forradalmainak hantján. A politikusokhoz ezt a két sort címezi:

Jó urak, mindig rólatok beszélünk —
 Ti mikor fogtok foglalkozni velünk?!

*

Egyedüliségét, árvaságát sok versében panaszolta. Hosszú éveken keresztül kereste, kutatta a nőt, aki méltó volna tiszta szenvedélyéhez. 1898-ban vette nőül Gyöngyösi Ceciliát, akit oltalmazójának, múzsájának tartott élete végéig. A házasságkötés komoly nehézségekbe ütközött, mert Palágyi Lajosnak nem volt olyan biztos egzisztenciája, amelyre családi boldogságot lehetett volna alapítani. Jellemző az akkori liberális légkörre, amely még a minisztériumok épületeit is átjárta, hogy báró Wlassics, az akkori kultuszminiszter, tanárrá nevezte ki az autodidakta Palágyit, csak azért, hogy nősülése lehetségessé váljék. Hódmezővásárhelyen, majd Sárospatakon volt egy-egy esztendeig a német nyelv tanára. Ez utóbbi állomáshelyéről került Budapestre a

csalogány-uccai tanítónőképzőbe, ahol huszonhat évig tanított német nyelv mellett immár magyar irodalmat is. Élete legboldogabb korszaka volt ez az idő, amelyet rajongásig szerető tanítványai körében töltött el. A proletárdiktatura bukása után alaptalan hajsza indult meg ellene, állásából elmozdították, majd később rehabilitálták, de ez csak arra volt elég, hogy nyugdíjához hozzájusson.

*

A «Rabszolgák» című drámai költeménye résztvett az 1898—1899. évi akadémiai gróf Karátsonyi-pályázaton. A bírálók: Lévay József, Bayer József, Berczik Árpád, Herczeg Ferenc és Rákosi Jenő számos pályamű közül egyhangulag a «Rabszolgák»-nak ítelték a díjat. Ez a drámai költemény az Operaház díszelőadásán került bemutatóra ifj. Ábrányi Emil zenéjével. Később a Nemzeti Színház is bemutatta, zene nélkül, Hevesi Sándor rendezésében.

Herczeg Ferenc terjedelmes beszámolóban foglalkozik a darab bemutatójával. Többek között a következőket írja:

«A darabnak van egy menthetetlen hibája. Nem orosz ember írta. Mondom Önnek, ha Ivanovits, vagy Petár Petrovits neve állna a színlapon, akkor ma Budapesten nem volna ember, aki be merné vallani, hogy nem látta a Rabszolgák-at. Az egész város ma lázban volna és erről beszélne. Szinte látom a kritikákat, amelyeket a lapok ebben az esetben írtak volna. A petyhüdt Európa végre mégis csak az orosz nemzettől várhatja erkölcsi megváltását, mert ez az a nép, amelynek lelkében az

emberiség nagy kérdései forronganak és megoldást keresnek. Ez az a nemzet, amelynek szíve az emberiség nagy fájdalmától vérzik. És micsoda kolosszális alkotó naivság, mennyi erő. A hagyományos formák milyen nagyszerű és vakmerő megvetése jellemzi Petrovics, illetve Ivanovits tollát. Micsoda hihetetlen eredetiség. Íme, ez a jövő művészete! Szó sincs róla, a Palágyi színműve nem színmű, de azért ez a drámai költemény több a költészetnél: valóságos cselekedet. Az élet titkos mélységeiből, hova csak a költő szeme lát le, hozza fel motívumait, felrázza álmából lelkiismeretünket, megszólaltatja a szívünket, az elménket!... Szomorú, mint maga az élet problémája. Palágyi palettáján sok a fekete szín, de ennek a színnek arany zománca van, mint az andaluziai nő hajának.»

*

Tanári elfoglaltsága mellett lankadatlan hévvel írja verseit. 1896-ban jelenik meg «Bibliai emlékek» című verseskönyve, amelyben áhitatos vallásosság s a zsidóság multja iránti elmélyülő nagy szeretet nyilvánul meg. «Palágyi Lajos új költeményei» címen 1901-ben, «Palágyi Lajos költeményei» címen 1907-ben adja ki újabb és újabb verseit. Lefordítja Goethe Faust-ját, amely 1909-ben hagyja el a sajtót. Ez a munkája a kiváló magyar Goethe-fordítások között is rangos helyet foglal el. «A Hesperidák kertje» című drámai költeménye 1911-ben jelenik meg. Tartalmában görög mitológiai jeleneteket kelt életre. Még ugyanabban az évben adja ki a «Magyar állapotok»-at, epigrammáinak újabb jeles gyűjteményét.

«Az anyaföld» című eposzával 1912-ben résztvett az Akadémia Nádasdy-díjának pályázatán és a bírálóbizottság a tizenkét év óta ki nem adott pályadíjat egyhangúlag és nagy lelkesedéssel ítélte oda az anonim szerzőnek. A jelentés kiemelte a mű jellemző vonásai közül a «gyengéd fajszeretet és a nemzeti fölény érzését». «Mindent összevéve» — így végződik a jelentés — «a mű szerzője őstörténelmünk oly részletéhez fordult, amely eddig nem volt feldolgozva irodalmunkban és így, mintegy új tárgyat talált, azt költői erővel, mintakép követése nélkül önálló erővel alakította s a kidolgozásban is művészi és különleges». Az Akadémia koszorúja azonban nem volt elég ahhoz, hogy a mű kiadóra is találjon s csak 9 évvel később Székely Ferenc, a nagy magyar zsidó mecénás áldozatkészsége tette lehetővé a könyv megjelenését.

1923-ban bocsátja közre új epigrammjaikat, amelyeknek minden eddiginél mélyebb a keserűségük és magvasabb a szatirájuk. Egy évre rá a «Cecil könyve» lát napvilágot; a költő a következő sorokkal nyitja meg:

Mi téged hangolt kedvre, búra,
Csak azt szedem e koszorúba.
Mi néked tetszett, megszerettem,
Mit elmellőztél, kivettem.
Nem rólad, csak neked daloltam,
Több mint a párod: költőd voltam.

Ez a könyv fájdalmas dokumentuma Palágyi Lajos legfájóbb élményének. Egyetlen fia, Lajos Menyhért, aki egyetemi tanulmányait Németországban volt kénytelen végezni, 22 éves korában tragikus hirtelenséggel, szívszélhúdásban meghalt. A költő tengernyi gyászát

sírja el ebben a könyvben, élete művének legszebb, legnemesebb, legtisztább versei sorakoznak itt fel.

Van-e még fájdalom,
Melyet nem kellett végigállanom?
Tart-e számomra még
Valami új nagy sorscsapást az Ég?

Ebben a könyvben vannak Palágyi leglíraibb lapjai, a gondolati elemek, amelyek minduntalan áttörték líraiságát, itt teljesen elmerülnek a fájdalom és a gyász tengerében. A gondolkozó férfi megtört a sors csapása alatt, csak a fájdalmasan érző maradt meg. Ez a kötet tele van mélységes rezignációval. A kétkedés gondolati forrásai kimerülnek, hatalmas, vérző férfiszív panasza itatja át e könyv lapjait.

*

Ebben az időben kerül barátja, Vázsonyi Vilmos segítségével, a külföldön tanuló magyar zsidó diákok segélyakciójának élére. A költő, akinek fia a numerus clausus hősi halottja volt, boldogan vállalta a nehéz szervezőmunkát. Fia helyett fiává fogadta az összes magyar zsidó diákokat, akik az országot elhagyni kényszerültek.

Élete utolsó évtizedét egy nagy sérelem árnyékozta be. Csonka lenne ez az ismertetés, ha erről nem beszélénk. 1919 őszén a magyar Tanácsköztársaság bukása után a Petőfi-Társaság, amelynek Palágyi Lajos tagja volt, eljárást indított ellene, hogy őt «mint megbízhatatlant és hazafiatlant» tagjai sorából kizárja. Palágyi sokkal büszkébb és öntudatosabb volt, semhogy ügyének elintézését falmögötti tárgyalásokban kísérelte

volna meg. Csak évek után hozta nyilvánosságra Palágyi az írók társadalmá számára az őt ért fájdalmas igazságtalanságot. 1931 május havában *«Levél író társaimhoz»* címmel röpiratot adott ki, amelyben ismerteti a hajszát, amelyet a Társaság vezetősége ellene indított. A röpiratból kiderül, hogy egyesek junktimba akarták hozni tanári állását és a Társaságban való tagságát. Azt kívánták tőle, hogy mondjon le társasági tagságáról és akkor meghagyják tanári állásában. Palágyi azonban erre nem volt hajlandó. Sem a megbízhatatlanság, sem a hazafiatlanság vádját nem hagyta magán száradni. Követelte az eljárás lefolytatását. Állását elvesztette, a Társaság kizárta tagjai közül. Évek múltán, amikor a közoktatásügyi minisztérium rehabilitálta, kapott megkeresést a Petőfi-Társaságtól, amelyben rehabilitálására vonatkozó iratait kéri, hogy módját ejthessék kizárása visszavonásának. Palágyi önérzetesen válaszol e megkeresésre.

«Kizárásomhoz sem tőlem kértek okmányokat» — írta ekkor — «hát az elégtétel adásához szükséges adatokat is úgy illik, hogy maga a Társaság szerezzé be.»

Palágyi hősiiesen állta ezt a harcot, de lelke mélyéig elkeserítette. *«Parittyá»* címen 1925-ben kiadott satirikus ötletei tele vannak maró szarkazmussal.

Szól egy ólomdarab : «Betűvé gyúrnak
Hadd vessek könyvbe eszmét, szépet, újat.»
De szól a másik : «Golyó lesz belőlem.
Az Eszme hősét, hogy majd szívenlőjjem.»

Ezt az epigrammát írja két darab ólomról, talán a saját sorsára is gondolva egy kicsit.

Utolsó eredeti könyve, amely megjelent, *«Hangyák»*

című szatirikus gyűjteménye. Sosem szándékozott kiadni. Évekig hevertette íróasztala fiókjában. Fia, Lajos Menyhért, hasztalan kérte, hogy hozza nyilvánosságra. Palágyi úgy érezte, hogy annyira túlfejlődött e szatirák felfogásán, hogy szerzőségét alig vállalhatja. Fia halála után, mintegy kegyeletből óhaja iránt, mégis kiadja, de csak barátai számára. Könyvárusi forgalomba nem kerül. Pedig ez a kötet formai és költői tekintetben is egyike legjobb munkáinak. Szkepticizmus és iróniája csak nagy francia szerzők műveivel hasonlítható össze. Olykor Manuellt, a nagy gúnyolódó héber poétát juttatja eszünkbe, olykor Voltaire-re kell gondolnunk, azzal a különbséggel, hogy ami ennek a kötetnek a szellemiségéhez mégis legközelebb áll, az a XIX. század tudományos racionalizmusa.

1926-ban — a költő hatvan éves — barátai és tisztelői jubileumi ünnepségre gyűlnek össze, egyidejűleg megjelenik válogatott költeményeinek díszes kötete. A jubileumi bizottság Vajthó Lászlót kéri fel a kötet összeállítására és ugyancsak ő írta meg e versek bevezetőjeként elsőnek Palágyi Lajos életrajzát és költői munkásságának irodalmi értékelését.

Palágyi Lajos utolsó éveinek eredménye, legérettebb munkáinak egész sora maradt utánunk kéziratban. Itt csak felsorolásukra szorítkozunk: egy kötet verse (Bohóciskola), három kötet epigramma, több kötetre való Goethe-, Heine- és Lenau-fordítása, nagyszabású esztétikája, «Írók sorsa»: kortársairól szóló memoárszerű feljegyzései. Vajjon akad-e mecénása egyszer a magyar-zsidó kultúra e maradandó értékeinek?

Palágyi Lajos ama költők közé tartozott, akiknél a

gondolati és érzelmi elem harca nehezen jutott nyugvópontra. Ő maga is tisztában volt ezzel és egész pályáján küzdött azért, hogy egyéniségét maradéktalanul kifejezésre juttassa. Az általánosnál jóval magasabb tudományos képzettsége olyan nagy mértékben tudatosította lelkivilágát, hogy hosszú időn keresztül ez líraiságának rovására ment. Nem szabad elfelejteni, hogy lelki kialakulása a természettudományok és a társadalomtudományok győzelmes előretörésének korszakára esett, amikor a technika fejlődése nyomán az egész európai szellemiség átalakulóban volt. Ebben az időben mindent *érteni* akartak az emberek és érzésvilágukat állandóan új és új eredmények szaggatták meg. Ez a korszak tükröződik vissza Palágyi munkásságán. A gondolkodó embert benne a sorscsapás töri össze. Az a férfias szemérem, amely arra kényszerítette, hogy lirájában is bizonyos objektívizmussal szóljon, megtörik benne. Kifosztottnak, meggyötörtnek érzi magát. Férfias öntudata, amely szociálissá, nemzetivé, tehát bizonyos értelemben aktivistává tették, elporzik a gyász fájdalomában. Líraisága itt sem válik gondolatmentessé, de a maga módján kiteljesedik. «*Cecil könyve*» Palágyi legmaradandóbb alkotása, amelynek minden soráért drága véres könnyel fizetett a költő.

*

A szellemellenes diktatúrák és az «írástudók árulásának» korát éljük, azt az időt, amely nem éri be a sorvasztó közönnyel, de egyenesen támadó hajlamokat táplál a költészettel szemben.

Palágyi Lajosban — túl emberi értékein és alkotásai során — az utolsó idealistát gyászoljuk. Embert, aki

egy volt lélegzetvételével és ez a lélegzetvétel maga a költészet volt. Erre tette fel életét.

És most, hogy halálának első évfordulóján emlékét és példáját idézzük, — néhányan, magyar-zsidó költők — zárjuk ezt ezzel a vallomással:

Lajos bátyánk!

Akik a te életműveden tanultuk meg, mily nehéz a hármasszámú kivételtség: magyarnak, zsidónak és költőnek lenni — vállaljuk ezt a ránk mért sorsot, méltóan a te szellemedhez, utolsó lélegzetvétélünkig — élő fejfák a sírodon!

Budapest.

FENYŐ LÁSZLÓ.

ÁLLOK A PARTON...

Állok a parton, honnan ezer,
 Sokezer sajká induit el hallelujázva!
 Állok a parton...
 Bátortalanul nézek utána,
 Hol az az egy:
 Melybe nekem is be kellett volna szállni,
 Vállalni a könnyet, mosolyt...
 S a sajkán ütődött réseket
 Akár csupasz szívemmel bezárni.

Állok a parton: törnek a sajkák!...
 Hajótöröttek alamerülnek...
 Vergődő kezek összekerülnek,
 Rémülten újra neki feszülnek,
 Párokat cserélnek, tivornyát ülnek,
 Éheznek, fáznak, gyermeket szülnek,

Csak nem örülnek!
Jaj... mire szülnek?

— — — — —
Állok a parton, döbbenve állok!
Ez, hát az élet, amit itt látok?
Ez mitől félttem;
Oh, most már értem;
Részét ez életnek miért nem kértem...

— Áldatlan Igét hirdetni küldtek:
Boldog a gyermek: — kit meg nem szültek!

A NAP.

Én, a pogány, ki megértem a napimádót,
Közelebb vagyok Istenhez, mint a szent búcsúra járók,
A Nap — örök. Igazságos osztó!
Nem válogat: Császár... avagy anyátlan golyhó...
Egyformán önti szét melegét a földre:
Zsenge palántára, terebélyes tölgyre.

Szövetséget, rokont érzek a virággal,
Hegyekkel, vizekkel, füvekkel és fákkal...
Tarka pillangóval, égi madárkával,
A légben röpködő apró bogárkával...
Mindenben az Istent keresem és érzem,
E nagy Titokházból való az én éltém...

— És ha átfutottam e kis földi pályán,
S poraim repülnek a világ négy táján,
Ami bennem lélek, — igazság mély kútja —
Egyenest a Napba vezet föl az útja!
— S ahol fölszakad a szenvedések gödre —
Gyógyító sugárként, — visszaszáll a földre...

ZSIDÓ ÍRÓ A XX. SZÁZADBAN: JAKOB WASSERMANN.

A zsidó író.

A zsidó író modern fogalma valójában fikció: zsidó író nincsen, csak zsidó írók vannak. Természetesen akadnak lényeges vonások és jegyek, amelyeknek alapján közös atmoszférikus keretbe foglalhatnók a legtöbb zsidó származású író. Csakhogy ezen a kereten belül mennyi a sokértelműség és ellentmondás! A faj, a vér pl. sokkal nyersebb, animálisabb elem, semhogy feltétlenül döntő, elhatároló szerepe lehetne az időtlen szellem kategóriájában. A tárgyválasztás, motivális megkötöttség, — jó sokáig a korlátozott pozitív szemlélet egyetlen tájékoztatója —, tüstént cserben hagy, mihelyt kiderül, hogy zsidó írók alig fordulnak gyakrabban zsidó tárgyakhoz, mint a nem-zsidók. Maradna a nyelv. Csakhogy itt, ha lehet, még bizonytalanabb talajon járunk.

A zsidóság elvesztette anyaföldjét. De talán még ennél is végzetesebb csapás volt, hogy kénytelen volt anyanyelvet cserélni. A nyelv nem véletlen, külső ruha. Szimbolikus jegyrendszer: egyéni s egyénfeletti, emberi és isteni vonatkozások, racionális és irracionális, tudatos és tudattalan erők lecsapódása. A nemzeti etika tükre. Minden nyelvi elemben, a szókincsben, a nyelvten személytelen kategóriái, a mondatépítés, a szórend törvényszerűsége mögött nemzedékek és népek, évszázadok és évezredek szent áhítata vagy

istentelensége, képzelete és gondolkozása, kollektív szellemi munkája, rejtett története lappang. Az anyanyelv «megörökített», de minden pillanatban megszólaltatható, «aktualizálható» mult. Meg nem szakadó párbeszéd, amelyben az ősök végeérhetetlen sora fellegel a pillanatnyi beszélőnek.

Az eredeti környezetéből kiszakadt, nyugatra került zsidóság, a természetes fizikai, metafizikai háttér híján mintegy «monologikus» életre kényszerül. A Biblia és a magyarázó iratok, a Talmud, a liturgia, az egész «szent» hagyomány a maga filozófiájával s filológiájával természetesen mindvégig megtartják eredeti nyelvüket. Páratlan szellemi-érzületi folytonosság ez, amely nem maradhat fegyelmező hatás nélkül mindazokra, akik benne élnek. E mellett héber nyelvű profán tárgyú és szellemű irodalom is van, — beláthatatlan, mindmáig jóformán kiaknázatlan rengeteg —, persze ezt is kötelezi a nyelv «szent» nemessége: még legvilágibb formáiban sem olyan világi, mint az európai irodalmak. Ehhez járul, hogy a középkor óta egyre inkább ezotérikus az élete, egyre inkább egy szellemi elit-réteg megnyilatkozása.

Természetesen a zsidóság sem élhet, mint ahogy nem is él szociológiailag, szellemileg légüres térben. Még a legmerevebb határzár, a legnagyobb üldözések időpontjaiban sem. A vendég nép alkalmazkodik új környezetének éghajlati feltételeihez, a vendéglátó népek formavilágához, elsajátít a nyelvükből annyit, amennyire multhatatlanul szüksége van ahhoz, hogy megértesse magát. A «szent» nyelv profanizálódik, kénytelen-kelletlen egyezményre lép a vendéglátó népek

«degradált» nyelvével. Ennek a kényszeregyezménynek maradandó emléke egy új felemás, népies nyelv: a zsargon. Nemcsak nyelvemléknek, de kultúr- s néplélektani emléknek is megbecsülhetetlen. Vitalitása nem ismer határt s a fejlődés hallatlan lehetőségeit rejti magában. De még legnagyobb, legmodernebb teljesítményei is magukon viselik az egykori felemás eredet, a szellemi «területenkívüliség» félreismerhetetlen bélyegét.

Az is megtörténik, hogy kedvező szociológiai feltételek mellett egyes kiemelkedő zsidó csoportok vagy rétegek «európaizálódnak», birtokukba veszik a vendéglátó népek nyelvét, ezen a nyelven beszélnek és írnak, de e mellett ősi nyelvüket is megtartják, amint ezt Spanyolországban, Olaszországban, német és szláv nyelvterületen látni. A nyelvi kétlakiság egyre gyakoribb jelenség. A Minnesang nyelvén verselő Süsskind von Trimbergnek száz meg száz rokona, alakmása akad Európaszerte. Ezek persze egyelőre még csak szórványos esetek. De idővel egyre nő a számuk, főleg a renaissance s a humanizmus óta. Az «emberi méltóság» új varázsa, az emberi értelem autonómiájának kiépítése, a kultúrhumanizmus új gondolata, amely — legalább elvben — nem ismer különbséget faj és faj, nép és nép, felekezet és felekezet között, hatalmas lendületet ad az asszimilációs folyamatnak. Nincs elfogultság vagy gyűlölet, amely útját állhatná ennek a folyamatnak. Nem véletlen, hogy az asszimiláció döntő fordulata, a zsidóság igazi szellemi «európaizálódása», időben pontosan összeesik az emberi értelem «nagykorúsításá»-val, a felvilágosodással. A zsidóság polgár-

jogot kap a vendéglátó népek szellemi életében. S ezúttal nem pusztán kedvező érzelmi feltételek, a történeti «véletlen» kegyelméből.

Igaz, hogy ezért a kezdeti egyenjogúsításért súlyos áldozatot hoz, súlyosabbat minden eddiginél, mert önként s tudatosan teszi. Lemond anyanyelvéről s ezzel együtt eredendő forrásvidékének egyik legfontosabb parcellájáról, történeti, erkölcsi, érzelmi múltjának egyik eleven tanújáról, szerves darabjáról. Ugyanakkor «új» anyanyelvet választ s ezzel együtt asszimilálja ennek a nyelvnek háttérét, a benne megörökített szellemi tartalmakat. Azon van, hogy pótolja a nyelv mögött álló multat, amelyben nem volt része, hogy méltónak mutakozzék a jelenhez s kiérdemelje a jövőt. A nyelvcsere valójában csak tünet: látható és hallható jele a felszín alatt végbemenő változásoknak.

A szellemi asszimiláció nem mutat egyöntetű képet. Országonként, sőt egyénenként változik. Sok helyütt a két világ erőinek s értékeinek síma egyezményével zárul (Anglia, Franciaország, Mendelssohnék), másutt álморfózisokhoz vezet (keleti zsidóság); örökös nyugtalanság és tanácstalanság, meghasonlás és megrázkódtatások forrása. Formájára mély befolyással van a mindenkori politikai-gazdasági helyzet, egy sereg szociológiai, érzelmi tényező, a két világ szellemi színvonalkülönbsége. Alakváltozataiból ki lehetne elemezni az újkori Európa «földalatti» történetét. A legjobban talán németországi sorsát ismerjük.

Németországban a nyelvcsere, helyesebben a szellemi morfózis, jó ideje elő van készítve a «jiddis»

révén, amely félszeg kíváncsisággal s fogékonysággal kíséri a gettón kívül folyó nagyvilági életet, mohón recipiálja a profán irodalom lesüllyedt formáit, pietista-misztikus törmelékeket, népdalt, népkönyvet, történeti éneket, trufát, mesét, farsangi játékot. Mendelssohn csak «egy» a sok közül, aki megérti a történet-filozófiai pillanat parancsát s nagymerészen kilép a gettó kapuján s végigmegy azon az úton, amely mind-
eddig jóformán csak befelé s lefelé vezetett. Csak az a baj, hogy ennek az útnak már előre megvan szabva az iránya, hogy a Ch. Wolffok, Gottschedek, Nicolaiok, Abbtok világába torkollik, viszont elkerüli a Hamann, Herder, a Sturm u. Drang, a korai romantika világát. Mendelssohn nemzedéke és iskolája, a Saul Ascherek, David Friedländerek, Lazarus Bendavidok, Markus Herzek, Salamon Maimonok, Ludwig Gomperzek, M. E. Kuhk . . . egy kész, lezárt, minden ízében fogalmasított és racionalizált, filozófiai «műnyelvet» sajátítanak el.

A zsidó szellemén eddig is az intellektus uralkodott. Most aztán teljesen ki van szolgáltatva az intellektus túlhajtásainak. Minden irracionális hullám zavarba hozza, idegesíti, ezért tőle telhetőleg elhárítja, védekezik ellene. Éppen ezért nem is lehet igazi romantikus korszaka. Gondoljunk csak a német romantika zsidó nőalakjaira, fegyelmező, kiegyenlítő szerepükre, «ellenromantikus» személyiségükre, amelynek varázsa anynyira megejti a romantikus gondolkodókat és költőket.

Kétes örökség ez s deformáló súllyal nehezedik a XIX. század német-zsidó íróira. A század legnagyobb lírai lángelméje, Heine is meg fogja sínyleni: követ-

kezetlenségei, irónikus-érzelmes két arca kivétel nélkül itt gyökereznek.

A szellemi asszimiláció történeti tény. Meg nem történetté tenni éppoly lehetetlen, akárcsak Jeruzsálem pusztulását. Számolni kell vele, mint minden történeti ténnyel. Megértése a zsidó «szellemtörténet» egyik legfontosabb feladata. Értékéről lehet vitatkozni, de az bizonyos, hogy a zsidóságnak csak az asszimiláció révén állt módjában teljesíteni európai küldetését. Sőt tovább mehetünk: asszimiláció nélkül nincs zsidó megújulás, regenerálódás sem.

Az asszimilációt korlátok közé szorítja, ellensúlyozza a vallás. Pótolja, ami örökre veszendőbe ment a multból. Maga is elidegeníthetetlen, elhomályosíthatatlan népi, történeti mult. Teremtő és újjáteremtő emlékezet. Konzerválja a zsidóság belső formáját és alkotó elemeit. Neki köszönhető, hogy a zsidóság szerepe nem merül ki passzív elfogadásban, terméketlen visszhangban, hogy maga is megtermékenyíti környezetének szellemi életét és irodalmát szimbolikus könyveivel és jegyeivel, hogy vállalhatja a közvetítést Kelet és Nyugat között.

A keleti gondolkozás nem ismeri az önmagáért való igazságot, az öncélú gondolatot, a nyugati filozófia égető, megoldhatatlan dualizmusát: örök eleven egységben látja az isteni és emberi világot, a természetet és az embert, a szabadságot és a formát, az utat és a célt; nem tud külön etikai és külön esztétikai értékrendszerről; minden ellentétet és ellentmondást felold az «isteni» kategóriájában. A nyugati ember csak egyetlen egyszer közelítette meg ennek az egységnek

az eszményét : a középkorban. Megvalósítása csak egy filozófusnak sikerül : a zsidó Spinozának. Viszont : a metafizikai-fizikai egység eszméje vagy legalább az egység helyreállításának vágya, az egyetlen igaz, szükséges út pátosza ott él minden nagy zsidó gondolkodóban és íróban. Az egység lidérce nyugtalanítja álmaikat, hajszolja bele őket utópiákba, elvont programmokba, gyűlöletbe, szeretetbe, önelemzésbe, ahol elveszítenek minden mértéket és távlatot. Egyetlen nagy család tagjaivá «bélyegzi» őket Spinozától Heinéig, Lassalle-tól M. Buberig s Jakob Wassermannig.

Jakob Wassermann.

Jakob Wassermann az ember, Jakob Wassermann az író, külön-külön s együttvéve jellemző példája az asszimilációs alkatváltozásnak. Heine óta most történik első ízben, hogy zsidó szellem és német környezet egyenrangú, cselekvő erőként találkozik egymással, s hogy egy merőben új szimbolikus világ születik találkozásukból. A találkozás hol a felszínen, mintegy szemünk láttára megy végbe, hol meg olyan mély rétegekben, hogy évekig kisiklik minden ellenőrzés alól. Néha nyílt harc, máskor plátói párbeszéd. Tegnap történeti távlatba helyezte az író, ma maga is részt vesz benne. De soha, még csak egy pillanatra sem helyezkedik, mert nem helyezkedhetik az érdektelen néző álláspontjára.

Mein Weg als Deutscher und Jude . . . ez a Wassermann önéletrajzi vázlatának a címe. Az egyik utat németsege, szülőföldje, a frank föld, környezete, isko-

lája determinálja. A másik, az «egyetlen szükséges út», a belső szem és hallás útja, veleszületett, együtt jár zsidóságával. Németek a benyomásai, emlékképei, de emlékezőtehetségének a szerkezete zsidó örökség. Német a nyelve, formája, építkezésének a technikája, művészi panteonja, mestereinek s kalauzainak jó része, zsidó viszont az a vér, az a ritmus, amely ezt az egész világot élteni. Ez a két út mégis mindig közös mederbe torkollik.

Wassermann zsidóságát nem táplálja eleven hagyomány. Inkább csak külső nyomás tartja ébren benne. Külső formájában teljesen asszimilálódott kispolgári német környezetéhez. Teljesen egynek érzi magát vele s eszmekörével. Annál fájdalmasabban érinti, amikor ez a környezet visszautasítja első bizonytalan közeledését. Főleg amikor önkéntesi évét szolgálja. Mindeddig szilárdnak tudta lába alatt a talajt, azt hitte, joga van mindenhez, földhöz és levegőhöz, s most hirtelen azon veszi észre magát, hogy világok választják el a nem-zsidóktól. Ez a csalódás ráeszmélteti különállására. Hazatalál zsidóságához. Luther és Doré kalauzolása mellett így talál vissza nemsokára a Biblia világába.

Mihelyt tudatára ébred írói hivatásának, kettős feladatot kénytelen vállalni: egyfelől le kell vezetnie, földhöz kell kötnie hontalanságát, hogy elnémita magában az alsóbbrendűség érzetét, másfelől meg kell találnia a németiség szívébe vezető utat, amelyet természetes és mesterséges társadalmi-politikai, érzelmi akadályok zárnak el előle. Előbb a zsidóságot kell megfejtenie, törvényesíteni önmaga és a világ előtt,

előbb meg kell szabadítania negatív értelmétől, csak azután gondolhat a németiség meghódítására. Előbb a zsidóság értékeit, időszerűségét s időszerűtlenségét, utopisztikus lehetőségeit, életképességét veti mérlegre, aztán a németiség törvényszerűségét tudatosítja magában. Végre újra szilárd pontot ér, ahol zsidóság és németiség nem rekeszti ki egymást, hanem megértő, egyenrangú félként áll egymás mellett, ahol a németiségre hárul a lényeges, a vezető szerep, a zsidóságra pedig a termékeny atmoszféra szerepe.

Wassermann első lépése ezen az úton zsidó tárgyú regény: *Die Juden von Zirndorf* (1897). A Nürnberg és Fürth környékén élő zsidókhöz eljut Sabbatai Zevinek a híre. Ábrándos, lázas hittel készülődnek a Messiás elé. Közben meghallják, hogy a próféta cserben hagyta népét, hitét s áttért az iszlámra. Az álom véget ért. A csalódott emberek új falut alapítanak, Zionsdorffot, amelynek neve a keresztyének száján Zirndorffra változik. Ez a régi zsidóság: Egyetlen valósága az utópia. Minden mozdulatában, tettében valami vak «amor fati»-nak engedelmeskedik. Még nem ért meg a megváltásra s felszabadulásra. Mert hisz ugyan a Messiásban, de foltot ejt rajta azáltal, hogy eszmei magaslatáról leszállítja a földre, hogy aktualizálja: az igazi Messiást összetéveszti a fantomjával. Félszeg és felemás. Alvajáró. Alakoskodás és tiszta szellem, belső szépség és rút külső keveréke. Sívár és aszkéta, fanatikus és gyáva rabszolga is egyben. Mi tette ilyenné? Az idő? A történelem? A fájdalom vagy a siker? Isten a megmondhatója.

Ilyen kiábrándító evokáció vezeti be magát a tulajdon-

képeni regényt, amelynek zsidósága új, bonyolultabb feltételek mellett folytatja őseinek életét. Ennek a résznek a hőse Agathon Geyer: az álmessias után a próféta. Helyreállítja a messiási eszme folttalanságát azáltal, hogy újra visszaadja neki személytelen s időtlen tartalmát. Világosan látja, hogy az ember nem válthat meg mást, amíg maga megváltatlan. Széttép minden formai hagyományt, hogy egy mélyebb, elfogulatlanabb hagyománynak lehessen a kezdeményezője. Elszakad népétől, hogy nagy kerülővel annál közelebb férközhessék hozzá...

A zirndorfi zsidók beérik azzal, hogy kelet felé fordulnak. A megtisztult, zsidóságában újjászületett Agathon Geyer elmegy keletre Galiciába, ahol legnagyobb a zsidók szenvedése. Nyugat és kelet határán, egy új világ kapujában éri a halál, de fia és küldetésének örököse már egy diadalmas utópia csillagképe alatt születik. (*Die Geschichte der jungen Renate Fuchs* 1900). Szemben a halállal megírja eszmei végrendeletét: aki szenvedéssel, tudással megváltja önmagát, az megváltja az összes szenvedőket. Semmisem vész el a világon; legkevésbé a néma áldozat. Semmi sem történik hiába. A nyílt áldozatok ideje lejárt. Akinek betelt a sorsa, célja s ezért elpusztul, az a megváltó.

Wassermann átlépi a huszadik század küszöbét. Ez a második lépése. Ezután már csak zsidó alakjai és epizódjai vannak. Önálló zsidó tárgyú regénye nincs. A zsidó összetevő külön élete véget ért, beleolvad a német összetevőébe. A zsidóság problematikája azonban tovább él benne. Wassermann sem most, sem később

nem lehet el zsidó összetevőjének etikai s formáló támogatása nélkül.

Miben áll ez a támogatás?

A fiatal Wassermann szemtanúja az impresszionista világkép összeomlásának. A filozófiában a pozitivizmus az úr, de már hitelét veszttette s nemsokára átadja helyét egy új idealizmusnak. Az irodalom új tájékozódás előtt áll: a naturalizmus parancsuralmának egyszersmindenkorra vége. A költészet új programmoktól s jelszavaktól hangos: el az anyagtól, a testtől, a mechanizált valóságtól, a pszichologizmustól, el a felszíntől, vissza a szellemhez, a lélek mélységeihez, a stilizált formákhoz, szimbolumokhoz. A szem színekre éhes s egy új monisztikus szépség káprázatába merül. A fül hangokra szomjazik s halálos álmélységek, homály és fényhomály ideges zenéjével kábítja magát. Mint egykor a század elején, most újra megindul a világ «romantizálása», menekülés Európából idegen éghajlatok alá, távoli korokba, a szépség, nagyság, elveszett egység, metafizikai őshaza, a béke és nyugalom plátói ideájának nyugtalan keresése, alvajárás, lidérckergetés, halottköltögetés. A naturalizmus átszellemített, ártalmatlanná tett utolsó kisugárzásaiból, francia szimbolizmusból, a kiábrándulás északi regényéből, orosz lélekelemzésből, kék virágból megszületik a német «új-romantika». Hazája az egész világ. De nincsenek határai, szétfolyik. Nincs magva, nincs erő, amely összefogná. Nincs abszolút értékrendszere. Egyetlen erkölcsi s esztétikai mértéke még mindig az érzéki benyomás, az egyéni impresszió. Távlata, álláspontja pillanatról pillanatra változik.

Tragikuma, hősisége látszat, hite, istene és mitosza, ébrenléte és álma önáltatás. A céltalan, amorális szépség elve, az elefántcsonttorony-szemlélet soha még ilyen zsarnoki egyoldalúsággal nem bitorolta a valóság, az élet szerepét és hatáskörét.

Senkinek sem áll hatalmában mindenestül megtagadni kora formáját. Még a lángelmének sem. Wassermann formái külsőségeiben impresszionista, újromantikus képet mutat. A nyelvi pillanat kiaknázásában, az elszigetelt nyelvi atóm túlértékelésében, mondatépítésben, elemző szenvedélyben alig különbözik kor- és nemzedéktársaitól. Sőt nyelvi idegességben és érzékenységben rajtuk is tútesz. De van egy pont, ahol szakadéknyi mélység és távolság választja el legtöbbjüktől. Ez a Wassermann belső formája: cselekvő zsidó örökség. Az egykor világokat teremtő vagy átalakító zsidó intellektus, még most is, hogy ellenőrző, elhárító, konzerváló értelemmé halványodott, elég erős ahhoz, hogy visszatartsa hordozóját minden meggondolatlan irracionális túlzástól. Az egykor Istennel társalgó pátosz, a határokat nem tűrő, ellentmondásoktól nyugtalanított világérzés, a fokozott érzelmi élet, látomások, az odaadó, önfeláldozó és követelődző vágy hangja, még most is, hogy elszegényedett és elvilágiasodott, hogy századok óta kénytelen meddő dialektikát szolgálni, kollektív áhítat és szenvedés mögé rejtőzni, van olyan tartalmas, hogy segítségére lehet Wassermann-nak az erkölcsi relativizmus ellen folytatott harcában. Ehhez járul az örök zsidó messzianizmus eszméje, mely kezdettől fogva megkapja Wassermann képzeletét s áttüzesíti értelmét.

Az abszolút mérték, az isteni út ismeretét, a megnyugtató egység ösztönét is úgy hozza magával, készen. A világkép egysége «ősélmény», a megbontott, megsérült egység helyreállítása időtlen követelmény, a helyreállított, megújított egység halhatatlan zsidó látomás: erkölcsi megvalósítása az egyénben történik, megtérés és önmegváltás, reintegrálás és igazságkeresés útján; művészi megvalósítását a költő vállalja szimbolumok és hasonlatok erején. A külső valóság, az impresszionizmus túlbecsült «élményei» csak a véletlen, alkalmi, érzéki anyagot szolgáltatják hozzá.

Prófétaság, megváltás, igazságosság: Wassermann tudja, hogy itt van emberi s művészi alkatának a nyitja. Egyre újból meg újból visszatér hozzájuk, fokozódó érdeklődéssel, szenvedéllyel. Halála előtt, amikor számot ad életéről és élete munkájáról (Selbstbetrachtungen 1933.), a lemondás bölcs, de nyugtalanító fényénél, még egyszer megpróbálkozik értelmezésükkel. Főleg az igazságosság fantomjáéval. Az igazságosság a lélek egyensúlyhelyzete. Úgy áll elő, hogy a mérleg egyik serpenyőjébe vetjük a bűnt, a másikba a bűnhődést, vagy az egyikbe a bűntényt, a másikba a büntetést; vagy az egyikbe a szenvedést, a másikba pedig a szenvedés megszüntetését. S aztán: az a kérdés, vajjon én magam vagyok-e a bűnös, vagy az embertársam, más szóval: vajjon közvetve, vagy közvetlen van-e részem a jóvátételben? Ehhez igazodik az ítéletünk vagy fájdalomunk olyankor, amikor elmarad a jóvátétel. Az ilyen fájdalom elviselhetetlen. Mindezekben mértékről és súlyról, az ember belső szubsztanciájáról, világérzéséről, istentudatáról, ön-

érzetéről, a dolgok immanens rendjébe vetett hitéről van szó. Bátran azt lehetne mondani, hogy a fény kérdése az egész. Életünk meg van áldva fénnnyel, vagy sötétségre van kárhozzatva, aszerint, hogy empirikus, személyes vagy személyfölötti az a meggyőződésünk, amelyet az igazsággal való sáfárkodásról szereztünk. . . . Tagadhatatlan, hogy az igazságosság erkölcsi és törvényhozói, politikai és vallási alakja a zsidóságnak, mégpedig nem pusztán eszmeileg, Isten lényének inkarnációjaként, hanem a legmagasabb fokú, a képzelhető legnagyobb féktelenséggel sürgető erkölcsi követelmény gyanánt. Elképzelhetetlen, hogy hatvan nemzedék képes lenne kioltani ezt a jegyet, amely olyan mélyen beleégett szellemébe és lelkébe. Magától adódik az a gondolat, hogy ez a követelmény ősi keletű, hogy ennek az eszmének már a történelem első korszakaiban hosszú szenvedések emlékezete, szenvedések nehéz útja szolgál háttérül. Egyfelől elmult szenvedések eredménye, másfelől szellemi védelem jövő szenedések ellen, amelyeknek végén, nagy kiegyenlítőként és kárpótlóként ott áll a Messiás s megvált minden igazságtalanságtól. Most pedig csak egy pillantást kell vetni a zsidóság történetének utolsó kétezer esztendejére. Sőt ezer esztendő is elég : a bánat és könnyek útja ez ; nincs hozzáfogható, amióta emberi tettek és szenvedések feljegyzésre találtak. Az ember könnyen megfeledkezik róla, kioltja magában, mit is tehetne egyebet, hiszen nem tudna így tovább élni ; az egyes ember nem vállalja a bűnrészességet. Talán ötszáz, sőt talán már száz év múlva olyan mind-egy, vajjon száz vagy ezer, vagy százezer ember nem az

ágyban halt meg, nem végelgyengülésben, hanem máglyán vagy gyilkos kéztől. Az emberiségen úgy sem lehet segíteni. A csoport- és törzsemlékezet azonban megőrzi az eseményeket ; ez a történeti s mitológiai «élmény» magva. A zsidóság állandóan ki van téve a multjával való szembesítésnek, jobban, mint minden más nép, ami érthető, hiszen egész szellemi léte mindig a törvény s a legenda között mozog. Mennyi vér, szenny, testi és lelki megalázást apad ehhez a multhoz ; a rágalmazás, vérvád, uszítás, kapzsiság és kegyetlenség milyen orgiáinak színhelye ez a mult ! És sehol semmi jóvátétel és kiegyenlítés . . . Mégis, vagy éppen ezért : «A sorsom zsidónak teremtett, azaz olyan embernek, aki latba veti mindenét, vérét és lelkét, életét és hírét, hogy egyensúlyhelyzetbe jusson. Miért csodálkozol azon, hogy az igazságosság eszméje azúrlángként függ a feje fölött?»

Ez a Wassermann s ez volt Agathon Geyer utolsó vallomása. E két időpont között számtalan változával találkozunk, zsidó szájon, nem-zsidó szájon egyaránt. Ebben a vonatkozásban — az igazságosság körül — Wassermann nem tűr engedményt, elfogult pártember marad utolsó lehelletéig.

Ilyen mult, ilyen emlékezőtehetség, ilyen eszmei örökség támogatásával bátran megkísérelheti a lehetetlent : az atomizált világ összeforrasztását, a föld és az Isten, a polgári józanság és a mitosz, a relativizmus és az abszolút mérték kibékítését. Célkitűzéseivel évekkal megelőzi az expresszionizmust. Csakhogy programja meghaladja tehetségét és életének tartamát. De éppen ez a szent hiábavalóság — évezredek óta

isteneknek tetsző látvány — teszi olyan rokonszen-
vessé az alakját.

A zsidóság átvilágítása után a maga németsége körül teremt tiszta helyzetet. Ez a kettős feladat súlyosab-
bik része. Nagyobb pátoszt, több idegességet vegyít a
kérdésbe, esetről-esetre nagyobb óvatossággal fogal-
mazza meg a feleletet, s jóval hosszabb ideig tart,
mire egyáltalán eljut a felelet megfogalmazásáig. Itt
is az egyensúly megteremtése vagy problematikája
körül forog minden, csakhogy ezúttal egyöntetűbb
német környezetben áll. S ezúttal is az igazságosság
«azúr lángja», vagy talán inkább az igazság lidérce
vezeti: Első «német» regénye a Moloch (Der Moloch
1902.). Alaphelyzetén meglátni a Renate Fuchs közel-
ségét, de kevesebb benne a «spontaneitás», több a
tudatosság s a készség. Hőse, Arnold Ansorge, a «ter-
mészetes» ember. Az igazságon esett sérelem kiforgatja
valójából. Vállalja a jóvátételt. A nagyvárosba jó, de
az új szokatlan környezet letéríti útjáról. Ansorgét
kikezdi Wassermann hőseinek legveszedelmesebb be-
tegsége, a szív tunyasága. Előbb elhomályosítja, aztán
beszennyezi, végül elárulja az eszmét. Életének semmi
célja többé. Végül a jóvátételnek már csak egy lehető-
ségét látja: mihelyt felismerte bűnét, öngyilkosságot
követ el. Az «eszme» győzött, de csak ilyen halálos
áldozat árán. Epikai nyitánynak mindez nem sok, de
érületi erőpróbának biztató teljesítmény.

Wassermann kis Sándor-regénye (Alexander in Ba-
bylon 1905.) látszólag ragyogó exotikus kerülő, pilla-
natnyi kibúvó az eszmei-erkölcsi felelősség alól, impresz-
zionista menekülés Európából. Valójában több ennél:

Wassermann búcsúja az impresszionizmus dekoratív céltalanságától, felszíngazdagságától, lélekzetvétel, pihenő újabb, nagyobb munka előtt, történeti-romantikus hasonlat, amely meredek távlatból felel Wassermann izgató kérdésére, felel Kelet és Nagy Sándor sorsának értelmezésével. Ez a Kelet nem az övé, nem zsidó, idegenebb, határtalanabb, brutálisabb, rejtelmesebb. El kell pusztulnia, mert etikailag menthetetlen és céltalan, csakúgy, mint a görög hódító. (Inkább csak a lélekelemzés s nem az evokáció szenvedélye hívta életre a *Schwestern* [1906.] címen egyesített három történeti novellát.)

Német, éppen ezért minden részében megközelíthető s elérhető, majdnem még «élő» történeti világ a Caspar Hauseré (1908). Hősének egész Európa közvéleményét izgató sorsa modern szimbolummá lett: Caspar Hauser, az ismeretlen eredetű talált gyermek, az örök Parzival, az örök *Simplicissimus*, a «reiner Tor», a természet tiszta, gondolkozáson inneni «őshang»-ja, földreszállt mítosz, pillanatnyi viráglét, öntudatlan és tudatlan, szomjas és fogékony minden remegésre. Most, a szemünk láttára, születik a mindenség, Isten, a csillagok, az első nap s az első éjszaka, az első érzés hangja, a szem első színei, a nyelv most hódítja meg, fogalmasítja az érzéki dolgokat. A csoda, az elemi ember, az elemi irracionális valóság, a mitikus erők képviselője betört a konvencionális polgárosodott rend, az önelégült biedermeier-idill világába. Ez a világ azonban képtelen megérteni s elviselni a megfoghatatlant, az ilyen elemi ártatlanságot és érzést. A földi igazságosztás, a szeretet és gyűlölet csődöt mond, a szív tunya-

sága, szolgálékúség, álhumanizmus, emberi gonoszság, süketség végez vele, mielőtt még a gyilkos tőre halálra sebezte volna. Vagy idő előtt, vagy későn született erre a világra, amely Caspar Hauser halálában önmagát ítéli halálra. Wassermann talán a kelleténél gyakrabban, tudatosabban keresi a naív német «Gemüt» jegyeit és nyomait: ez a regény mégis maradandó nyelvemléke a századelő német irodalmának. Caspar Hauser véréből egy új, folttalan valóság születik. Test, lélek, táj egymásra talál, anélkül, hogy keresné egymást, s valami szemérmesen érzelmes lírizmusban egyesül. Az írónak felesleges igazolnia a németiséghez való jogát, itt már minden német, a hazatalálás jogán: a város és falu, az út és éjszaka, a levegő és a szó (Mein Weg als Deutscher und Jude).

Caspar Hauser csak egy könnyen áttekinthető parcellája a meghódítandó, láthatatlan birodalomnak. Mielőtt Wassermann tovább menne, körülnéz, elméleti kérdéseket tisztáz, azonvan, hogy következetes önfegyelmezéssel tökéletesítse művészetének technikai részét, főleg a nyelvi kifejezés készségét, hogy fokozza optikájának érzékenységét, hogy megközelítse a «nagy» epika stíluseszményét: a személyi gyökereiben, érzelmi vonatkozásaiban tartózkodó, kifelé tökéletesen objektivált emberábrázolást és látomást (igaz, hogy ezt az eszményt nem valósítja meg soha). A «lélek és a forma» problémapárja közül most — be nem vallottan — inkább a formáé érdekli. Ilyen egyoldalú formai érdeklődésről, de egyúttal változatlan lélekelemző szenvedélyről tanuskodik két regénye (Die Masken Ervin Reiners, Der Mann von vierzig Jahren), néhány novel-

lája, tanulmánya, csupa kísérlet, tollpróba, olyan részletkérdések ideiglenes megoldása, amelyekkel nemsokára más, mélyebb és tágabb környezetben találkozunk, egyfelől az érzelmi látásmódnak közvetlen, másfelől az intellektuális szemléletnek közvetett, de nem kevésbé heves és mozgalmas légkörében.

A Caspar Hauser «kis» világához képest már nagy «világ» számba megy a «Gänsemännchen»-é (1915). Az elemi környezet újra német, de gazdagabb, változatosabb, szaggatottabb, biedermeier idill és modern élet, vidék és város, hol egymásba folyó, hol meg egymástól élesen, izgatottan elváló határfelülettel. Időpontjával — századvég — jóval máibb; a polgári társadalom szociológiai megszilárdulásának utolsó s egyben szerkezeti lazulásának első észrevehető fázisa. Hőse — Daniel Nothafft — művész, vagy helyesebben az ő neve, színe alatt a zene; a legirracionalisabb, legveszedelmesebb, egyúttal a legnémetebb művészet, hagyomány-, forma-, főleg polgárelenesség a végletekig, a legremegőbb, legérzékenyebb eszköz a költő kezében akkor, amikor ki akarja olvasni belőle a német élet értelmét. Ez a könyv jóval németebb a Caspar Hausernél, éppen ezért jóval egyetemesebb nála, Jean Paul, Goethe himnikus Sturm und Drangja, Bayreuth, Wolfram von Eschenbach szülőföldje támogatja és táplálja. Mint a Casper Hauserben, itt is elemi erő kerül összeütközésbe a polgári konvencióval. Itt is zavarba hozza környezetét, amelynek nincs mértéke, de ösztönszerűen érzi: veszélyben a nyugalma, megszokott álmái, értékrendszere, de azért állja a megrázkódtatást, az ostromot, megfojtani ugyan nem tudja a művészt, de megbélyegzi, törvényen kívül

helyezi, számúzi, sebet üt a szívéen s tönkreteszti élete remekét, prometheusi szimfóniáját. A hős aktivitásánál fogva az összeütközés izgalmasabb, hangosabb minden eddiginél. Daniel Nothafft az első pillantásra maga a megtestesült felelőtlenség, ellenőrzést nem tűró emésztő tűz, féktelen mindenben; szerelmében, barátságában gyűlöletében, várakozásában s csalódásában nem ismer más bírót, csak művészi lelkiismeretének s küldetésének a hangját. Mihelyt ez felmenti, tüstént pozitív jelleget kapnak mértéktelenségei s fogyatkozásai. Itt nincs megalkuvás, habozás, egyezmény olyankor, amikor választania kell az utak között, amikor veszély fenyegeti az eszme tisztaságát: elbukhatik, de szenny nem éri a lobogót. A világ érzéketlenül, döbönt idegenkedéssel fogadja; Daniel Nothafftnak ki kellene égetnie belőle minden filisztériát, vakságot, közömbösséget, rosszhallást, tisztátlanságot és tiszteletlenséget, hogy megértésre s visszhangra találjon benne. Így csak azok felelnek a hangjára, akik megsejtik benne a lángelmét, de még ők is elsorvadnak mellőle, félreértik, félremagyarázzák, magára hagyják, amikor leginkább rájuk szorulna; de hogy egyáltalán felébrednek tunyaságukból, hogy megmozdulnak, már ez is kezdetét jelenti a világ új «tájékozódásá»-nak. Ebben az új tájékozódásban a zsidó összetevő is résztvesz; hirtelen fájdalmasra fordult a hangja; egyik mellézköngéje a Nothafft zenéjének.

Most történik első ízben, hogy a kiábrándulás, az összeomlás nemcsak ígérete, hanem egyúttal beköszöntője is az utópisztikus diadalnak. Wassermann elbeszélő művészete megállta az utolsó próbát. Most első ízben hat nyelve olyan meggyőző, mágikus erővel,

lágylító, ernyesztő érzelmességtől menten, hogy — jól lehet állandóan zenei elemek hordozója és közvetítője — mégis határozott körvonalaiban, atmoszférikus testszerűségében mutat mindent, élőt és élettelen, embert és tárgyat. S most első ízben közelíti meg száz meg száz részlet összeforrasztásával a «nagy» regény többcsúcú, fiktív egyetemességét.

A háború s ami együtt jár vele : a tömegbajok, a lelki és testi nyomorúság ezer fajtája, tanácstalanság és felelőtlenség, a vér és erőszak új kultusza, a képzelhető legsúlyosabb sérelem, amely Wassermann egyensúlyát, «kozmosz» rendjét érthette. Mélységesen lehangolja, de ugyanakkor a végsőig fokozza érzékenységét, profetizmusát s messzianizmusát. Megint csak egy utat lát maga előtt : a megtérését s az önmegváltását, egyetlen célt : az erkölcsi utópiát. De útja soha még ilyen meredek nem volt, célja soha még ilyen megközelíthetetlennek nem látszott. A feladat nagysága megsokszorozza pátoszáát. Ezen a ponton találkozik az expresszionizmussal, amely hasonló úton keresi a megoldást. Az expresszionizmus is új rendet hirdet, de csak fokozza a zűrzavart ; meg akarja váltani a világot, de maga sem hisz a megváltásban ; Istent, teremtő szeretetet prédikál, de elárulja mind a kettőt ; új embert ígér, de csak mértannal pótolja a ritmust, tagolatlan kiáltással a zenét. Az eszmét feláldozza az időszerű pillanatnak, a politikának, a természetet a városnak. Új férfiaságot mímel, de csak egy új érzelmességet hoz divatba. Minden megnyilatkozása mögött ott érezni az erkölcsi s esztétikai ürtől való irtózását. Talán ez az egyetlen őszinte dolog benne. Wassermann egy pillanatra rokonnak érezheti

magával, de a következő pillanatban már meg is tagadja. Pontosan a háború utolsó esztendejében — mintegy végszóra — megjelenik legszebb munkája, programjának leggazdagabb megvalósítása, a Christian Wahnschaffe. Egyúttal minden expresszionista ígélet megvalósítása.

Christian Wahnschaffe a visszatérő Krisztus új változata, Buddha modern, európai alakmása, megváltott és megváltó, áldozó és áldozat egy személyben, a cselekvő, keleti «passzivitás» leeurópaibb képviselője. Tunya, közömbös szívvel születik a világra, de aztán újjászületik, előlről kezdi életét, de új «pozitív» jeggyel, míg csak le nem válik róla tunyasága, közömbössége, részenkint, rétegenkint, míg csak nem marad kettesben szenvedésben megtisztult szívével, folttalanul, mintha csak most került volna ki az alkotó kezéből. Az újjászületésnek nagy ára van; Christian búcsút vesz multjától, emlékeitől, jelenétől, jövőjétől, lemond családjáról, gazdagságáról, leereszkedik a polgári, törvényes társadalmon kívüli világba, a felszín alá, a szennybe, sárba, a megvetettek, megbélyegzettek, megalázottak közé, ő, aki mindig csak nagyfényben járt s irtózott minden szennyes lehellettől. Megértő, szenvedő, minden emberrel együttérző szeretetének akkora az ereje, hogy külön léggömböt teremt maga körül, hogy talál egy pontot, ahonnan kiforgathatja sarkából a régi világrendet, erőszak nélkül, vérontás nélkül, hogy érintésére megszólal, lobbot vet a legelvetemültebb lélek mélyén szunnyadó emberi szikra, átszellemlül a durvaság, megszégyenül az elbizakodottság, térdre ereszkedik, vallomásra kényszerül, vezeklésre hajlandó a kéjgyilkos, s minden érték

mérlegre kerül. Láthatatlan igaz bíró ítél. Ítélete könnyörtelen és kegyetlen. Halál várja a közömbös, relatív szemlélet minden csökevényét : céltalan a munkája, a pénze, hatalma, értelmetlen a tudománya, a barátsága, gyűlölete, háborúja és békéje, üres káprázat a szépségeszménye, lidérc a hite, funkcióképtelenek, tartalmatlanok a formái, mert öncélúságukkal elhomályosították az ember isteni eredetét. Nem kaphat kegyelmet, csak aki levetkezi régi testét, csak ami újra idealizálódik s megállhatja helyét a szív új, dogmamentes etikája előtt, aki nem tudja behúnyni szemét mindaddig, amíg csak egy szenvedő van a világon. Ragyogó hasonlata az idejétmult fáradt, dekadens világnak Eva Serel táncosnő tüneményes élete és halála. Christian ellenalakja a szó jó és démonikus értelmében : egy devalválódott művészet szemfényvesztő virága, abszolút könnyűség és könnyelműség, súlyától megszabadult ritmus, elemi, tökéletes földi szépség. Neki is van küldetése, az ő atmoszférája is vonzó, tisztító és kiválasztó hatású, ő is kivehetné részét az átértékelés, megváltás munkájából. Van is érintkező pontja Christiannal, de küldetésének maga rekeszti el az útját, amikor szentesíti a régi arisztokratizmust, áruba bocsátja szépségét s kénytelen választani a lényeg s a lényegtelen látszat között.

Az önmegváltás és megtérés zsidó gondolata eljutott teljesítőképességének legmerészebb, nyugati határáig. Zsidó forma és német forma, zsidóság és kereszténység a tiszta «emberi» magasabb rendű fogalmába olvad. Wassermann most már nem szorítkozhatik eddigi német környezetére, előbb áttöri határait, aztán pedig túlteszti magát minden földrajzi, nemzeti határon. Konti-

mentális-európai, sőt exotikus távlatokat ad epikai világképének, egyre több alakot, réteget, társadalmi osztályt, típust mozgósít, egyre több sors, élet irányító szálát egyesíti a kezében, hogy betölthesse, konkrétá tegye regénye valóságát.

A Christian Wahnschaffe Wassermann epikai lélekzetének legnagyobb erőpróbája. Művészetének legkiemelkedőbb pontja. Soha többé ilyen magasra nem emelkedik. Ami utána következik, inkább már csak teremtő ismétlés, Chr. Wahnschaffe világának biztosítása, benépesítése Wahnschaffe rokonaival.

Chr. Wahnschaffe még egyszer visszatér szimbolikus kezdetnek és kezdeményezőnek. Az ő alakja (Der unbekante Gast) vezeti be Wassermann újabb novelláit és regényeit, amelyek kevés kivétellel a régi embert likvidálják s az új embert példázzák. Vagy történeti előzményeiben vagy erkölcsi következményeiben világítják meg Wahnschaffe korát, messzeágazó családját (Der Wendekreis I—IV. 1920—1924. Laudin und die Seinen 1925). Legtöbbjükön meglátszik, hogy hőseik inkább csak a «példa», a «hasonlat» kegyelméből, egy-egy reprezentatív osztály, foglalkozás, a «tipikus eset», a szemléltető «oktatás» kedvéért élnek, amivel együtt jár az irodalmon kívüli szociológiai, lélektani anyag veszedelmes túltengése.

A történeti evokációk között a legkevésbé tanulmányjellegű s irodalom-ízű, a legmélyebb költészet egy kis elbeszélés: az Aufruhr um den Junker Ernst (1926). Eszközeiben egyszerű, mégis «történeti» levegő árad belőle. Nem akar hatni, nem program, etikai izgalom, mégis a szeretet, a megértés magvát hinti el mindenütt.

Nem kérlel, nem támad, nem lázít, nem lázad föl, nem ostromolja, mégis meghódítja, romantizálja, csodákkal népesíti be a világot. Isten szava egy gyerekemberbe költözött. Közvetítésének formája a mese. Fantasztikus felnőttek ördögtől megszállt varázslót látnak benne. Csak ámuló gyermektársai sejtik meséi mögött az isteni küldetést . . .

A régi világ elsüllyedt bálványostul, istenestül. Most születik az új világ, most bontakozik ki lárvájából az új ember. De vajjon megállja-e a helyét? Első lépése ugrás a sötétbe, magára marad, nem tud tájékozódni. Minden prófétára ezer álpróféta, minden orvosra ezer kuruzsló, minden megváltott emberre ezer megváltatlan esik. Eleget beszéltünk a tünetekről. Ismerjük a betegséget. Megértünk a gyógyulásra. Elégünk a várokozás lázában. Kenyeret kérünk, s kővel, szóval akarnak jóllakatni! A természettudomány törvényei cserben hagytak. Hová forduljunk útbaigazításért? A csillagokhoz, a kozmikus erőkhöz? Hiába betűzzük fejünk felett az égi térképet, hiába keressük szívünkben azt a csalhatatlan iránytűt, amely megmutatná az «egyetlen» lehetséges utat! Ki érteti meg velünk a jövő zenéjét? Ki tesz igazságot az individualizmus s kollektívizmus, Európa és Ázsia vitájában?

Wassermann évek óta ismeri ezeket a kérdéseket, évek óta küszködik velük s most egyszerre egy hatalmas regény-trilógiával felel rájuk. A három regény körképnek teljes és tökéletes. Egyetlen testi vagy lelki betegség, egyetlen etikai fogyatkozás, a kor arcának egyetlen hippokratészi vonása sem hiányzik belőle. A művészi forma sokszor már csak átlátszó ürügy. A művészet

sokszor már csak intenciója szerint művészet. Az erkölcsi képzelet, az áttüzesedett értelem önálló utakon jár, ahol semmi keresni valója a régi szépségeszménynek. A költő nem ismeri a hallgatás etoszáát, a magány fejlődési gögjét: minden titkával a nyilvánosság elé kívánkozik, minden sebe, minden álma «közügy», politika. Ha hallgat, csak azért teszi, hogy szóhoz juttassa népszerűbb vetélytársát, a bőbeszédű, műkedvelő «szakember»-t, az orvost, szociológust, pedagógust, főleg a pszichoanalitikust, akinek igen nagy a becsülete. Elbeszéléseiben, leírásaiban a legnagyobb exaktságra törekszik. A fegyelmetlen, szabad természetet éppen csak hogy tudomásul veszi. A beteg ember láthatóan jobban érdekli mint az egészséges. Az abszolút művészetek közül csak a zenét engedi közel magához, de talán ezt is csak irracionális gyógyító hatása miatt.

A trilógia első része a «Maurizius-ügy» (Der Fall Maurizius 1928). Bevezetésül s ütemelőző gyanánt: egy súlyos jogi tévedés kiderítése. A tizenhat éves Etzel Andergast arra a meggyőződésre jut, hogy a hitvesgyilkossággal vádolt s elítélt Leonhart Maurizius ártatlan. Az igazságon esett sérelmet az egész világrend sérelmének érzi; nem nyugszik, míg nem teszi jóvá. Fiatalos lelkesedésében nem néz veszélyt, akadályt. Megszökik hazulról, vallomásra bírja a pör koronatanúját s tisztázza a bűnügy minden homályos pontját. Fanatizmusa hegyeket mozdít ki a helyükből: az objektív igazság győz a felnöttek rosszakaratán és közömböségén. A jóvátétel azonban csak félig sikerült. Maurizius kegyelmet kap, de ügye nem kerül revízió alá, apját megöli a viszontlátás izgalma, a világ nem akarja

visszafogadni, tehetetlen, hasznavehetetlen áldozat. A második részben (Etsel Andergast 1931) Etsel Andergast már a háború utáni ifjúságot képviseli, mely zsákuccába jutott, forradalomba kéyszerül, elpusztul, mert nem tud megmaradni ösztöneinek, biológiai lelkiismeretének alapján, mert állandóan akarata és vágyai ellen kénytelen cselekedni. Etsel s nemzedéktársai köré-
 esetének elemzésével foglalkozik a könyv jó része. A regény igazi hőse azonban nem ő, hanem Josef Kerkhofen. A csodatevő orvos! A mindenható varázsló rangjára emelt, heroizált Freud. Diagnózisai csálhatatlanok. Tekintete a szervezet és lélek legmélyére hatol. Egyszerre, együtt gyógyít testet és lelket ; ráolvasással, akaratátvitel útján. Nyugodtan és fegyelmezetten, láztalan áll a nagy kórház, a világhisztéria kellős közepén. Mindent megért, minden megbocsát. Tetőtől-talpig következetesség és altruizmus. Mindig ráér, ha segítségére szorulnak, mintha kívül élne a tér s az idő kategóriáján. Mintha nem is lenne magánélete. Mindennel törődik, csak önmagával, csak környezetével nem. S éppen itt éri az első csalódás. Etsel Andergast, a tanítványa és barátja, visszaél a bizalmával, a felesége megcsalja. Szeme előtt, most először, elhomályosul a világ. Újra itt állunk az irónia, a «szenthiábavalóság» fényhomályában : a megváltó, aki megváltatlan.

A trilógia harmadik részének Kerkhofen a névadója (Joseph Kerkhofens dritte Existenz 1934). Maga is lábbadozó beteg. Meggyógyul, visszatalál feleségéhez s új környezetben folytatja gyógyító munkáját. De teste gyöngébb az akaratánál. Tudja, hogy meg kell halnia. S most szemben a halállal nagy felfedezésre

jut ; felfedezi önmagát s felfedezi Istent. Halálból, hitből újjászületik. Itt kezdődik Kerkhofen harmadik élete.

(Ez a regény Wassermann utolsó könyve. Talán legszemélyibb könyve. Ő is a Kerkhofen betegek és gyógyultjai közé tartozik. A megszólalásig azonos a regény íróalakjával, Alexander Herzoggal. Kerkhofen s a halál közelsége megoldja a nyelvét. Meggyón, elbeszéli első szerencsétlen házassága történetét s ezzel megszabadul élete legsötétebb fantomjától. Ő is megért az újjászületésre.)

Budapest.

TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF.

ÉNEK.

Kisgyerekkoromban nyárra szüleim Véghelyre küldtek a rokonokhoz. Kis falucska volt ez a Véghely, csak annyi zsidó lakott benne, amennyi éppen elég volt egy istentiszteletre. A Rosenholz volt az elnök. Homlokzatra kicsiny, de befelé csudálatosan mély boltjában adott-vett mindent, kapcáktól búzáig, ruhát, borjút, földet, gyümölcsöt. Mint a pénze, ő maga is folyvást sietett, gurult; rövid, fájós lábain durva vászonnadrágban s még durvább csónaknyi cipőben, hol erre, hol arra az árura «feküdt rá», folyton számolt, s vakarta szőke, piros, kövér fejét. Izzadt, nemcsak a forró nyártól, a számoktól is. S míg egyik rövid karjával szüntelen rossz, durva kalapját lengette, a másik keze ott terpeszkedett enyhe kis hasán, kövéren, puhán, mint egy mezítlen béka.

Az egész véghelyi zsidóság, majdnem mind a tíz ember, aki szombatonként össze szokott gyűlni a templomban, szórén-szálán őtöle éldegélt; ügynökei, segédei, rokonai voltak. Ő vette a templomot: egy kis zsupfedeles parasztházikót, amelyben még ott állott a búbos kemence az elhagyott padkával az egyik sarokban, a másikban pedig a frigyszekrény. Ezt is Rosenholz vette, a tórát is. Kántort is vett hozzá; igaz, jócskán nagyot hallott a kedves együgyű emberke s hangja se volt szegénynek: egyhangú dörmögéssel, mummogással dicsérte az Urat. Kántori buzgalma annál jobban látszott a szemén; megrendült ájtatossággal forgatta szüntelen, s alázatos kétségbeesésében az Úr előtt folyvást szájába kapta vörös szakállát. De mit is hozhatott volna áldozatul az Úrnak, szegény jámbor, ha nem a szakállát? Valóban egyebe sem volt, a többi minden Rosenholzé volt.

A kis templomban az istentisztelet szombatonként ilyesformán telt el: előbb csak a szegény Berger kántor mummogott-dörmögött, a Rosenholz-csendesen bámulta, aztán úgy érezte, hogy jó lesz, ha segíti a boldogtalant, megvakarta fejét, s kezdett nagyokat kiáltozni az Istenhez.

Mikor elfáradt, meglökte a vejét, az első segédjét. Akkor az kezdett el kiáltozni. Mikor annak is kiszáradt a torka, az meg megbökte a második segédet, és így tovább, mindenki vállalt egy-egy részt Isten előtt a kántor munkájából, aki két kezét bozontos füleire tapasztva, mummogott, dörmögött a maga siket csendjében, a szemét forgatva.

Tízéves fejemmel, ahogy ott nyaralgattam köztük,

Rosenholzék árnyékában, persze, engem is meglöktek. Több se kellett. Felfújtam magamat, s kezdtem énekelni s olyan cikornyásan, szép vékonyan pergettem az éneket, hogy elhallgattak valamennyien. Rosenholz pislogva bátorított. Mikor aztán a Berger kivette a tórát, Rosenholz megszólalt :

— Ez a gyerek egész jól énekel, — s megint vakargatta a fejét, lóbálta a kezét, s ujjaival enyhe pocakján dorombolt. Aztán odaintette magához Berger kántort.

Az odajött hozzá s tölcsért csinált a füléből. Rosenholz rászólt :

— Hallja Berger, megfogadjuk a gyereket másodkántornak! Énekelni! Jó lesz?

Berger együgyű barátsággal nézett rám s bólintott többször.

Rosenholz körülnézett a rokonain :

— Mi? Béla!

Béla is bólintott ; az Ignác is bólintott, a vők, sógorok, rokonok mind bólintottak, csak Bereiter, a Rosenholz legtávolibb rokona vetette fel a kérdést, szabad-e előimádkozni egy tízéves gyereknek. Valamennyien Rosenholzot nézték. Ez vakart egyet a fején :

— Nem lesz ő előimádkozó! — mondta — az továbbra is a Berger lesz, a gyerek csak a hangját adja oda! Ő lesz az előimádkozó hangja! A hangja csak lehet tízéves?!

Bereiter az állát simogatta tudálékosan :

— Az előimádkozó hangja? Hogy az lehet-e tízéves? A hangja, az talán lehet. De azért talán meg kellene kérdezni a dunamicsei rabbit!

De a Rosenholz ránézett Bereiterre :

— *En* mondom, hogy lehet!

Bereiternek megmoccant a bimbós orra, de nem szólt többet.

Rosenholz pedig felém fordult :

— Amíg itt léssz, énekelsz! Akarsz?

— Akarok, — motyogtam — de mit adsz nekem? —
S méregettem Rosenholzot, vajjon majd mi telik tőle. Háta mögött láttam lelki szemeimmel a csudálatosan mély boltot. Vajjon mit kérjek belőle? De ami nekem kellett volna, azt nem találtam.

Rosenholz összehúzta a szemét s mosolygott ; aztán rámszólt :

— Nem szégyelled magad? Tízéves vagy, s máris üzletet akarsz csinálni az imádkozásból? Hát micsoda kántor vagy te?

Pirultam :

— De teneked ott van az a nagy boltod! — mondtam.

Rosenholz nagy kedvvel szállt bele a vitába. Ilyen alkuban úgysem volt még része.

— Nem nekem énekelsz, — mondta — hanem az Istennek!

Újra makacsul ismételtam :

— De teneked boltod van! És én szépen fogok énekelni! — Aztán megtoldottam : — Az Istennek énekelek én magamtól, ha akarok! De teneked nagy boltod van! Mit adsz nekem?

Rosenholz összecsapta a kezét :

— Aztán mit szeretnél!?

Szemem megcsillant. Olyan nagy volt a kívánság, hogy úgy ordítottam :

— Pónilovat, meg kis fényes kocsit!

Rosenholz rámnézett. Piros, szeplős, vaskos nyakát fogdosta, s úgy utánczolt :

— Pónilovat! Meg kis fényes kocsit! Micsoda naplopó leszel te!

— Akkor az leszek, — feleltem — de te csak add a pónilovat!

— Bolond! Bolond! — kiabált Rosenholz — láttál te már engem pónilovon, kis fényes kocsin?

— Azért csak add nekem! Add nekem! — s mohón megfogtam vászonkabátja szélét. — Olyan szépen fogok énekelni, hogy sírni fogsz tőle, mint otthon az anyám.

Rosenholz pislogott : — No halljuk! — mondta. — S én énekeltem a póniért.

A végén aztán Rosenholz rámszólt vidáman :

— No jól van, — mondta — megkapod a pónit.

Másnap elmentem a boltjába. A raktár mélyén ott sürgött-forgott, óriási ládák, csomagok, könyvek közt. A vejei, sógorai, segédei kiabáltak, a parasztockák jártak ki-be, az udvaron lovak nyerítettek, szekerek csikorogtak, Rosenholznak gőzölgött a vaskos, piros feje, s mikor meglátott, mindjárt rámförmedt :

— Nincs póni! Nincs póni!

Elhültem :

— Megígérted!

— Még sincs! Még sincs! — s máris tuszkolt kifelé.

— Tudod mibe kerül egy póni? — kiabált utánam — a Berger, mióta él, nem került annyiba! A tóra se! Az egész templom!

— Akkor te hazudtál — mondtam sápadtan.

A másik szombaton hallgatag ültem a helyemen. Rosenholz vidáman odajött hozzám :

— No, énekelj! Pónit nem kapsz, az sok! De kapsz egy biciklit!

A sógorok, vők, segédek, valamennyien elkezdték dicsérni a szép biciklit. — Sokkal könnyebben lehet rajta járni, mint azon a pónilovon, széna se kell neki, zab se, az erdőbe is be lehet vele menni! Istálló se kell neki!

A Berger kántor is pislogott. Már előre tölcserít csinált a füléből, s úgy nézett vissza rám az almemor mellől, hogy jőjnek már. Nagybátyám is tuszkolt, suttogott.

Bicikli! — gondoltam. — Az csak gurul, nem vágat! De azért az is szép . . .

Odamentem Berger mellé, s énekeltem. A bicikliért.

A Berger odajött a szőrös, szomjas nagy fülével, egészen a szájamhoz, mummogott, dörmögött, míg én énekeltem; szemei forogtak, szája meg-megmozdult vörös szakállában, ájtatosan szürcsölte az énekemet. A vők, sógorok mind zümmögtek, de csak szépen, halkan, Rosenholz pedig elégedetten mellényébe dúgta bütykös hüvelykujját s néha egyet-egyet nagyot, vidáman kiáltott.

Az istentisztelet végén odahívott magához :

— Gyere be holnap hozzám, aztán majd elintézzük a biciklit!

Másnap megint a raktárban találtam. Új, óriási ládák, csomagok közt, a vők, sógorok, segédek megint loholtak, kint az udvaron más szekerek nyikorogtak és más parasztocskák jártak-keltek ki-be, Rosenholz pedig kiabált, veszekedett, fogta két kezével a fejét. Vártam, hogy hátha majd jobb kedve lesz, de félóra

mulva még mindig csak kiabált. Akkor mégis oda-mentem hozzá :

— Mit akarsz itt? — kiabálta. — Nincs bicikli! Nincs bicikli!

— Se póni? Se bicikli? — mondtam kihívóan.

— Semmi sincs! Semmi sincs! — S ment, és csapkodta könyveit ; többet rám se nézett.

Rákiáltottam :

— Többet nem hiszek neked! Fuj, fuj, te! — s kifutottam, könnyeimet nyelve.

A következő szombaton el sem mentem a templomba. A réten játszottam a községi tehéncsorda mellett, a pitypangokat fújtam s néztem, hogy repülnek szerte a pici ernyői, s hogy játszanak a tehenek a borjaikkal.

Rosenholz kijött utánam a rétre. Olyan vörös volt az arca, a sietéstől, hogy a bika megnézte. Vele jött a fele istentisztelet ; két sógora, meg három veje.

— Ostoba gyerek, — mondta — mit tudsz te arról, mennyi baja van egy felnőttnak! Azzal a bolttal! — s nézett rám mosolygón. Gyanakvón bámultam rá : játszik ez velem, vagy micsoda?

— Hol a bicikli? — kérdeztem tőle — elhoztad?

— Figyelj ide! — mondta. — Ahogy a szombat kiment, eljössz hozzám, s megkapod. Még ma este! Mért jössz mindig másnap, mikor annyi a dolgom? Eljössz és megkapod! Most pedig gyere énekelni!

Húzódózva, gyanúval a szívemben föltápászkodtam, s a vők és sógorok közt mentem a templomba.

Berger kántor kint állt a zsupfedeles templom előtt, s mosolyogva nyujtogatta elém a fülét.

Este későn, mikor már a csillagok ellepték az eget, újra elmentem Rosenholzhoz. Kint ült a kertjében, a vejeivel, sógoraival, lányaival. Nagyokat nevetgélt:

— No, — mondta — itt jön a kis végrehajtó!

Ránéztem. Éppen olyan volt, mint kint a réten s a templomban. Visszafojtott sóhajtással gondoltam: no Istenem, most hát úgylátszik, mégis megkapom a biciklit!

S ő valóban mindjárt elindult velem a raktárba. A Steiner veje kísérte. Mindenütt villanyt gyujtogatott előtte, s ahogy mentünk, Rosenholz előtt lassan kitárult a raktár a maga egész mélységében, töméntelenségében, meglátta a maga egész csábító gazdagságát, emeletes értékeit, ott fürdött előtte villanyfényben az egész raktár, a szent raktár.

Már nem nevetett Rosenholz. Már nemsokára nem is mosolygott. Szigorú áhítat vonult fel az arcára, nem az a jókedvű áhítat, mint mikor az énekemet hallgatta, hanem valami szigorú áhítat, amellyel a sok árut tisztelte, az Istent, aki valamennyi áruban ott lakott: a pénzt. Lépésről-lépésre foszlott le róla az, aki a templomot vette, a tórát, s a Berger kántort, s aki a kántorhoz egy szép hangot is szeretett volna venni egy bicikliért.

Meg-megállt. Egyre hevesebben, s nyugtalanabban kezdte vakargatni tarkóját.

Bámultam őt. Tízéves fejjel csak bámulhattam. Azt nem hihettem már, hogy játszik velem, csak figyeltem s nem értettem. Szorongtam, s éreztem, hogy megint nem lesz enyém a bicikli, hogy valami történik a Rosenholzban, ami ellen mit tegyek?

A kigyulladó lámpások fényénél kutató, komor tekintetekkel egyre nehezebben ment előttem Rosenholz. Már odaértünk a raktár mélyére, ahol a biciklik állottak a fogasokon.

Akkor megfordult s rámnézett :

— Az ördög vigyen el! — mondotta — hát odaadjam neked ezt a biciklit? Egy egész biciklit?

De már elfojtott harag volt az arcán.

Értelmetlenül báméskodtam rá.

— Most már megint haragszol? Miért haragszol?

Nem felelt, csak körülhordozta tekintetét a raktár értékein.

Akkor valami isteni sugallattól megtaszítva, szorongva kérdeztem :

— Talán énekeljek valamit?

Rámnézett szigorúan :

— No nézd a ravasz taknyost!

De én már énekeltem. A fülledt, meleg, mély raktárban, a fűszerszagú, szent nagy ládák és csomagok közt, valami nagyon meghatót akartam énekelni, a Neilát kezdtem. Rosenholz pedig fel-alá járt a biciklik közt. De a csomagok, a szent ládák nem akartak összezsugorodni a szemei előtt az ének hallatára. Rámlegyintett :

— Hallgass!

Elhallgattam. Ő pedig dühösen letépett egy poros biciklit a fogasról, s odavágta elém, csak úgy roppant :

— No, takarodj!

Iszkoltam a biciklivel. Csak a raktár kijáratánál néztem vissza rá, mint valami tüneményre, amint ott

állt az ő másik templomában, eltorzult, vaskos piros fejét hevesen vakargatva.

A bicikli ócska volt és rozsdás. Ösztönös mozdulattal a legrosszabbikat adta oda.

De a következő szombaton már újra vidáman s pirosan kiabált oda nekem, mikor a frigyszekrény előtt énekeltem :

— Gyere be holnap! Aztán majd kicserélem!

De soha többé be nem mentem hozzá.

Budapest

PAP KÁROLY.

ZSIDÓ TEMPLOMÉPÍTÉS MAGYARORSZÁGON A XIX. SZÁZADTÓL A MAI NAPIG.

Felolvastatott az IMIT 1934 február 27-iki ülésén.

Aki a zsidó templomépítés iránt érdeklődik, az lapozza a zsidók történetét és menten megérti, hogy fejlődése mindenkor függött attól a politikai helyzettől, amelybe a zsidók tartózkodásuk helyén jutottak. Helyzetük bizonytalansága, attól való félelmük, hogy otthonukat máról holnapra kell földönfutó módon otthagyniok, monumentális templomok építésére nem volt alkalmas.

Így a diaszpóra után figyelemre méltó templomokat csupán ott építettek, ahol egyenjogú szabadságban éltek és boldogulhattak, mint teszem Spanyolországban, amikor az arabok uralma idején ezek kultúrális életében zsidó írók tudósok iss aktíve résztvehettek. Vagy Livornóban, a XVII. században, ahol a száműzött spanyol zsidók Toscana fejedelme meghívására új, boldogító hazát találtak. Közel 10,000-en telepedtek

meg az akkori halászfészekbe és azt rövid idő alatt az olasz kereskedelem egyik központjává fejlesztették. És szép magyar zsinagógáink nem épültek-e éppen attól az időponttól kezdve, amikor a zsidó felekezetet a magyar alkotmány sáncaiba befogadták?

A zsidó élet bizonytalansága szűnni kezdett a XIX. század derekán, midőn a nagy francia forradalom mintájára Európa is a zsidó felekezetet a többivel egyenlőjogúnak kezdte elismerni, úgy, hogy ennek folytán nagyobb közületekbe tudott tömörülni. Ámde azokban, az időkben az építőművészet eklektikus gondolkodása és gyakorlata korszakában, a templomokat vallásra való tekintet nélkül régről átszármazott és megmerevedett kánonok szerint építették. A keresztényekét román vagy gót stílusban, mint a középkor idején; a zsidókét pedig az arab stílusra emlékeztető orientális sallanggal, rá akarván mutatni arra, hogy a zsidók a sémi fajhoz tartoznak.

«A zsidóknak nem voltak saját felekezetükhöz tartozó építészeik; templomaik építését más hitfelekezetű emberekre kellett bízniok. Amiket ezek a diaszpóra után a rituálék ismeretében, szellemében való elmélyedés nélkül, a célnak belsőséges figyelembevétel nélkül építettek, többnyire a régi sémának csupán újabb kiadásai voltak. Sok esetben tán tudós elvonások inkább, mintsem szükségleteknek művészi formában való lelkes kiegészítése» — mondja a Frankfurt-Westend zsinagógáját felavató írás.

Ezzel szemben örömmel állapíthatjuk meg, hogy hazánk újabb szép zsinagógáit kivétel nélkül magyar zsidó építészek alkották.

A zsinagóga elhelyezése.

Míg a zsinagóga, a középkortól a XVIII. századig, a félreeső gettóban állott, épülete csupán a zsidókat érdekelte. Manapság, midőn a városi közlekedés valamelyik gócpontja közelébe, valamilyen feltűnő helyre szeretik építeni, a zsinagóga már a városkép alkotó elemeihez tartozik és ekként a város egyetemes közönységét érdekli.

A zsinagógák modern elhelyezésében példaadók lettek a németek századunk elején. *Frankfurt a. Main*-ban a zsinagógák elhelyezése az, hogy a Friedberger Allée-beli ortodox, kiválóan szép, modern, bazilikás főtemplom két igen forgalmas út közé kerül, a legújabb, a neolog Westend-zsinagóga pedig a város egyik gazdag palotanegyedének szembeötlő helyére. *Essen-Ruhr*-ban több főútjának metszéspontjában áll, messziről láthatóan, a valóban monumentális zsinagóga. Budapesten pedig gettószerűen állanak templomaink, a Dohány- és a Lajos-utcai zsinagógák kivételével.

A zsinagógának forgalmas, tehát zajos helyen történt elhelyezésénél szerencsés kézzel visszanyúltak a németek a *templomudvar* ősrégi zsidó intézményére. Ennél bölcsébbet valóban alig művelhettek volna. Éppen a *templomudvar* jellemzi a régi zsidótemplom külső megjelenését és így jellegzetes lett modern zsinagógáink képére. Nyílt oszlopsorokkal szegélyezett, valóban hatalmas udvara volt Jeruzsálem nagy templomának is. «És csarnokot épített az előudvarnak és egy körüljárót épített és oszlopokat emelt a templomcsarnok elé és két sor gránátalmát teve minden oszlopfaj fölé.»

Elgondolása a keleti népek templomgondolatától szinte elválaszthatatlannak látszik. A görögök ugyancsak magasan fekvő helyekre építették templomaikat és oszlopsoros feljáróikat isteneik szobraival diszítették. Ekként fokozták a hívők áhítatát, amellyel áldozni jöttek a szentély elé. Hasonlóan építették a mozlím főiskolákat is, hogy a világ zajától mentesek maradjanak: ott az oszlopsorokkal körülfogott udvarban, szabad ég alatt, tanítványaiktól körülvéve magyarázzák és hirdetik mai napig is Omár mecsetjében Mohammed tanait.

A modern zsinagóga templomudvaráról jutunk a tágas, szélfogós előcsarnokba, valamint ennek két végére tett ruhatárakba és egyéb mellékhelyiségeibe. Onnan nyílnak azután zajtalanul áhítatos csendben a templomterem belső, szélfogós ajtói. Az áron előtt közvetlenül az almemor (*bima*), fölötte az énekkar és orgona, míg a keresztény templomban ezek a bejáró fölött vannak. A szentély mögött helyezkednek el a házasságkötés céljára szükséges helyiségek egy udvarba nyílóan, amely körül a hitközség adminisztrációja és iskolái szoktak sorakozni.

A modern zsinagóga-építészet fenntartja a férfiak és nők elkülönítését. A vasbeton szerkezet segítségével lehetővé válik nagy alapterület megtakarításával a női karzatok előbb elhanyagolt kérdésének közmegelegedésre való megoldása. Természetes, hogy az eddigiéknél biztosabban hozzáférhető és járható lépcsők kellő számáról is gondoskodik.

Nagyjában ez a modern zsidó templom vázlata, — úgy ahogyan azt a németek megalkották századunk elején. Főismérvei: a centrális templomteremnek az

ucca zajától való elszigetelése egy minél monumentálisabb templomudvar segítségével ; tágas, biztosan megközelíthető női karzatok, öblös ruhatárak és egyéb modern mellékhelyiségek mindkét nem részére és a templom belsejének minél szakrálisabb kialakítása mind a világítás, mind a díszítés eszközeivel.

Mindezek a szempontok szerencsésen érvényesülnek a már említett zsinagógákban. És olyan típust eredményeznek, amely, úgyhiszem, irányítani fogja a zsidó templomépitést sokáig a jövőben is, amíg t. i. a mindinkább nagyobbodó igényeket ki tudja elégíteni.

Bazilika vagy centralitás.

A XVIII. század első harmadától mindmáig fennálló zsidó hitközségek közül a jelentékenyek a Kárpátok ajlán keletkeztek ; ott, ahova Ausztria zsidó kereskedői, különösen morva s cseh tartományaiból, hazánkba kezdtek szivárogni, már III. Károly idején, hála a magyar földesurak fenkölt türelmességének, könnyen megtelepedhettek.

Az 1735—38-i összeírás csak 2595 zsidó családot számlált hazánkban ; közöttük volt már 1012 morva és 110 cseh. Ez a morva és cseh bevándorlás folytatódott azután szinte rohamos ütemben II. József rendeletei nyomában. Pozsony, Vasvár, Kismarton, Trencsén, Liptószentmiklós és más helyek felé.

Ezek a hitközségek tartották fenn a zsidó vallásos életet és a zsidó tudomány megalágyait, a jesivákat. Bennük nevelkedett a zsidóság sok kiváló tanítója és rabbija, tudósa, mint pl. *Bacher Simon*, a turócmegyei

Szucsány hatosztályos elemi iskolájának egyideig volt igazgatója.

A morva és cseh zsidóság rituáléja a némethez igazodott. Ez az adottság magyarázza azt, hogy hazánk első, ama korból származott templomai alig különböztek a középkorból ismert német imaházak primitív típusától. 1 : 2, 2 : 5, 1 : 3 arányú négyszögben épített, kisebb-nagyobb termek voltak azok, egy-egy kis-méretű, fából szerkesztett női karzattal a terem nyugati oldala terjedelmében. A neológoknál a bimával keleten, az ortodoxoknál a bimával a terem közepén.

Ettől az idegenből átvett típustól a XIX. század első negyedétől kezdve a zsinagógaépítés lényegesen eltér. Végbemegy ez helyi adottságok kényszere alatt. De biztos az is, hogy miként bármely idegenből hozott növény a magyar földre ültetve, nem a régi marad, hanem magyar lesz rövidesen, úgy zsinagógáink is akként alakultak, hogy róluk a német eredetet leolvasni többé nem lehet.

Miként a templomépítésben általában, úgy a magyar zsidó templomok építésében is két térgondolat uralkodik: az egyik a hosszforma, a bazilika, a másik a centralitás. Ugyanez a két típus uralkodott felváltva a többi felekezet templomépítésében régi időktől mindmáig. A centralitás: a konstantinápolyi Aja Szofiától, a ravennai San Vitalétól s a velencei San Marcótól, a bizánci korszak eme gyöngyeitől kezdve, Pisa örökké szép baptiszteriumáig s Köln ragyogó templomsoráig, amely templomok a román építészet legszebb alkotásai közé tartoznak. A bazilika: az ókeresztény bazilikák egyszerű hosszformájától a francia és német differen-

ciált gótika csodálatos dómjain keresztül Róma Szent Péter templomának hatalmas alaprajzi keresztformájáig.

Tudva van, hogy a centralitás gondolata a keletről származik. Hazáját sokan Byzancban vélik. Pedig biztos, hogy Byzanc is Kis-Ázsiából importálta, ahol honos volt leginkább egy sokszögű alaprajz fölötti kupolával, mint — a most török mecsetté lett Aja Szofia. Ebben éppen nem mellékes bizonyíték az, hogy *trallesi Anthemios* és *miletosi Isidoros* kisázsiai építészek alkották meg.¹

A magyar zsidó ortodox felfogás a centralitás felé hajlik, már a bima központi elhelyezése miatt. Ennek az elhelyezésnek szokása visszanyúlik az antik zsinagógák Kr. előtti idejére s megokolttá teszi az a kívánság, hogy a bibliaolvasó s -magyarázó híveihez minél közelebb, minél jobban látható, minél érthetőbb legyen. Ám a centralitás tetszik újabban a modern felfogású neológoknak is, bár ők a bimát az áron közelébe csúszatták. Centrális és kupolás zsinagógát épített: *Győr* (Benkő Károly építész) 1870-ben, *Szeged* (Baumhorn Lipót építész) 1900-ban, a németek: *Frankfurt a. Main Westend* (Röckle Franz műépítész), *Essen-Ruhr* (Körner Edmund építész), *Mainz*. Az utóbbi három templom 1908—1912-ig épült.

Ezek az évszámok arról tanúskodnak, hogy a centrális térgondolatot először a magyar építőművészet karolta fel újból. Azonban nem tagadható, hogy a németek ezt a gondolatot a vasbeton igénybevételével

¹ Cohn—Wiener: *Entwicklungsgeschichte der Stile in der bildenden Kunst vom Altertum bis zur Gothik*. I.

előbb nem ismert tökéletességgel fejezik ki mind külső, mind belső megjelenésében és olyan gazdagsággal öltöztetik föl, amelyre a német zsidóságot akkori jómódja és páratlan áldozatkészsége képesítette.

1913-ban láttam a Deutscher Werkbund kiállításában a Fritz Adler által Hamburgban építendő zsinagóga szép tervét és megtudtam, hogy templomot kíván építeni *Berlin—Leventzow* hitközsége 120,000 M, *Berlin—Kottbus* hitközsége 650,000 M költséggel. Valóságos verseny ez minél szebb zsinagógák építésére.

A XX. század felfogásával kezd a kupola előtérbe nyomulni, látszólag azért, mintha a sémi faj hagyományának ez jobban felelne meg. Hiszen a mohamedánok is általában ebben a formában szeretik vallásos érzésüket kifejezni. Tetszik a terem fölött az égboltozatra emlékeztető belső kupola, amilyent a perzsák alkottak, türkiz s arany mozaikkal gyönyörűen kirakva, és a külső kupola, mert a termet monumentálisan érezteti az uccáról is. A centrális alakú, összevont teremben mindenki jobban látja a szentélyt, a papot. A hívók jobban látják egymást is és közelebbről éri őket az ének, az orgona és a pap szava. Végeredményben közelebbről érzik az áhitat fluidumát és emberibb, melegebb lesz, bár nem kevésbé szakrális, az istentisztelet; egymáshoz tartozóknak, égynek érezzük magunkat Istenhez intézett fohászainkban.

Egyik modern német zsinagógából sem hiányzik a *központi fűtés*. «Sokban hozzájárul ez a templom sűrű látogatottságához» — magyarázza a frankfurti Westend templomszolgája. — Szegeden beszüntették e fűtés használatát. Kérdésem, hogy miért, válasz nélkül maradt.

De gyanítani lehet, ha magas üvegkupolájára tekintünk. A felszálló meleg u. i. ott a legnagyobb, ott sűrűsödik össze, tehát cseppegést okozhat, esetleg kárt tesz az üvegben is, ha csak meg nem feledkeztek tervezés közben arról, hogy e természetes jelenségnek elébe vágjanak.

Hogyan építsük templomainkat?

A térgondolatnak a telek formája és a helyi szükségletek parancsolnak. Tekintettel kell lenni arra is, hogy az istentisztelet az ucca zajától lehetőleg elkülöníttessék egy templomudvar segítségével, és ennek már a telek szerzésekor kell érvényt szerezni.

Az, hogy bazilikás, avagy centrális legyen-e a terem, bizonyos fokig ízlés dolga. Nagyobb alakulatok esetén a centralitásnak adnék előnyt, azoknál az okoknál fogva, amelyeket az előbbieken felsoroltam, de azért is, mivel a női karzatok és lépcsőinek helyes bekapcsolását, illetve a terem gyors kiürítését így könnyebbnek tartom.

Nemes egyszerűség, lehetőleg nemes anyagok használata kívánatos a templomnak mind külsejében, mind belsejében. Nemes anyagnak számítanak azok az újszerű, igen tartós, nagyszemcsés vakolatok is, amelyek nagy haszonnal beváltak az új német zsinagógák belső kikészítésében. A velük bevont nagy felületek díszítésre nem szorulnak. Zsinagógáink belső díszítésével általában keveset szoktunk törődni. Elsősorban talán azért, mert, mire arra kerül a sor, rendesen elfogyott a pénz. Pedig fontos az az áhítatkeltés szempontjából. A katolikusok nagyon ügyelnek arra, hogy a templomba

lépő hívő érezze, hogy Isten házában van. Ezt a kérdést a templomterem helyes megalkotása és megvilágítása legnagyobbbrészt meg is oldja. Ha ezek sikerültek, valóban alig kell díszítéshez nyúlni. Ezen a téren bölcs a tartózkodás; de ha igénybe vesszük, csakis nemes fajait: az üvegfestészetet és aranymozai-
kot kell segítségül hívni. Számos példa van arra, hogy szakrális és hangulatos templomhatás díszítmenyek mellőzésével is elérhető. Itt van Lajtha Bélától a zsidó leánygimnáziumnak kis, díszítés nélküli temploma. Ám szép arányai és sikerült, üvegfestéses ablakai derült, szakrálisan ható, nemesveretű istenházává teszik. Worms román stílusú ősrégi, immár 900 éves zsinagógája, nemes arányú architektúrájával szakrálisabban hatna az utóbbi időkből származó festései nélkül. Itt van Schulek Frigyestől Szeged kis református temploma: térgondolata olyan igéző, hogy csupasz, kimeszelt falaival is áhítatot kelt.

A belső díszítés hathatós eszközei közé tartozik a világítási tárgyak, a lámpák művészi alakja, száma s megfelelő elhelyezése.

Helyes példát adott ebben Livorno zsinagógája. Régebben sokfelé követték és a német legmodernebb zsidó templomokban sem hagyták figyelmen kívül. Livornóban számtalan kis amfora alakú mécses függ alá a mennyezetről, majdnem láthatatlanul felfüggesztve. Úgy ragyognak felénk, mint esti égből a csillagok. Hatásuk különösen szakrális és zsidó. Különféle magasságokban felfüggeszthetők, olyan formán is, hogy a templomterem mennyezete ne maradjon sötétben. Ezt aláhúzom, mert fővárosi zsinagógáinkban, sajnos, mindinkább

szokássá vált a mennyezetnek nyomasztóan ható sötétsége.

Nem vétkezem az igazság ellen azzal a megállapítással, hogy zsinagógáink gyengéje éppen a belső díszítés. Általában a rosszul értelmezett keleti ízlés mankóin járunk, holott e téren kincseket meríthetnénk a Bibliából és gazdag díszítési elemeket a zsidó kultúra elemeiből. Szeged zsinagógája eltérően a régi szokástól, már helyes nyomokon jár. De útmutató volt Lajtha Béla zsidó építész VII. ker. zsidó menháza és a Kerepesi-úti temető szertartásterme. Lineáris növényi és állati ornamentikája arról tanúskodik, hogy a tervező művész lelkében zsidó hagyományaink a gazdag magyar népművészettel ölelkeztek. De megértésre, követőkre nem talált.

Templomaink belső díszítése a katolikus templomokéval összemérve korlátozott, egy régi, még mindig eldöntetlen tilalom következtében: «Ne csinálj magadnak faragott képet». Zsidóknál sokszor vitatott kérdés volt az: mennyit szabad a Biblia eme tilalmán lazítani? Nézzük, miket használtak zsinagógáink díszítésében a múltban és a jelenben is.

Sivatagi vándorlásuk leírásából tudjuk, hogy használatban voltak a színes elfüggönyzésen kívül a *cherub* alakja, a *galamb* és az *oroszlán* képei is. *Krautheimer* szerint: a német Ephraim Izsák azt jegyzi föl a XII. századból: «*Regensburg* zsinagógája állatok képeivel volt díszítve», amilyeneket a budapesti «Maimonides-kézirat»-ban látunk szerepelni. *Köln a. Rhein* zsinagógájának üvegfestményei oroszlán- és kígyóképeket mutatnak. Az állatképekkel való díszítést szerették különösen a

Lengyelországból Frankóniába (ma Bajorország legtermékenyebb része) visszavándorolt zsidók.¹ És íme: a közelmúltban kiásott III. sz.-beli *dura-europoszi* templom falfreskóinak sorozata, amelyek egyébként fényesen igazolják az ókori zsidók kitűnő képzőművészeti készségét és az e tekintetben sokfelé uralkodó ítéleteken alaposan fognak változtatni.²

Tóraolvasáskor szoktuk ma is az emberi kézfőt mutatónak használni. Nem ismeretlen előttünk a gyümölcsök, főképpen a szőlő, gránátalma leveles ornamentikája sem. A modern németek már továbbmentek a bibliai tilalom lazításában: Essen-Ruhr ragyogóan díszített temploma mindezekon kívül mutatja a 12 törzs színes jelvényeit, bronzba öntve, többszínű zománcalapba foglalva. Itt a Biblia tilalmát teljesen áttörtnek látjuk, bár tradíciónk szerint ezek a képek zászlókba és táborjelvényekbe voltak hímezve. «Izrael gyermekei táborozzanak a vezér sátrai körül, mindegyik apai háza jelvényeivel». És ezek a törzsjelvények egészen Jákob áldásszaváig nyúlnak vissza. A zsidó élet és történet hagyományokban elég gazdag. Ezeknek, valamint a növényzetnek korlátlan ornamentális használata bő és háladatos anyagot nyújt a zsidó templom díszítésére, még abban az esetben is, ha az állatvilágot ki kell belőle rekeszteni, bár nem tagadható, hogy ez utóbbinak használata a díszítés gazdagságát és monumentalitását tekintélyesen növeli.

Essen-Ruhr zsinagógája figyelemreméltó a belső

¹ Mult és Jövő 1934 febr. és márc. számában.

² Grünwald—Selbstverlag, Baden bei Wien, Helenenstr. 9. 1934.

díszítésnek itt felvetett kérdésében. Körner Edmund építőművész arra hivatkozik a felavatás ünnepi írásában, hogy a belső díszítésben a helybeli két rabbi: dr. Samuel és dr. Kohn tanácsaihoz igazodott. És nyilván útmutatásaik alapján bőven igénybevette az állatvilág alakjait is. A bibliai tilalom csupán az imádás tárgyát képezhető faragásokra vonatkozik, a díszítésnek szánt képírásra nem terjed ki.

Bima, áron és orgona.

Mi volt eredetileg a bima, a ma almemornak nevezett szószék? A diaszpóra elején a bimáról olvasták és magyarázták a bibliát, hirdették Isten szavát. De a bima egyben ítélethirdető helye volt akkor a templomnak, a bíráskodó zsidó fórumnak. Ez maradt a középkorban is; ennél fogva joggal volt a templom központja és állt a templomterem közepén, szintje fölé emelkedve, és a templomra ráparancsolta a centralitás gondolatát.

A galileai templomokban a hívők a falakmenti kőpadokon ültek és kezdetben a frigyládának, mindössze egy mozgatható szekrényfélének, helye határozatlan maradt. Az előljáró helye emelvényesen volt rendszerint az északi oldalon kitüntetve. A középkorban «Ständer»-nek nevezett szekrényes polccal kapcsolt ülőhelyek sorakoztak a bima körül; majd ülőpadokat rendszeresítettek, kezdetben a déli és északi falak mentén, úgyhogy a bimát és rajta a szónokot mindenfelől jól láthatták. Későbbben a padsorok mind kelet felé sorakoztak s így lett — s ez mai napig is így

van —, hogy a hívők egy része hátat fordít a terem közepén álló bimának s az istentisztelet lényeges, szakrális cselekményeinek.

A középkorban a frigyládát keleten találjuk meg-rögzítve, kezdetben egy arravaló falmélyedésben, majd a keleti falból kiszökellő, mind díszesebbre képzett építményben. Ez áronnak nevezett szentély padlója jóval kiemelkedik a terem szintje fölé és ugyanebbe a magasságba került az áron közelében később a bima. Így az egész istentisztelet, tanító elemeivel és szakrális cselekvéseivel (a Tóra kiemelése és visszahelyezése stb.), a frigszekrény előtt folyik le.

Az ortodox és a neológ zsinagóga között eltérés van abban a tekintetben is, hogy a neológok orgonát építenek a szentély fölé¹ s helyet az ének-karnak. Az ortodoxok az énekeseket a szentély emelvényén hagyják, az orgonától szent félelemmel idegenkednek, mint mindentől, ami a keresztény istentisztelet formáihoz közeljár, így például a kupolaépítéstől is.

A karzatok.

A középkor kezdetben csak férfi imatermeket ismert. Worms kivételképpen női imatermet épít a férfiterem mellé a XIII. században, a nélkül azonban, hogy a kettő bármilyen összefüggésben lett volna egymással. Századok után nyitatták őket egymásba. A XVII. században már szabatos női karzatokkal találkozunk

¹ Az első zsinagógaorgonát építette a zsidó Meir Mahler a prágai zsidó hitközségnek 1716-ban, 400 frt költséggel.

Livornóban és azután Amsterdamban. Franciaországban a férfiterem fölé az emeletre építették a nők termét.

Értem a középkort. Idejében szorongatott és bizonytalan volt a zsidók helyzete és szűkes a gettó területe, tehát szűkesek voltak a templomépítés összes feltételei is. Érthető, hogy ilyen adottságok a nőket távoltartották a templomtól és ez a szokás megmaradt még akkor is, midőn sem zaklatás, sem a templomterület szűk volta miatt nem kellett panaszkodniok.

Az elkülönítés és karzatépítés ott elkerülhetetlen, ahol a templomtelket, ha szűkes, vagy drága, magasságban kell kihasználni. De vidéken? Ahol telekokok aligha fordulnak elő, ott karzatok építése miért nem volna mellőzhető?

Liptószentmiklós hitközsége úgy oldotta meg ezt a kérdést 1729-ben épült szerény első templomában, hogy a földszintes, néhány lépcsővel mélyített terem nyugat felőli területének egy részét a nők részére hagyták, azt szokás szerint a férfiak felé kellőleg elrácsolva.

New-Yorkban, ahol 1.300,000 zsidó él és 800 zsinagóga van, többnyire ugyanegy szinten ülnek és békésen ájtatóskodnak egymás mellett férfiak és nők vegyesen. Ami Liptószentmiklóson szegénységből történt, azt most 200 évvel későbbben kényelemszeretetből teszik Newyorkban. Im a multból s a jelenből eleven, utánzásra méltó példák a jövőre.

Ám a karzatok, azonkívül, hogy a templomot tipikusan hagyományos zsidó templommá teszik, annak legerősebb dekoratív elemeihez tartoznak és rokon-szenvesebbek, amióta a vasbetonszerkezet használata

jelentős alapterületmegtakarítást és feltétlen tűzbiztonságot jelent. Ebből a szempontból modern polgárjogot szereztek a karzatok. Erről a tervező sem fog könnyen lemondani. Ám mégis mint elavultat idővel talán el fogják hagyni. Az építésznek a szükségességek parancsolnak.

Budapest.

POLLÁK MANÓ
műépítő.

TISZTASÁG.

Be jó a fehér tisztaság
a tűzhely mellett, konyha padján ;
hol tiszta tálbul tiszta kéz
merít a béke tiszta napján!

Be jó a tört derék alatt
a lepedőnek tiszta vászna!
Mikor nyugalmas éccakán
a tisztaság vigyáz a házra!

Be jó, mikor a gyermeket
tiszta szülői száj meginti ;
míg kint az ablak függönyét
a tiszta szellő meglegyinti...

S a virág tiszta illata :
ó bazsarózsák!... tulipánok!...
Fehér terítős asztalok
mellett a tiszta délutánok...

És tiszta víz és tiszta kéz
s szemeknek tiszta, hú világa!

És tiszta szó és tiszta könny :
lélek ártatlan tisztasága . . .

Ó tisztaság, te adsz erőt
a halálig való tűrésre.
Te vagy a szegényemberek
egyetlen úri fényűzése . . .

KÉZCSÓK.

Apám két díszes emléklap között
soká őrizte egy fiatalasszony
lilatintás fakó leveleit . . .

A papír már fakó, de amiket
a levelekben írt : a forró szavakat
az életnél forróbban őrzi szívem . . .

Csak lopva merülhettem néha el
a gyöngyszemeknek tiszta tengerébe ;
mézédes menyasszony-korából írt
bárányfelhőkről . . . akácfavirágról . . .

A két díszes ezüstlapot apám
ha megpillantá reszkető kezemben :
a homloka zord redőkbe szaladt —
és én ijedten, félve elfutottam . . .

Egy téli este megláttam apámat
a két díszes emléklapra borulva . . .
Ott zokogott . . . és megfogta kezem . . .
és megcsókolta gyengéden . . . vigyázva . . .

S én könnytől ködlő szemmel csudáltam
az ezüstlapra bevéssett nevet :
Friderikát . . . szegény meghalt anyámét . . .

A MAGYAR ZSIDÓ MULT HISTÓRIKUSAI.

Felolvastatott az IMIT 1934 február 27-iki ülésén.

Ötven évvel ezelőtt, 1884. márciusában jelent meg Kohn Sámuel könyve: A zsidók története Magyarországon. Kétségtelenül napjainkig a legrészletesebb és az ismert forrásanyag teljes felhasználásával kidolgozott munka a magyar zsidóság középkori életéből. E félszázados évforduló alkalmából óhajtjuk röviden áttekinteni, mikép látták a magyar zsidóság múltját historikusaink.

A zsidó történetírás aránylag későn fejlődött ki. Mendelssohn és köre a felvilágosodás korának racionalizmusától eltelve, történeti érdeklődés és érzék híján voltak. Jellemző e tekintetben Mendelssohn levele Abbt-hoz: «Mindig ásítanom kell, ha valami történelmi dolgot olvasok, hacsak a stílus nem üdít fel». (1765. február 16.) Nem is Mendelssohn és a Hammeaszef írói köréből indult ki a modern zsidó történelmi kutatás, hanem a Napoleon ellen folytatott háborúk idején éledő nacionalizmusból és a felvilágosodás visszahatásaképpen kifejlődő romanticizmusnak a nemzeti mult iránt való érdeklődéséből. E korszellemtől áthatott művelt zsidó ifjak Berlinben 1819-ben, a keresztény nemzeti hep-hep mozgalom évében, megalkotják a «Verein für Kultur und Wissenschaft der Juden» nevű egyesületet. Feladatuknak tekintik többek között a zsidó történelem művelését. Az egyesület rövidéletű volt. Azonban legelkesebb tagja, Zunz Lipót, iskolatársával, Jost Márkus-sal, megindítja a zsidó történelmi kutatást.

E férfiak hatása érezhető a magyar zsidó mult első kutatóinak munkásságán.

A magyar zsidóság Pesten ülésező megbizottjai 1840 januárjában elhatározzák, hogy — mint már annyiszor az utolsó ötven év alatt — kérvénnyel fordulnak a pozsonyi országgyűléshez polgári helyzetük javítása érdekében. Schwab Löw, vagy — ahogy hívei magyarosan szerették nevezni — Schwab Arszlán pesti rabbit bízták meg a kérvény megszövegezésével. Most először történt, hogy a zsidók alázatos esedezését, *supplex libellusát*, zsidó ember írta. Schwab német fogalmazványában történelmi visszapillantást vet a magyar zsidóság multjára: «Kimutatható történetileg, hogy e hazának izraelita lakói a középkorban sokkal nagyobb jogkörrel bírtak s méltányosabb állapotnak örvendhettek, mint most a fölvilágosultság és jogok századában». Még mindig idegennek tekintik itt azt a zsidót, . . . «kit a hon már nyolc század előtt kebelébe fogadott».

Mikor Schwab e kérvényt írta, kétségtelenül ismerte már az «Allgemeine Zeitung des Judentums»-ban megindult cikksorozatot, amelynek címe volt: «Aphorismen über die Geschichte der Israeliten in Ungarn». Bizonyára érdeklődéssel olvasta ez eszmetöredékeket, hiszen azokat kedves tanítványa, Löw Lipót írta. Ez akkor Bécsben folytatta tanulmányait. Mi keltette fel a morvaországi születésű Löw rabbijelölt érdeklődését a magyar zsidóság története iránt? Az a liberális szellem, amely Magyarországon a harmincas években terjedőben volt. Ez abban nyilvánult meg, hogy harminc vármegye utasításaiban a zsidók egyenjogusítását kérte az

1839/40-iki országgyűlésen. Löw a magyar viszonyokat közlelről ismerte. A morva Prossnitzból, még megelőzve rabbiját, Schwabot, Magyarországba jött, itt két évig Óbudán és Pesten nevelősködött. Majd Pozsonyba ment, ahol két évig az evangélikus líceum filozófiai osztályait látogatta. Itt tanulta a historia universalis mellett a magyar történelmet is és olvasmányai nyomán kezdte megismerni a magyar zsidóság multját.

Löw az aforizmákban kiragad néhány eseményt a magyar zsidók életéből. (A nagyszombati zsidóégetés Bonfini nyomán. A zsidók polgári jogáról a régebbi korban, László és Kálmán törvényei alapján, Mátyás ünnepélyes bevonulása Budára 1476-ban stb.) A szubjektív hangon megírt kis cikkek az «Allgemeine Zeitung des Judentums» magyarországi olvasóinál keltettek különösebb érdeklődést, amint azt Löw-vel levelekben közölték. E sikeren felbuzdulva ígéretet tesz, hogy még ugyanazon év folyamán megírja a «Geschichte und Statistik der Israeliten in Ungarn» címen tervezett munkáját. De kéri közönsége támogatását, tegyék közzé a birtokukban levő e tárgyra vonatkozó okleveleket és iratokat. A hatodik aforizmával azonban a cikksorozat megakadt.

Más feladatok veszik igénybe Löwöt. Elfoglalja a nagykanizsai rabbiszéket. Új hivatása sok munkát ad neki. Szorgalmasan tanul magyarul naponta két órát, erre különben rabbilevele is kötelezte. Régebben tett ígéretét azonban mégis beváltja: a bécsi Busch-féle Évkönyv negyedik és ötödik kötete számára megírja művét «Schicksale und Bestrebungen der Juden in Un-

garn» címmel. Ez már rendszeres, korszakokra osztott áttekintése a magyar zsidóság multjának. Vezető szempontja a mindenkori jogi helyzet, mert ő akkor teljes erővel küzd az emancipációért. A Pesti Hirlapban már feltűnést kelt Nyílt levele ez ügyben. Három korszakot különböztet meg művében. Az első az aranybulla koráig terjed. Addig becses honfíúi jogok élvezetében vannak a zsidók. A második 1791-ig tart. Középkori változó jogviszonyok jellemzik. A harmadik 1845-tel záródik. A külső és belső javítások kora. Az utóbbit a cenzúra annyira megnyirbálta, hogy közlésétől Löw elállt.

Az első korszakban élvezi a zsidóság a szabad emberek jogát, nem tekintve néhány, az egyháztól követelt megszorítást. A második igen szomorú korszak. Mindazonáltal Magyarországon kevesebb volt az üldözés, mint a nyugati országokban. Súlyosabb támadások csak a német lakta városokban érték a zsidóságot. A sujtó rendeleteket a municipiumok és földesurak enyhítették a végrehajtásban. Löw mindent a jog szigorú mértékével mér. Többek között fölveti a kérdést: Volt-e joga Nagy Lajosnak kiűzni a zsidókat? A városok is jogtalanul zárták ki a zsidókat. Szemrehányást tesz a zsidóság előkelőinek: Miért vállalták a jogtalan türelmi adót Mária Terézia korában! Az 1839—40-es országgyűlés nagy csalódást hozott a zsidóságnak. Az alsó tábla ugyan elfogadta az emancipációt, de a felső tábla és a kormány annyira átformálták a javaslatot, hogy az így létrejött huszonkilencedik törvénycikk az, amelyről Kossuth mondhatta: «Nagy szavak parányi eredménye».

Jellemző Löwre, mennyire igyekszik kimutatni, hogy

az 1840. XXIX. tc.-kel szemben a zsidók régebben birtokképeséget, szabad letelepedést és szabad foglalkozást élveztek e honban. A jogáért küzdő magyar zsidóság előharcosa történelmi művében annyira dominál a jogi szempont, hogy a belső életről csak rövid áttekintést ad.

Löw munkájának e hiányára mutatott rá a balassagyarmati születésű Zipser Meier, az akkor létesült székesfehérvári zsidó gyülekezet rabbija, «Notwendige Hinzufügungen» fordulattal kezdődő, hosszú című cikkeiben az Orient folyóirat Literaturblatt mellékletében (1846/47). Va' amely nép történetét megírni nem jelentheti csak azoknak az eseményeknek felsorolását, amelyek önnön közreműködése nélkül idegen elemektől erednek, vagy valamely szeszélyes magasabb hatalom művei, hanem azt kell vizsgálni, mennyiben járultak hozzá a zsidók a törvények megalkotásához és milyen hatással voltak azután azok belső viszonyaikra. A vallási, szociális állapotok, az intézmények ismertetése a fontos. A bíráló után héber kútfők alapján rajzát adja a budai zsidók belső életének a török uralom alatt. Példát mutat, miképpen lehet a rabbik reszponzumainak felhasználásával a társadalmi, vallási, gazdasági és szellemi életet megismerni. Így válik Zipser a magyar zsidóság első kultúrhistorikusává.

Nála találjuk először a felhívást zsidó emlékek gyűjtésére. Említi, hogy Budán több helyen látott héber feliratú sírköveket, sarokkőnek használják azokat a budai polgárok. E kövek gyűjtését és méltó megőrzését parancsolja nemcsak vallásos kegyelet elhalt őseink iránt, hanem általános emberi érzés is.

A magyar zsidó multat Zipser nem látja olyan szép színben, mint Löw. «Nem szemrehányás akar ez lenni a nemes magyar nemzetnek, hiszen minden nép kivette részét a zsidóüldözésekből. Ebből csak az következik, hogy az utódok kötelessége elődeik igazságtalanságait jóvá tenni. Adják meg a zsidó népnek a föld minden táján a tőle oly soká megvont emberi jogokat.

Löw elismerte e bírálat igazságos voltát, munkája hiányait érezte, de nem rendelkezett megfelelő forrásanyaggal. Az 1858-ban Szegeden megindított folyóiratában, a Ben Chananja-ban, külön rovatot nyit a magyar zsidó történet kútfőinek közlésére: Archiv für die Geschichte der Juden in Ungarn. E rovatnak első és legszorgalmasabb munkása Zipser, aki a pártharcokba belefáradva elhagyta Székesfehérvárt, visszavonult a csendes vasmegyei Rohonc község rabbiszékébe. Ez volt menedékhelye a sokaktól támadott tudós férfiúnak. Olyan községbe jutott, amelynek gazdag levéltára volt. Az itt talált anyag alapján megírta községének történetét. A Batthyányak oltalma alatt ez a község már a XVII. század óta virágzott. Zipser e munkája példája az első magyar hitközségi monográfiáknak.

A Ben Chananja archivumát többször gazdagította közleményeivel Reich Ignác, a pesti hitközség tanítója. Életrajzgyűjteménye, a Beth El, az első könyv volt hazánkban, amely a zsidóság körében történelmi ismereteket terjesztett. A füzetekben megjelent életrajzokat nagy érdeklődéssel olvasták. A zsámbéki születésű Reich Ignác lelkes magyar ember volt, zsinóros magyar ruhában járt és már 48-ban hazafias magyar verseket írt: Honszerelmi dalokat. Azonban

mivel nagyobb olvasóközönségnek szánta művét, a Beth El-t, ezt németül írja meg, de szívesen használ a szövegben magyar szavakat és fordulatokat. Didaktikai cél vezeti, a közeli múlt és az élő nagyok életrajzát kívánja lemutatni népe ifjúságának, mert «a közeli tűz jobban melegít, a közelebbi fény jobban világít». Ezt az elvet vallja, ezért nélkülözi munkája a szükséges történeti távlatot. Művének mindazonáltal az ad érdekességet, hogy a kultúrátmenet állapotában mutatja be a hazai zsidóságot. Emeli értékét a sok okmány, levél közlése. Reich munkájából látjuk, milyen sokoldalú fejlődésre képes a zsidóság, mihelyt csak félig is megnyitják előtte az eddig lezárt sorompót, amely az európai művelődéstől és társadalmi érvényesüléstől elzárta. A Bach-korszak éveiben Reich könyve a magyar érzés terjesztője volt a zsidó házakban.

A magyar zsidóság többévtizedes küzdelme a jogegyenlőségért diadallal ért véget. Még a kiegyezés évében az országgyűlés törvénybe iktatta az emancipációt. De mikor a zsidóság belső szervezetének kérdését kell megoldani, fellángol a testvérharc, a felekezeti villongás. Löw ifjúkori művében a cenzúra miatt nem mutathatta be a magyar zsidóság történetének harmadik korszakát, a külső és belső javítások korát, most az emancipáció törvénybe iktatása és az országos zsidó kongresszus lezajlása után írja meg a magyar zsidóság történetét 1790-től kezdve: *Der jüdische Kongress*, vagy más címen: *Zur neueren Geschichte der Juden in Ungarn*. A gazdag kongresszusi irodalomnak egyetlen történelmi értékű terméke. Mert Löw

okmányszerűen mutatja be a történeti talajt, amelyből a kongresszus kinőtt, és a mozgalmakat, amelyeket fölkelte. Löw a belső zsidó politikában is megmaradt az akkor győzedelmes liberalizmus álláspontján. Ellensége minden erős centralizációnak, egyházi hierarchiának és a világi vezetők hatalmaskodásának. Erre faragja a «das Parnassimum» szavát. Szabad egyház a szabad államban, ezt vallja Löw, mint Deák Ferenc is utolsó parlamenti felszólalásában. Még élete végén is történetírói tervei vannak Löwnek. Meg akarja írni részletesen a magyar zsidóság történetét most már magyar nyelven. Ennek kivételében a magyar zsidóság emancipációs harcainak hőségét korai halála akadályozta. Sajnálhatjuk és örök vesztesége a magyar zsidó történeti irodalomnak, hogy amit Löw ifjúkorában nem dicstelenül kezdett, azt érett férfikora napjaiban sem tudta befejezni. Erős történelmi érzék jellemezte, archeológiai és teológiai munkái is tanúskodnak erről. Ment volt mindama túlzásoktól, amelyektől követői magukat távoltartani nem tudták.

Löw 1862-ben bírálja Hess Mózesnek «Rom und Jerusalem, die letzte Nationalitätsfrage» című röpiratát. Fölveti ebben a kérdést, mi a patriotizmus lényege. Arra az eredményre jut: Nem a föld, a táj, a hegyek és folyók szeretete, hanem az intézmények szeretete, «Liebe zu seinen Institutionen» szüli azt. Azért a hazaszeretet nem mindig a szülőföldé, hanem, mint a tapasztalat mutatja, nagyon gyakran más ország felé irányul teljes odaadással, más földnek szenteli magát»... also nicht die patria naturae oder loci, als solche, sondern die patria civitatis, oder iuris ist die Wiege des echten Patriotismus».

Ez a felfogás magyarázza meg Löw politikai és történetírói tevékenységét.

Löw Lipót halála évében (1875) fog hozzá Kohn Sámuel, a Pesti Izraelita Hitközség fiatal rabbija, magyar zsidó történelmi kutatásaihoz. Mint Frankl Zakariás és Grätz Henrik tanítványa, előbb forrástanulmányokat végez. A középkori zsidó irodalom emlékeit vizsgálja át; ami magyar vonatkozást talál ezekben, közzéteszi a Történelmi Tárban: Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez.

Míg Kohn kutató munkáját végezte, megjelent egy rövid áttekintése a magyar zsidóság történetének. Szerzője Bergl József, kaposvári orvos. Löw elmaradt munkáját akarta némileg pótolni. A szerző rövid történetecskét óhajt csupán adni a nagyközönségnek. «Terjedelmesebb munka megírását ügyesebb és régi okiratokban jártasabb történetbúvár szakavatott tollára bízom». Ezt írja a közel nyolcvanesztendős Bergl József könyve bevezetésében. Mint Löw, ő is morvaországi származású. Ifjúkorában héber verseket írt a bécsi zsidó lapokba. Filozófiai és archeológiai kérdésekkel is foglalkozott. Egyike ama zsidó tudású és műveltségű orvosoknak, akik községeink szellemi életében a múlt század közepén vezetőszerpet vittek. Már 1848-ban a somogy megyei zsidóság megszervezésével foglalkozik. Cikkez «Der Ungarische Israelit» 1848 4. és 8. számaiban. Aláírása «J. Bergel fürstl. Esterhazy'scher Domaine Arzt». Löwöt követi a feldolgozásban, de kiegészíti saját olvasmányainak anyagával. Különös vonása, hogy mindent, ami zsidóellenes e hazában, idegen eredetűnek bélyegez. Az idegen eredetű egyház, az idegen

királyok, a német polgárság, a fondorlatos jezsuiták okoztak szerinte minden bajt. Csak II. József felvilágosodott korában kezd jobb korszak derengeni. A függetlenségi harccal kezdődő korszakot röviden ezzel jellemzi: A derült korány előidézi a teljes világosságot. Kifakad a sok szabadszellemű ember ellen a zsidóság körében. Szerinte a hitoktatás hiányossága okozza ezt. Könyve magyarul és németül jelent meg. Német műve ma is még forrása az egyetemes zsidóság történetíróinak a magyar zsidóság történetére nézve.

Bergl munkája természetesen Kohnt nem elégíthette ki. A zsidóság multjának ismerete ezekben az években szomorú aktualitást nyert. A 70-es évek közepétől kezdve a parlamentben, a magyar társadalomban és a magyar sajtóban felhangzanak az első támadások az emancipált zsidóság ellen. Az idegen elem ellen, amely elnyomással fenyegeti a magyarságot. A zsidók kitelepítését Palesztinába emlegetik. A támadás olyan általános, hogy 1880-ban Kohn rcs-hassánáh-beszédében felveti a kérdést: Mit tegyünk az ellenünk intézett támadással szemben? Mert gúnyos ajakkal és egészen más nyelven beszélnek ma mihozzánk» (Jes. XXVIII. 11.) E beszédében néhány rövid mondatba foglalva adja a magyar zsidóság multját. «Felekezetünk e földön nem a minap megérkezett jövevény, oly régi itt, sőt még régibb is, mint maga Magyarország. S ez, mióta fennáll, oly biztos, nyájas menedéke volt a hontalan zsidónak, aminőt ez sehol másutt nem talált. Magyarország határai a középkorban nem egy ízben hatalmas gátat képeztek amaz iszonyú üldözések [bósz árja ellen, melyek az Atlanti tengerparttól egész idáig a zsidókat

tizedelték. Józan gondolkodású, vallás dolgában türelmes s a védtelen iránt lovagias nemzetünknel a zsidógyűlölet, mely sötét századokban annyi nyomort és veszedelmet hozott felekezetünkre, mindig idegen termény volt, melyet külföldről hoztak be ide s melynek mérge, magva csak ott burjánozhatott, ahol nemmagyar népség lakta e földet.» De ma e nemzetünknek és felekezetünknek egyaránt dícséretére való évezredes viszony, úgy látszik, hanyatlóban van. Az ismét külföldről becsempészett és a külföld által szított zsidógyűlölet háladatosabb talajra akad most».

A zsidóellenes légkörben támad a nyolevanes évek elején a tizza-eszlári vérvád. Az ehhez fűződő szenvedélyes agitáció megzavarta a társadalmi emancipáció folyamatát. Az «új magyar zsidókérdés» napjaiban jelenik meg Kohn Sámuel főmunkája: «A zsidók története Magyarországon», 1884 márciusában, most ötven éve. Csak az első kötetet jelenteti meg, de bevezetésében már megadja a két kötetre kontemplált mű tervezetét. Tárgyilagos akar lenni, nem von párhuzamot a jelen és mult között; bár a kísértés gyakran közelített feléje, kitért előle. De valahogy érzi, hogy ez nehezen érhető el, azért ridegen akar szembenállani tárgyával. «A történelmi tények hadd álljanak itt száraz számok gyanánt», mondja bevezetésében. «Az eredményt maga az olvasó vonja le belőlük». E szavakból pozitivista történelmi felfogása volna kiolvasható, fél minden szubjektivitástól. Csak kronológiai felosztásban meri adni az anyagot, minden átfogó idea nélkül.

A gazdag «készletet», amellyel dolgozott, jegyzetekben és függelékekben nyújtja, amint azt Grätznél is

látta. Sok oklevelet is közöl, főleg a nyugatmagyarországi városok levéltáraiból.

A megjelent első kötet négy korszakot ölel fel. A legrégebb időből a honfoglalásig, a honfoglalástól a szabolesi zsinatig, a szabolesi zsinattól a zsidók számkiűzetéséig Nagy Lajos korában, a zsidók száműzetéséből való visszatéréstől a mohácsi vészig.

Az első korszakban kutatja a zsidók emlékét Magyarországon a honfoglalás előtt és keresi a zsidókat a költözködő pogány magyarok között. Már Löw is valószínűnek vette, hogy zsidók laktak a római Pannoniában, de bizonyítani nem tudta. Kohn Mommsen-hoz fordult kérdéssel, miért nem maradtak római korú síremlékek Pannoniában, holott ilyenek a szomszéd országokban, Isztriában, Stiriában többhelyütt felszínre kerültek. Mommsen megnyugtatta, hogy a zsidó síriratok hiánya még nem mutat arra, hogy akkor Magyarországon nem léteztek zsidók. Kohnnak megvolt az az öröme, hogy művének megjelenése után néhány évvel, 1890-ben Esztergom mellett találtak egy Kr. u. III. századból való követ, amely kétségtelenül zsidó eredetű. Ez a kő most az Országos Zsidó Múzeum birtokában van.

Legsajátosabb elgondolása és konstrukciója Kohnnak, amelyhez élete végéig megingathatatlan hittel ragaszkodott, zsidó hitű kazárok bevándorlása a honfoglaló magyarokkal. Ezt az állítását támadták először bírálói. De ő makacsul kitartott mellette. Remélte, várta elméletének igazolását. A millénniumi kiállítás zsidó vonatkozású anyagát az ő elnöklete alatt gyűjtötték össze. Éppen az I. sz. Magy. Irodalmi Társulat első

felolvasóülésén ismertette Kohn a magyar zsidó emlékeket. Akkor kerültek elő az Alagút budai oldalán folytatott építkezéseknél a XIII. és XIV. századból való zsidó tirkövek. Ez a körülmény Kohnt arra készítette, hogy ásatásokra buzdítsa a magyar zsidóságot. «Derítsük fel a föld titkait». Remélte, ha az ásatások szerencsével járnak, megtalálják a zsidó hitre tért kazárok nemzetiségéből való egyének sírját is. A kazárok zsidóhitűségéről való felfogása túlzásokra ragadta. «A magyar zsidó őslakosság a többi európai zsidóktól különvált elemet képezett, amennyiben túlnyomó része nem született zsidókból, hanem zsidó vallásra tért pogányokból állott, azért nem vettek részt a zsidóság szellemi életében». A nemzeti királyok korát túláradó dicsérettel ékesíti. «Magyarország a nyájas oázis, hol béke, nyugalom és biztonság mosolygott a boldogtalanokra, kiket künn a nagyvilágban, mint a vadállatokat űztek és öldöstek». Mindig kiemeli a benső társadalmi együttélését a zsidóságnak az ország lakosaival és igaz magyar voltukat. A XIII. századi zsidó kamaraispánok jogállását túlbecsüli — ma már tudjuk, ezek a kamaraispánok nem királyi tisztviselők, hanem a királlyal magánjogi szerződésben levő üzletemberek voltak. Hisz gyakran az esztergomi polgárok köréből kerültek ki. A XIII. századig Kohn megállapításai nagyon ingadozóak. Csak a tatárjárás utáni időktől kezdve, amikor már több forrás áll rendelkezésére, jut biztosabb talajra. Itt már látja, csak nem dolgozza ki áttekintően azt a három tényezőt, amely a középkori zsidóság jogi helyzetét befolyásolta: az egyházat, a királyi hatalmat és a városi polgárságot. Éppen Kohn volt az, aki a magyar történettudomány

figyelmét fölhívta az 1279-iki budai zsinat határozataira. A Hohenstaufok letörése után a diadalmas egyház egyik főpapjának vezetése alatt itt foglalják csokorba a zsidóságra vonatkozó intézkedéseket. De akkor az egyház útjait már keresztezik az uralkodók világi érdekei, már a kamaraszolgaság állapotában találjuk a zsidókat, IV. Béla kiváltságlevelének birtokában vannak.

A számkivetés Nagy Lajos korában meglazította az ősrégi kapcsolatot a magyarság és zsidóság között és megrendítette a szilárd jogalapot, amely idáig fennállt.

A rövid száműzetésből visszatért zsidók életét a mohácsi vészig okleveles emlékek alapján dolgozza ki a szerző és e korszakra nagyrabecsült útmutatója volt Hajnik Imre jogtörténész értekezése: A zsidók Magyarországon a vegyesházbóli királyok alatt. E korszakra már elismeri Hajnik nyomán, hogy a magyar zsidóság helyzete hasonló volt más európai állambeli zsidók helyzetéhez. De enyhített nyomasztó voltán a magyar nép méltányossági érzete és józan gondolkozása. Országos szervezetet nyernek, IV. Béla privilégiumát megerősítik a királyok az uralkodás sorrendjében, az egyház nyomása kisebb lesz, de a gazdasági ellentét a városi polgársággal egyre nő. Csak a királyi erő védi őket pénzügyi okokból. A Jagellók rendkívüli adói vagyoniag letörik őket, Mohács éve pedig pusztulást hoz számukra.

Várták Kohntól műve folytatását, a második kötetet. De az késik. Ezalatt megindult a részletkutatás a magyar zsidó történettudósok körében. Ennek kiinduló helye

az 1877-ben megnyílt Rabbiszeminárium, ahol Kaufmann Dávid vezetése és irányítása mellett dolgoztak a fiatal rabbijelöltek. Maga a mester volt a példakép. A vallásfilozófiának szentelte először magát, csak a nyolcvanas évek végén fordult a zsidó történelmi kutatás felé. Óriási olvasottsága, részletekbe elmélyedő kutatásai, a héber paleográfiában és epigráfiában való jártassága predesztinálták arra, hogy a zsidó történetírás első mesterévé váljék. Egyetemes zsidó történelmi érdeklődése van. Éveken át a «Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums» társszerkesztője. A zsidó tudomány megalapítójához, Zunz Lipóthoz, gyermeki szeretettel ragaszkodik. Grätzben mesterét tiszteli, legmegérettőbb tanítványa. Szerencsés kezű gyűjtő és kutató. Neki köszönhetjük Schulhof Izsák Megillath Ofen-jának kiadását, Wertheimer Sámson Hoffaktor él trajzát. «Aus Heinrich Heines Ahnensaal» című munkájában Simon Michel, «Vorsteher der Judentum in Ungarn diesseits der Donau» életrajzát adja. A magyar zsidó történetírás szempontjából sajnálhatjuk, hogy nem foglalkozott többet magyar témákkal. Lelkes egyénisége körébe vonzotta tanítványait. És megkezdődik a részletes munkák eredményének közlése az 1884-ben megindult Magyar Zsidó Szemle hasábjain és 1895-től kezdve az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyveiben. Elkészülnek községek és vármegyék zsidóságának monográfiái, korszakok és zsidó intézmények is megtalálják bűváraikat. A zsidó vallás megkapta a recepciót és elérkezett a millénnium éve, Kohn művének befejezésére a legalkalmasabb időpont, de a régóta várt munka nem nyert befejezést. Amit pedig

a millénnium verőfényes napjaiban nem tetőztek be, az elsietett gyors munkával valóra vált a világháborút követő forrongó napokban. Kohn Sámuel ma tizennégy éve már halálos betegen feküdt, amikor a magyar zsidók országos szövetsége tanácsülésén — 1920. február 29-én — elhangzott a bejelentés, hogy Venetianer Lajos, újpesti rabbi, a Rabbiképző-Intézet tanárát, a szövetség nevében megbízták a magyar zsidók történetének megírásával. Az első részletesebb összefoglalás épp abban az évben íródott, amelyben a magyar nemzetgyűlés az első rést ütötte az emancipációs törvényen, a zsidóságot népfajnak deklarálva. Venetianer műve kimondottan apologétikus. «Ki akarja mutatni a történeti jogfolytonosság alapján a hazai zsidóság jogát a magyar röghöz, valamint gazdasági és kulturális téren szerzett érdemeiket a haza felvirágoztatása körül.» Venetianer céljának megfelelően Löwhöz hasonlóan a jogi helyzet szempontjából végzi a korszakokra osztást. Hármat különböztet meg: A fokozatos hanyatlás korát a teljes jogegyenlőségből a teljes jognélküliségbe (896-tól 1780-ig.). A jogegyenlőség kivívásának korát (1780-tól 1867-ig). A jogegyenlőség fenntartásáért folytatott küzdelmek korát (1867-től 1914-ig). Az újabb kutatások eredményeit már részben értékesíti, de átveszi Kohn romantikus elméletét a honfoglaló magyarok közt élő zsidóhitűekről. Ezt is a jogfolytonosság igazolására használja fel. Így azt állítja: «A honfoglaló magyarok közt voltak nagy számmal zsidó vallásúak, kiknek szintén a vérszerződés adott elvitathatatlan otthont az új hazában». A honfoglalás előtti időkben nagyszámú zsidó lakosságot tételez fel e földön.

«A zsidó vallású fajmagyarok kimélő tekintettel viseltettek az itt talált zsidók iránt». De mivel nem lehet tagadni, hogy történtek nagyobb tömegű zsidó bevándorlások a keresztes hadjáratok idején, majd a tatárjárás után, ezeknek jogalapjait következőképpen akarja igazolni: «IV Béla koráig az ország zsidó lakosai azoknak az utódai voltak, kik még a honfoglalás előtt laktak itt, mely után három évszázadon át a magyarsággal békésen, megértésben, közös sorsban lefolytatott életet élve, jogot szereztek e hazához az utódok számára, bármennyire összekeveredtek is a tatárjárás után beköltözött idegenekkel». Hisz a magyarság is mindenkor igen nagy mértékben keveredett össze az idegenekkel, ezt igazolja bő idézetekkel a magyar történetírók műveiből.

A kor materialisztikus történeti felfogása annyiban jut kifejezésre Venetianernél, hogy minden zsidóellenes intézkedést érdekellentétből magyaráz.

«Nem vallási érzületükben bántották a zsidókat, tisztán gazdasági harc szorította le őket a teljes jog nélkülség állapotába . . . Ezer éven át lefolyt változatos sorsukat mindig gazdasági versengés irányította».

Gazdag bibliográfiai összeállítással mutatja a zsidóság kulturális haladását és bő statisztikával a gazdasági életben való szerepüket. Számokkal törekszik bizonyítani, hogy a mesék birodalmába kell utasítani a magyar zsidóbevándorlás által történt és ugrásszerű elszaporodásáról hangoztatott jelszavakat és a közpályákon való térfoglalásukról hirdetett szólamokat.

Sajnálatos, hogy Venetianernek szomorú viszonyok közt és sietséggel kellett művét megírnia, nyugodtabb

időkben bizonyára elfogulatlanabb és maradandóbb alkotást várhattunk volna tőle.

Három nemzedék történet szemléletét pillantottuk át. Ha szabad Nachman Krochmalnak, zsidóság első történetfilozófusának elméletét alkalmaznunk az emancipációs ideára, akkor Löw munkássága a moed hace-micha, a fejlődés korára esik, Kohn a moed haó, a virágzás korában dolgozik, Venetianer már a moed hachituch vehakilajon, az eszme hervadásának éveiben küzd a zsidóság igazáért.

Az emancipáció ideája ma elvesztette régi fényét, ragyogását. Új idea, új cél keresésére szorítanak bennünket. Elkanyarodunk az elődeink járta ösvénytől és ezért némileg más oldalról látjuk majd multunkat is, a zsidóság eddig megtett útját. De minden időben hála és elismerés illeti azokat a férfiakat, akik fáradsággal összehordták történelmünk adatait és zsidó hittel, meggyőződéses magyarsággal rajzolták meg a magyar zsidó mult összefoglaló képét.

Budapest.

GRÜNWARD FÜLÖP.

ZSOLTÁR A GÉPKORSZAKBÓL.

Gépek dalolnak, gépek milliói
 Kacagva zúgó diadaléneket :
 Nagyúr, ember, meddig még az uralkodósi?
 Még meddig birsch oly hetykén áltatódni,
 Hogy mink vagyunk rabszolgáid neked?!

Óh nagyakarású, kis puha féreg,
 Csak orozd vaserőnket, az önfeledtet, orozd!

Óh, dolgozunk tehelyetted mink, a gépek,
De hiába minden hasznod, a temérdek,
Csak gondot idéz rád, milliószorost.

Már fortélyharcodat is csak fúlva győződ :
Hej, jut-e az első finta eszedbe még?
Az első kis emelőrúd! . . . Óh, csupasz őszöd
Nagy öröme rajta de magasba vetődött!
És jut-e eszedbe az első kis kerék?

Mikor érzed már, mint tör kerékbe a sorsod,
Ha gépsas visz, ha taligád nyekereg?!
S ha a csillagok összes titkait is leorzod,
Mint tépnek majd szét, hitvány kiesi roncsot,
Egymásba marni unó fogaskerekek!

Csak hallanád, mint zúg az egek remegése!
Csillagmiriádok gépe mit dalol!
Mint dörgi magának az Istennek fülébe :
Mily rabtartónak vagy te rabcselédje,
Hogy csak rabságon uralkodhatol? . . .

. . . És gépek üvöltő, szörnyű dalába
Belezensz szivem : Én más dalt dalolok!
Nem vagyok-e én is gép? . . . S nem vernek-e láncra?
De — gépek! — én tudom, Istennek mi a vágya!
Szent cél : ne legyünk, ne lehessünk soha rabok!

Akár gondolnak az alkotóitok Rá,
Akár nem, agyukba titeket Ő teremti . . .
S tökéletesít szabadító, szent hatalommá :
Hogy erőtlökön ember az embert ne zsarolná! —
Majd veszt belétek minden becselent.

S óh, gépek, sose tökéletesülne e földön
 Épp az, ami Isten legszebb gépe, a szív?
 Ha világok egész sora mind csupa börtön,
 Túl-rajtuk lehet-e, hogy ne tündököljön
 Szabad élet üdve, mit Isten a földre hív?!

Budapest.

TELKES BÉLA.

HÁROM ZSIDÓ MEGY A VONATON.

A zsidó vicc.

Felolvastatott az IMIT 1934. január 31-én tartott ülésén.

1.

Van-e a viccnek nemzetisége? Egy ismert adomában megkérdezik az éhes és didergő mórét, hogy egy darab szalonnát szeretne-e jobban, vagy inkább meleg szobába kívánczik, mire ő azt feleli, hogy szalonnát szeretne pirítani. *Móricz Zsigmond* «*Úri muri*»-jában a következő anekdotát olvassuk: Egy alföldi orvost beteghez hívnak tanyára. «No megvizsgálom — meséli — ennek bizony vége. Kétoldali tüdőgyulladás. Mit mondjak, mit rendeljek Úristen, rendeltem neki piócát. Hat darab piócát, osztán mondtam, hogyha ez se segít, akkor baj van . . . . Többet nem is hallottam én a betegről, hanem egyszer csak a piacon megyek, hát egy vénasszony feláll a tejesköcsögje mellől és hozzám istenkedik: «Jaj, tekintetes úr, jaj de jó, hogy találkozunk.» «Hát mi ujság mama?» — de persze nem ismertem meg . . . Hát hogy ő annak a szegény beteg embernek a felesége, akit meggyógyítottam. Kezdem osztán kapiskálni, hogy ki légyen őkelme. «Hahá, mondom, hát úgy-e használt a pióca?» «Jaj, nagyon jó vót,

az Isten áldja meg a tudományát.» Osztán hogy használták el? «Hát kérem — azt mondja a vén boszorkány — nem tetszett szíveskedni megmondani a módját, hát mi hármat megsütöttünk olajban, hármat meg kirántottunk zsírban prézlivél. De nagyon jóízűen megette az apus, osztán mindjárt kezdett lábbaállni tüle . . .»

Egy harmadik történet arról szól, hogy a zsidó húst tart a kamrájában s ezért, mikor elmegy hazulról, nem tudja, mitévő legyen a kéleffel (a kutyájával). Ha kidobom, töpreng magában, a kélef rögtön azt fogja gondolni: «Miért dob ki engem ez a zsidó? Biztosan ennivaló van a kamrában.» S bemászik majd és megeszi a húst. Ha viszont bennhagyom, azt fogja gondolni: «Ha ez a zsidó itthagytott engem, biztosan nincs itt semmi». S nyugodtan lehever majd s nem bántja az ételt. Nem kergeti ki tehát a kutyát. De mit tesz Isten? Mikor a zsidó hazajön, a kélef ott alszik az ágy alatt, de a húsnak hült helye, a kélef megette. A zsidó megcsóválja fejét és elismerően mondja: «Was für ein Drehkopf ist dieser Kélef!» Nyilvánvaló, hogy e három vice nemcsak a szellemesség különböző mértékét mutatja, hanem három különböző szellemet is. Legrövidebben és gyors általánosítással azt lehetne talán mondani, hogy a cigányadomák többnyire az éhes cigányt állítják elénk, amint élelmes furfanggal old meg táplálékszerzési problémákat, a magyar anekdoták hőse az ősi paraszti igazságok embere, aki nem érti a civilizáció értékeit, de nagyszerűen érzi magát nélkülük, sok zsidóviccben pedig a zsidó azért válik nevetségessé, mert kiderül, hogy kelleténél többször és többet működő esze megzavarja őt a dolgok helyes megítélésében.

Az, hogy a viccek egy-egy csoportjában állandóan ugyanaz a karakter szerepel, csöppet sem feltűnő, összefügg a komikum lényegével. Egy ember vagy egy közösség csak attól kezdve válhat viccek hőségévé, — de abban a pillanatban rögtön azzá válik — mihelyt kész, merev kép alakul ki róla. A viccek éppúgy szeretik az állandó hőst (Mikost, a cigányt, az anyóst, Kohnt, aki megy a vonaton, a kleiner Móricot, a buta rátótiakat, Pap Jancsit, aki minden viccet elront, a skótot, az arisztokratát), mint a burleszk film, ahol tudvalevőleg szintén nem únjuk meg, hogy ugyanazt a népszerű színészt ugyanabban a maszkban s ugyanazzal a karakterrel újra meg újra látjuk. Sőt ellenkezőleg. Egy vice s egy film annál mulatságosabb, minél többször neveltünk már a hősen. Mert hiszen a gépies az, amit komikusnak találunk, márpedig a gépiesség csak annál szembeötlőbb, minél gyakrabban s minél ismerősebb formák közt találkozunk vele. Ha azt halljuk, hogy Arisztid gróf beszélget Taszilóval, már előre sejtjük, milyen gépiességre kell számítanunk; annál nagyobb az örömünk, ha aztán kiderül, hogy Arisztid valóban most is hű maradt önmagához. (Ezért félreérti a vice természetét *Moskoszky*, aki gyűjteményében minden vicchez új nevet eszel ki, verejtékesen, kézzel-lábbal mulattatni akaró neveket, mint *Bauchgestank*, *Dallesberger*, stb; *Kohn*, *Schwarcz* és *Móricka* elkoptatott egyszerű neve — épp, mert ismerős nevek — hasznosabb a vice céljaira, mint bármely körmönfont új név, amely kétségbeesetten erőlködik, hogy mosolyt csaljon arcunkra.)

2.

A legtöbb ember, ha zsidóviccről hall, először talán bizonyos antiszemita élű anekdotákra és némely kabaré-jelenet komikumára gondol. Pedig kétes, vajjon a «kleiner Móric»-történetek, amelyekben állandóan az a vicc, hogy egy koraérett kis zsidó fiú szemtelen válaszokat ad az iskolában, a zsidó viccek közé számíthatók-e, s még gyanusabbak a Frau Pollák-, vagy Frau Rafke-félék, amelyekben azon kell nevetni, hogy egy gazdag és műveletlen zsidóasszony hibásan használja az idegen szavakat. Egy anekdota még nem válik zsidójellegűvé, ha zsargon nyelven mondjuk el s Kohnt tesszük meg a főhőséül. Még kevesebb köze van a zsidósághoz a jidlirozásnak, amelynek humora abban áll, hogy «vigalom» helyett egy zsidó «vigajlom»-ot ejt, vagy ilyeneket mond: «Ich möchte etwas pikánsat erleben.» Effélet csak a legalantasabb antiszemitizmus találhat ki s a legízléstelenebb zsidóság fogadhat el. Az egyik kabaréjelenetben egy zsidó rőfössegéd mezőkövesdi parasztnak öltözik, a másik meg azt mutatja be, hogy egy zsidó, aki kukkot sem tud spanyolul, spanyol órákat ad valakinek s gyanutlan tanítványát zamatos zsargon kifejezésekre, mint «gezeresz, machlojka» stb. tanítja. Azon nevet a pesti vicc, hogy van egy keresztény ügyvéd, akit dr. Kleinnak hívnak s akit ezért mindenki zsidónak néz. Ennek a komikumnak csúcspontja, hogy állítólag van egy pesti kóser vendéglő, ahol a «sólet» szót, a nagyobb előkelőség kedvéért, francia prepozícióval látják el s így hirdetik: «pour sólet». Ez a fajta komikum talán sehol a világon nem

fakad oly bőven, mint Pesten. A felsorolt tréfákban azt kellene mulatságosnak találni, hogy valaki zsidó; s a zsidó és nemzsidó elemek szembesítése csak arra szolgál, hogy az ellentét révén a zsidónak-levés nevetéses volta még szembeötlőbbé váljék. Mert ha a hangsúlyozott zsidóság már magában is komikus, ez a komikum még fokozódik, ha megmutatják nekünk, hogy a zsidó nem tökéletes spanyol vagy mezőkövesdi parasztlegény. Igaz, a viccek és vígjátékok hőse mindig komikus, jelleménél s nemcsak helyzeténél fogva; nemcsak a zsidó komikus, a móré és gróf Arisztid is az; komikus már a megszólalása előtt. De a pesti kabaré nem a zsidó jellembeli hibáin mulat, hanem azon a puszta tényen, hogy zsidó; azt meg éppen a legnagyobb szerűbb tréfának, «chóchem stikli»-nek tartja és a kéjtől kuncogva és hunyorgatva nézi, ha aztán egy zsidó másnak adja ki magát, vagy egy nemzsidót zsidónak gondolnak valahol. A zsidóvicc dekadenciája ez s Pest csöppet sem lehet büszke rá. Ezt az alantas komikumot csak önérzetüket s emberi méltóságukat elvesztett emberek méltányolhatják.

3.

A viccek életében érdekes jelenség, hogy mihelyt az emberek rábukkannak egy vicc-szerkezetre, akkor annak képére végeszakadatlanul gyártják a másolatokat, mint némely amerikai gyár, amely egyetlen modellre az autók ezreit bocsátja világgá. Az anyósviccek, a víz-, az arisztokrata- és a skótviccek tömege úgy keletkezik, hogy itt egy-egy ősvicc, a sejtek mintájára,

oszlással szaporodni kezd. Ilyen önmagukból szaporodó viccek a kleiner Móric- és a Frau Rafke-anekdoták is. Az igazi zsidó vice nem ilyen olcsó dumping-termék, hanem a zsidó szellem és a valóság találkozásából kipattanó, egy-egy jellemhibára váratlanul rávilágító alkotás. Ezzel függ össze a páratlan tárgygazdasága is. A skót vice csak a zsugoriság, az arisztokrata vice csak az ostobaság képeit nyújtja, a zsidó vice egész sereg hibáról rántja le a leplet s a zsidó élet különböző oldalaira világít rá.

Meglepő, hogy az embert, aki e viccek mögött áll, még egyetlen író sem látta meg világos körvonalalaival s nem tette meg nagyszabású regényhőssé, legalább olyanná, amilyen a cseh Svejek, a «derék katoná». Chaplin megmosolyogtató nagy bakancsai körül szálldos olyanféle mélabú, mint e viccek figurái körül... Egy zsidó vadászni indul, rálő egy vadkanra, elhibázza s ijedten felmászik egy fára, innen kiált le a vadkan felé: «Was wollen Sie? Ich hab gar nicht geschossen.» E történetek hősei még a vadállattal is érvelni és alkudozni próbálnak, s mintha állandóan idegenben élénének, a vadkantól kezdve fel Rotschildig mindenkit magáznak, egyedül Istennel vannak tegező viszonyban. Egy zsidó ballag az utcán s egyszerre hallja, hogy valaki hangosan kiált mögötte: «Reb Chajim, Reb Chajim!» A zsidó megrezzen és csodálkozva töpreng: «Honnan ismer ez engem? Ich heisse doch gar nicht Chajim!» Nehéz, de különös és finom vice, hőse viselkedését (ha félre nem értem) alighanem az üldözöttségnek állandóan az idegekbe bujkáló tudata magyarázza... S mint a gyengék és elnyomottak általában, e viccek

hősei sem tisztelik egymást: Egy zsidó a vonaton — itt közbevetőleg megjegyzem, hogy a zsidó viccek egy tekintélyes részének a vonat a színhelye — a hőség miatt ledobja a cipőjét. Egyszerre az egyik állomáson fényes egyenruhájú huszárfőhadnagy száll a fülkébe. A zsidó ijedten rendbeszedi magát. Kis idő múlva a huszárfőhadnagy megszólal: «Mondja csak, kérem, mikor van pészach?» «Ezój, pészach!» mondja a zsidó s a cipőt újból lehajítja. Mennyivel találóbb és szellemesebb ez a gúny, mint amely kívülről támadja a zsidóságot! *Cyrano* jut eszünkbe, aki a híres orrjelenetben kitanítja a durva kötekedőt, hogy tehetne volna őt nevetségessé: «*Mert magamat kigúnyolom, ha kell, De hogy más mondja, azt nem tűröm el.*» Némely gyűjtemény úgy próbál tájékoztatni a viccek között, hogy hősei foglalkozását teszi a csoportosítás tengelyévé s megállapítja, hogy ezek a csodarabbiban való hit elvakultságát, a sadchenek erőszakosságát, a snorrerek tolakodását, általában a hivatalnokok túlbuzgalmát gúnyolják. A sadchen így szól az egyik viccben: «Tudok magának egy partit: egy szépség!» «Nem kell.» «Tudok egy gazdagot, ötezer rubel hozomány.» «Nem kell.» «Ötvenezer.» «Nem kell.» «Ahá, maga jó családot akar? Tudok ilyet is.» «Nem kell. Csak szerelemből házasodom.» «Auch das hab ich am Lager.» Egy másik viccben a snorrer ötezer forintot kér Rotschildtól, aki sokallja az összeget s így szól: «Inkább adok kétszáz forintot évente, míg élek.» Erre a snorrer: «Mit segít az rajtam? Amilyen szerencséje van magának, már holnap meghal.» Egyike a legfinomabbaknak az ismert történet, amelyben a templomszolga nem akarja beengedni a temp-

lomba a zsidót. Ez arra hivatkozik, hogy csak egy pillanatra megy be, sürgős mondanivalója van a sógora részére. Mire a templomszolga gyanakodva: «Sie ganef, sie wollen beten.» Az utóbbi viccek mindegyike egy-egy gondolkozási hibát, pontosabban egy-egy gondolkodásbeli merevséget mutat be, hogy egy embert jellemezzon vele. Látszólag nem egyebek tehát, mint a mindenütt s mindig népszerű úgynevezett *hivatalnok-vicc* szép példányai, amelyek egy-egy foglalkozási ág sajátos automatizmusát leplezik le. De aztán észrevesszük, hogy a különböző foglalkozású alakok közeli rokonok egymással. Nevük és karakterük egyaránt hasonló.

4.

S ha jobban odafigyelünk, rájövünk, hogy a zsidó vicc legeredetibb és legszebb példányai egyes zsidó foglalkozások automatizmusán túl, túl az üldözött állandó remegésén, önmaga iránti tiszteletlenségén, folyton alkudozó s élhetetlen slemilségén, legszívesebben a zsidó «chóchemség» különböző félszegségeire mutat rá. Ha a komikum, mint Bergson kimutatta, mindig valami téves automatizmust állít pellengére, a zsidó viccek leggyakrabban az észre pirítanak rá, kimutatva, hogy olykor a kelletténél többet, vagy éppen rosszkor okoskodik. Klasszikus példája ennek az a vicc, amelyben egy zsidó valami Rubinsteint keres a vonaton s hangosan kiabálja: «Rubinstein, Rubinstein!» Egy zsidó kidugja fejét az ablakon, a másik odaszalad és felpofozza. Mindenki nevet, de legjobban a felpofozott fiatalember. «Mit nevet?» kérdezik tőle. «Képzeljék, —

feleli — ich heisse doch gar nicht Rubinstein!» Egy másik ismert viccben Kohn megkérdi az állomáson Schwarczot, hogy hova utazik. «Szolnokra», feleli Schwarcz. «Maga azt mondja — szól erre Kohn — hogy Szolnokra utazik, hogy én azt higyjem, Kecskemétre megy. De hiszen maga csakugyan Szolnokra utazik, hát minek hazudik?» Az egyik viccben a furfangos zsidó az imádkozni akarót nevezi ganefnek, a másokban az igaz választ hazugnak, a harmadik szerint Rotschild abban az esetben szerencsés, ha meghal: *mindegyikben egy-egy automata-embert látunk, aki — épp mert gépiesen, tehát nem a helyzetnek megfelelően viselkedik — logikai képtelenséget mond.* Az a gépiesség pedig, amely a zsidó viccek hőseit megakadályozza egy-egy jelenség felismerésében vagy a helyes magatartásban, többnyire a hivatali túlbuzgalom s gyakran épp az ész túlbuzgalma, a túllontúl való okoskodás. S kiderül, hogy minél hajlékonyabb és furfangosabb az ész, annál könnyebben tér el igazi hivatásától s lesz kezes szolgája a megszokásnak vagy valamiféle érdeknek. A fiatalember, akit Rubinstein helyett felpofoztak, úgy nevet, mintha nem is őt érte volna sérelem, hanem a támadóját: hiszen a támadója tévedett, őt nem is Rubinsteinnek hívják, márpedig érhet-e nagyobb csúfság valakit, mint az, hogy téved! Az eszébe sem jut, hogy vannak helyzetek, mikor nem logikai hibák keresése a dolgunk, hanem esetleg a megbántott önérzetünknek kell valamilyen módon nyilatkoznia. Ennek a Rubinsteinnak édestestvére lehetett az a zsidó, aki a vadkant akarta tévedéséről felvilágosítani . . . A zsidó vicc hőse az az ember, akinek annyira megszokásává

vált az okoskodás, hogy gyakran már csupa szórakozottságból okoskodik. *Míg a Frau Pollák-vicceken abból ered a komikum, hogy valaki igen buta, az igazi zsidó vicceken onnan fejlődik ez ki, hogy valaki igen eszes.*

Szinte előre elvárhatjuk, hogy e történetek közt, amelyek az agyafurtság felsüléseit mutatják, lesznek olyanok is, amelyekben látszólag az okosság győz. A zsidó viccben még a tébolyda lakója is ravasz. Kohn addig dühöng az örültekházában, míg kóser ételt nem kap. Egyszer csak szombaton rajtaesípi az orvosa, hogy cigarettázik. «Hát ilyen kóser maga?» «Nu und zu was bin ich meschuge?» Egy másik vicc hőse szemrehányást tesz a sadchennak: «Maga azt mondta, hogy a lány apja már nem él, s most hallom, hogy három éve börtönben van.» «Nu sagen Sie, ist das ein Leben?» Egy hasonló szerkezetű viccben megkérdik a boltostól: «Szombat van és maga üzletet csinál?» «Féláron adom a ruhát és maga ezt üzletnek nevezi?» felel a kereskedő. Mi történik ezekben a vicceken? A zsidó egy tényt, amely káros erkölcsi következményekkel járna reá, ravaszul olyan ténykategóriába helyez át, amely már következmény nélkül való. E viccek hőse nem botlik bele a tulajdon furfangjába, ellenkezőleg, győz a segítségével, s a hallgatónak tetszik is a talpraesettség, amellyel a hős kivágta magát, mint ahogy megtapsoljuk az ügyes artistamutatványt, még ha látjuk is a trükköt, amelynek létezését köszöni. S mégis: a chóchemségre itt is a komikum fénye hull. Úgy látszik, az észről azt várjuk, hogy az igazság megismerésének szerve legyen, s megütődünk, ha azt látjuk, hogy ravasz kis érdekek rángatják. Az egyik vicc hőse ugyan naivul,

a másiké tudatosan téved, a buzgó templomszolga nem is veszi észre, mikor azt a képtelenséget követi el, hogy ganefnek mondja az imádkozni akarót, míg a boltos alighanem félig szándékosan botlik, mikor, visszaélve a szó kétértelműségével, kétségbevonja szombati üzleteinek üzletváltását: azért mindig a chóchemségen esik csúfság. Egyszer a hivatali megszokás áldozatának bizonyul, másszor kiderül, hogy a morális vagy inkább immoralis érdek rabszolgája, harmadszor, mint például a kélefviccben, azt a hibát követi el, hogy akkor is működik, amikor nem kellene. S mindegyik esetben épp azért téved, mert nagyon is hajlékony s túlságosan könnyen és túlságosan sokat dolgozik. *Az okosság automatizmusának, a chóchemség komikumának felfedezése a zsidó viccek eredeti és páratlan teljesítménye.* Logikai hibákon nevetünk bennök, de az eszeség logikai hibáin. E sadchenek és snorrerek megjegyzései félig-meddig szellemességek; de szellemességük képtelenség s komikus. Ha valaki kételkedni talál abban, hogy van-e igazi zsidó vicc, cáfolatul ezekre a viccekre mutathatunk rá, mert ezek aztán igazi zsidó viccek, hosszú évszázadok egyoldalú, torz élete a talajuk.

A «kleiner Móric»-ról szóló történetek, noha többnyire meglehetősen egyformák és sem formájuk szellemességében, sem tartalmuk finomságában nem közelíthetik meg az előbbi vicceket, talán mégsem esnek nagyon távol az igazi zsidó vicc f'jától. A kis zsidó fiú szemtelen és koraérett feleleteivel rendszerint a felnőttek gyámoltalanságát vagy álszentségét is leleplezi, de a komikumnak itt is az a forrása, hogy a zsidó nem akkor vagy nem úgy okos, ahogy az ember várná tőle.

Mikor a «kleiner Móric» felnő, belőle lesz az a samesz, aki ganefnek mondja az imádkozni akarót, s az a Kohn, aki szerint Schwarcz hazudik, ha igazat mond.

5.

Feltűnő azonban, hogy a zsidó maga találja ki a róla szóló vicceket. Egyetlen nép vagy osztály sem szokta önmagát kigúnyolni. A francia filozófus szerint a komikus költő «nem megy odáig, hogy saját nevetséges oldalait is keresse. Különben meg sem találná őket; mindig csak személyünknek arról az oldaláról vagyunk nevetségesek, mely elrejtőzik eszméletünk elől. Ez a megfigyelés tehát másokon fog gyakorlódni.» (Bergson : A nevetés. Bp, 1913, 147. l.) E megfigyelést kiegészíthetjük azzal, hogy mint az egészséges egyes ember, úgy az egységes felfogású, egészséges nép sem teremt magáról vicceket. Az úgynevezett skót vicceket nyilván nem skótok találják ki s az arisztokrata viccek is aligha népszerűek a Nemzeti Kaszinóban. Magyar urak ugyan szeretik a magyarokról szóló tréfás anekdotákat is, de ezekben vagy parasztok szerepelnek, vagy pedig a magyar virtus nyilvánul meg s hőseik kedvteléssel szemlélhetőek. A zsidó az egyetlen nép a földön, amely nem fél belenézni az őt ábrázoló viccek torzító tükrébe. Az ókori zsidóság, amely a Bibliát adta a világnak, még nem ismerte az úgynevezett zsidó vice öniróniáját, a Biblia majdnem teljesen humoratlan mű és a próféták bizonyára értetlenül álltak volna a csodarabbiról vagy a snorrerről szóló tréfás történetekkel szemben. A Talmud ismer szójátékokat, bonmot-kat, anekdotás történeteket, de semmit, ami

a «zsidóvicc»-re emlékeztetne. Csak a mai zsidó viseli el, hogy nevéssen önmagán. De ha meggondoljuk, hogy voltaképpen mindig csak az idegen láthat bennünket, világossá válik előttünk, hogy a zsidó viccet csak olyan zsidók találhatják ki, akik félig az idegenek szemével nézik magukat, olyan nép, amely állandó belső hullámozásban él s elvesztette belső egyensúlyát. A zsidó történelem egyik fájdalmas pillanata, mikor a gettó fia először nevet önmagán. Előbb még elnyomottságában is fölötte érezte magát környezetének, most észreveszi, mily mulatságos a rongyos kis zsidó, aki megvetően legyint, mikor a király gazdaságát és nagyságát emlegetik előtte: «Er ist doch nur ein Goj.» Ha a történeti kutatás nem nyujtana választ arra a kérdésre, mikor született a zsidó vicc, a pusztá lélektani meggondolás rávezetne, hogy ez csak az a pillanat lehet, mikor egy-egy zsidó réteg megszűnik önmagában nyugodni, kilép a zsidó világból s egy ellenséges, más művelődés szempontjait kezdi önmagára alkalmazni. Most már megérthetjük, hogy több, mint jelképes véletlen, ha oly sok zsidó vicc játszódik le a vonaton, a különböző környezetek közt repkedő vigécek világában. A zsidó vicceket nem a gettó találja ki (itt legfeljebb a hivatalnokvicc járja); annál inkább a gettóból kilépő első nemzedék, amely féllábbal még előbbi környezetében, féllábbal pedig a nyugati művelődésben áll. Mivel pedig ez a zsidó átmenetiség oly folyamat, mely a XVIII. század végétől mindmáig tart s tartani fog mindaddig, míg a keleti zsidó új rajokat lesz képes kibocsájtani a nyugati kultúra felé, a zsidó vicc is legalább másfél százada állandóan terem és még sokáig fog teremni.

6.

De mivel öniróniára, ismételjük, csak az a nép képes, amely látja önmagát, ez viszont csak oly népnél lehetséges, amely kissé idegenül, tehát meghasonlottan áll önmagával szemben: felvethető a kérdés, vajjon a zsidó vicc, bármily ragyogó is különben, nem egy nagy népi betegség terméke-e. Igaz, minden nemzetnél megtörténik, hogy egy-egy elégedetlen fia szatirát rajzol a többiről: de ami másutt csak forradalmi pillanatokban fordul elő, itt állandó jelenség. Vajjon a zsidó viccben rejlő önironia nem rombolja-e le azonban a maradék zsidó önérzetet is? Bizonyos, hogy a kabarék ál zsidó tréfája, amelyet mindjárt kezdetben kirekesztettünk a zsidó vicc köréből, egészségtelen hatású. De közte s az igazi zsidó vicc közt óriási a különbség. Emez leleplez egy hibát, az egy hiba maga; emez kénytelen szellemes lenni, az megél abból, hogy hallgatói előtt már maga a zsidó lét elég nevetséges; emez kineveti a gépezet-szerűen működő talmudi észjárást, abban egy zsidó-betegség, a népi önérzettelenség nem nevet, csak jelentkezik; a pesti kabaréban a zsidó egyszerűen csak nem tiszteli magát, az ezoj-viccben már nevetségessé válik e miatt. Ezért amily könnyű a pesti kabaré méltóság-nélküli tréfái fölött ítéletet mondani, oly nehéz a hiteles zsidó viccel szemben határozott álláspontra jutnunk. Ennek hatása rendkívül összetett. Szerepe a zsidóság különböző rétegeiben más és más. Elképzelhető, hogy születése helyén, a gettóval közvetlenül érintkező rétegekben még csak a keleti zsidóság egyes jellegzetes foglalkozásai: a sadchen, a snorrer, a talmudista stb.

ellen irányul. Egy olyan zsidó közösségben azonban, amelyben ezeknek a hivatásoknak jóformán csak az emléke él, értelme önkéntelenül megváltozik: a foglalkozási ág jelentősége háttérbe szorul s a *sadchen a zsidó* képviselőjévé válik. Nem lehetetlen tehát, hogy a zsidó vice csak ezen a fokon kap önirónikus értelmet: kezdetben talán egyik foglalkozási ág támadása volt csupán egy másik ellen. S eljut végül olyan zsidó rétegekhez is, amelyekben már a viccben kigúnyolt tulajdonságok is elhalványultak: itt nem talál többé elevenbe s csak mint szellemes alkotás, pompás példázat él tovább. Hatása a második fokon látszik legveszedelmesebbnek, mert önirónikus jellege itt legerősebb. De talán itt sem kell félni tőle. Bergson szerint a vice büntetés. Ez igaz is. De hozzátehetjük, hogy megbocsájtás, sőt néha még dicsekvés is. Érezhető kedvteléssel és büszkeséggel kezeli azokat a tulajdonságokat, amelyek automatikussá válását leleplezi: körülbelül mint ahogy a dzsentrinek tetszik a virtuosos magyar vér, amelynek civilizáció-ellenes megnyilvánulásairól adomát mond, vagy mint mikor az apa megdorgálja a fiát, akinek csínyje bosszantja, de tetszik is neki. S mikor a vice nevetségessé tesz, egyszersmind szeretetet is ébreszt hőse iránt. Hiszen, mint láttuk, azáltal válunk nevetségessé, hogy szórakozottságunk folytán nem vesszük észre, mikor képtelenséget mondunk, vagy teszünk; az ilyen célfeledő gyámoltalanság pedig, mint a naívság egyik formája, mindig vonzó is kissé. S ha a zsidó az egyetlen nép, amely viccet mond önmagáról, ez azt jelenti, hogy ő az egyetlen, amely ismeri magát. A vice figyelmeztet hibáinkra s ezzel megakadályozza,

hogy éjig nőjjenek. Aki viccel önmagán, illúzió nélkül, gyűlölet és rajongás nélkül néz magára. A naív emberek és népek vad életereje bizonyára nem tenyészhet benne; egy ember, aki látja és megvallja a tulajdon hibáit, aligha fog tudni fanatikusan akarni, de megkapja cserébe a belső fölény és szabadság mosolyát.

Nem, félnünk nem kell a zsidó vicctől. S mégis jó lenne, ha eljönne az alkonya. Igaz, nagy a világsikere; asszonyainkon kívül talán semmi zsidó dolog nem részesül olyan általános kedveltségben, s kétségtelen is, hogy meggyőzően bizonyítja «az zsidó nép elméjének éles voltát az lelésben». De egészséges népek legendákat álmodnak magukról, s nincs rendjén, ha egy nép asztalai fölött snorrer-vicek pótolják a népdalt s nincs rendjén, ha egy közösség regények, drámák s nagy lírai alkotások helyett csak viccekre méltatja magát. Értelmetlen és igazságtalan volna, ha képromboló düh támadna sorainkban a zsidó vicc ellen. Nagyon üdvös, ha egy népnek a mosoly is rendelkezésére áll. De a zsidóságban megvolt — s kissé ma is megvan — a máglyáramenés készsége is. A zsidóságnak voltak s ma újra vannak hősei is. Nem visszás-e, ha mégis csak viccekben szerepel? Az életet az ember csak úgy tarthatja szépnek, ha művészi alkotásokban is megpillantotta, s egy nép belebetegszik, megutálja önmagát, ha sosincs alkalma rá, hogy a maga nemesebb vonásainak és problémáinak művészi tükörképével találkozzék. A mult században, mikor az egész nyugati zsidóság meghasonlottan és öniróniával nézte önmagát, reménytelen lett volna harcot kezdeni a zsidó vicc kizárólagos uralma ellen, mert e században az egész zsidóság ugyanabban a

betegségben szenvedett, amelyből vicei fakadtak. Ma, mikor itt-ott újjászületőben van a zsidó méltóság, mikor ifjúságunk java csöppet sem a zsidó vice szellemében, hanem drámák és legendák hőseként él, mikor a Szolnokra készülő zsidót zsidó testvére nem gyanúsítja meg azzal, hogy Kecskemétre készül, s a főhadnagy előtt, mihelyt kiderül a zsidó volta, a vele utazó hitsorsos nem veti le a cipőjét, hanem tovább is tisztességtudóan viselkedik, a zsidó hősiesség és önérzet új korszakának hajnalán s épp ezen a helyen, amelynek a zsidó kultúra ápolása a hivatása, hadd reménykedhessünk benne, hogy a holnap a zsidóvice elhalványulásának s a zsidó művészet feltámadásának napja lesz.

Budapest.

KOMLÓS ALADÁR.

ELSE LASKER-SCHÜLER

Felolvastatott az IMIT 1934 január 31-én tartott ülésén.

Pár hónappal ezelőtt sokat gondoltam a nagy német költőnőre, Else Lasker-Schülerre. Az a rémhír kerengett róla, hogy az S. A.-ifjak elhurcolták a koncentrációs táborba, s nem tudni, egyáltalában él-e még. A rémhír hosszú hetekig tartotta magát s csak nagysokára jött rá megnyugtató cáfolat: Else Lasker-Schüler már szabad földön van, nincs Németországban.

Verseit olvasgattam s fordítgattam is, míg így aggódtam érte, s szívfájdítóan nehéz volt őt elképzelni a börtön rácsa mögött, ezt a szabad lelket, aki költészetében

éppen úgy vándorol az égen, mint a földön és ismeri a kozmosz összes járatait. Versei olvasásában elmerülve, csak az vigasztalt, hogy börtönablakon is benéz az ég, a nap, ha kél, ha megy, s míg búcsúzik, rózsaszínűre festi a felhőket, s arra kellett gondolnom, hogy e jelenségekből majd hitet és erőt tud meríteni. Arra kellett gondolnom, hogy nincs erőszak, rémuralom, amely el tudná pusztítani azt a világot, amely ennek a költőnőnek a szeme mögött él, ezt az egészen különös, inkább érzékelhető, mint felfogható világot, ezt a gazdag, kincsekkel dús világot, amely tele van csillagokkal, holdfénnel, virágokkal, illatokkal, angyalokkal.

Pater Walter mondja a renaissance-ról írott munkájában: «A misztikus szót rendszeren abból a görög igéből származtatják, amely annyit jelent, mint lecsukni. Mintha a csukott szájat akarná jelképezni, amely valamin elmélkedik, okoskodik, de kimondani vagy nem tudja, vagy nem akarja, míg a platonikusok inkább a csukott szemből magyarázzák».

Else Lasker-Schülert így látom magam előtt, mint aki sokáig hallgatott, sokáig ült csukott szájjal és lehúnyt pillákkal és amikor kinyitotta a száját, hogy énekeljen, olyan titkokról beszél, amelyekről sohasem hallottunk még, olyan rejtelmekről, amelyek csak az ő csukott szemei mögött éltek s most emelte őket napvilágra. A teremtés misztériuma leng körülötte, egy világot teremteni a semmiből.

Else Lasker-Schüler költészete gazdagságában egy magyar költőnő, Lesznai Anna költészetéhez mérhető. De míg Lesznai Anna költészetének ezer illattól és izektől édes kertjében, a szagos gyümölcsökkel meg-

rakott, súlyos ágú fák közt, maga is úgy áll, mint egy hatalmas fa, amelynek gyökerei az édes földet szívják és lombjai az eget súrolják, addig Else Lasker-Schüler mintha összeszedte volna az összes csillagokat valami mesebeli tarisznyába és úgy szórná elénk, mintha az angyalok kék színét ellopta volna és azt festené a szemünk elé. Virágai és madarai egy keleti szőnyegből kelnek életre és rózsáinak illata inkább fűszerre, az ámbra és a nárdus illatára emlékeztet, a költőnő lábai nem érintik a földet, úgy suhan el előttünk, mint egy madár. Hogy szereti a csillagokat ez a költőnő! És minden csillagnak más a fénye, mint ahogy az égen is megkülönböztethetők, bár első látásra úgy hatnak, mintha egyforma fényes szögekkel volna az égbolt kiverve. Mindamellet nem kell azt gondolni, hogy itt holmi cifraságról, díszről van szó, fényes szavakról, amelyek mögött üresség tátong és csak a felületük csillogó. Minden szó egy-egy ajtó, amelyen át az értő egy kincsesbányába juthat, olykor fekete tárnákba, ahol a fájdalom könnyei tengerré dagadtak.

«Szemem mögött nagy vizek állanak
El kell még sírnom mindjököt.»

A német nyelv sohasem hallott lágysággal zeng az ajkain, valami megindító gyengédség van abban, ahogy a nyelvet kezeli, mintha minden szót előre meg-simogatna, mielőtt útra engedné. Szókötései, képei egészen meglepőek. A képek egymásután vonulnak fel, mint Salamon király szerelmi dalában, az Énekek Énekében, és mint általában a bibliában. Else Lasker-Schüler versei nagyrészt nehezen fordíthatók. Pedig

átszatra oly egyszerűek. Milyen egyszerű például ez a sor :

«Alle Vögel üben sich an deinen Lippen.»

Milyen egyszerű és mégis mennyire benne gyökerezik a nyelvben, alig lehet onnan kiemelni.

Ha valaki utánozni próbálná Else Lasker-Schülert, valószínűnek tartom, hogy ugyanezekkel a szavakkal, ugyanezekkel a képekkel nagyon keveset tudna kifejezni és a művészet igen sekélyes vizein evezne. Hogyan lehetséges ez? Mert nem véletlen, hogy a költő milyen szavakat rak egymás mellé, a szavaknak szigorú, belső törvényük van, egyik szó sem független a másiktól, annyira együvé tartoznak, olyan szorosan össze vannak kötve, mint az anya a gyermekével, amikor még a szíve alatt hordja. Ez a belső kapocs emeli a verset verssé, ez a belső kapocs az, amit mi költészetnek nevezünk és szavakkal tulajdonképpen nem tudunk meghatározni, megértéséhez inkább érzék, mint értelem segít.

Ezek mögött a szavak és képek mögött valóban egy ember áll és ezeket a képeket nem egy meséskönyvből vágta ki, hanem az élet jelenségeit, a világot látta így, a világban él úgy, mint egy meséskönyvben. Látása olyan, mint egy mesemondóé, kezében minden az álommal rokonná válik, akkor is, ha a legreálisabb dolgokról beszél.

Georg Traklról, a költőről, így beszél :

«Seine Augen standen ganz fern,
Er war als Knabe einmal schon im Himmel»

Franz Werfelről :

«Ein entzückender Schuljunge ist er,
Lauter Lehrer spuken in seinem Lockenkopf,
Sein Nahme ist so mutwillig,
Franz Werfel —»

Hát nem olyan ez, mintha mesebeli királyfiakról regélne nekünk? Else Lasker-Schüler költészete a legtisztább expresszionista líra. Láttá a világot, magába fogadta és amikor az ő kezéből kapjuk vissza, egy egészen új, sajátos világ nyílik meg szemünk előtt, amelyet a költő fedezett fel.

Else Lasker-Schüler zsidónő és nemcsak a messi csillagok és a szálló galambok élnek a vérében, hanem a Biblia alakjai is, asszonyok és férfiak, és olyan csodálatos dolgokat mond el róluk, hogy úgy hatnak ránk, mintha smaragdszemű aranyszobrokat ásott volna ki egy távoli, de ismert földön és az aranyszobrokat egy suhintó vesszővel életre hívta volna. Olyan illatuk van ezeknek a verseknek, mint a sarjúnak és búzának, Eszter oly karcsú, mint a pálma, még a búza kalásza is az ő ajakát illatozza. Fáraó szemei jönnek és mennek mint a Nílus hullámai. Zebaoth rózsaköntösben érkezik a kertek felől és Sulamith így dalol :

Oh a te édes ajkaidon
ösmertem meg az üdvösséget!
De már érzem, mint égetik
Gábor arkangyal forró csókjai
a szívemet.

Egy éjsötét felleg felissza
mélységes cédrusálmomat.
Oh az életed utánam integet.

S így múlok el égő szívfájdalomban,
 így tűnök el
 a világűrben,
 az időben,
 az öröklétben,
 s a lelkeim ellobban
 Jeruzsálem alkonyi színeiben.

És Ruth :

És te a sövények mentén keresel engem.
 Hallom lépteid sóhaját
 S a szemeim sötét, nehéz könnyecseppek.

Lelkemben édesen virágozik a tekinteted
 s kiteljesedik,
 ha álomba vándorol a szemem.

Hazám kútjainál
 egy angyal áll.
 Szerelmem dalát énekeli,
 Ruth szerelmi dalát.

Else Lasker-Schüler még ősidőktől hozott kapcsolatban áll a zsidósággal. Zenélő, lány német nyelven beszél, de az ő szájában a germánok nyelve egy bibliai, sémi királylány nyelvére emlékeztet. Mennyi drágakövet, rubintot, smaragdot, mirrhát hozott innen magával. Mintha nyomában Salamon király ritka drágaságait, aranyedényeit, elefántcsontból való trónszékét és azt az ébenfa hegedűt hoznák, amelyet Sába királynőjétől kapott.

Talán a legmeghatóbb verse az, amelyben a népéhez szól. Ez a nép már nem a régi zsidóság, az uralkodó, a harcos, a bibliai, a gazdag, hanem a mai, már csak töredéke a réginek, egy sziklaváz, amelyhez panaszkö-

halmokon jut el, istenes dalokat énekelve, és felriad és vele sír, ha Kelet felé fordulva borzalmas jajjal Istenhez kiált.

Omladozó szikla,
amelyből fakadok
és istenes dalokat énekelek.
Sebesen zuhanok le az úton
s egészen távol magamban csörgedezek
egyedül, panaszköhalmokon át
a tengerig.

Oly nagyon elsodródtam már
véreim
mustos erjedésétől,
És mégis még mindig visszhang kél bennem,
ha az omladozó sziklaváz,
a népem,
Keletnek fordulva
borzalmasan
Istenhez kiált.

A Karl Kraussnak ajánlott héber balladák minden kis darabja egy-egy kis műremek, lírája itt eléri a leg-tisztább csúcokat, érett búzatáblák ezek a forró nap alatt. Költészete fekete gyémánt — mondja róla Peter Hille. Ő Izrael fekete hattyúja — írja róla — egy Sappho, aki nem énekel örömtől ittas dalokat, szomorú énekeket penget egy ébenfából készült hárfán. És valóban, egyike ő amaz asszonyoknak, akik Babylon vizeinél ültek és zokogtak.

Else Lasker-Schüler úgy jár ezen a földön, mintha már akkor is itt lett volna, mikor a földet még ősköd és homály borította és hallotta volna az Úr szavát, mikor rázuhogtatta a fényt és a világosságot. Egy ősi lény,

érezte az Úr első lehelletét, ott állt az első pirkadatban, egy gyermek, akinek tágra vannak nyitva a szemei és olyan bölcseségeket mond, amelyeket a felnőttek már rég elfelejtettek s amilyenekre márcsak a gyermekek képesek.

Else Lasker-Schüler, — elég volt kiejtenem a nevét s nem állhattam meg, hogy költészetének ragyogó palástját ki ne teregessem.

Else Lasker-Schüler 1876-ban született Elberfeldben. Elberfeld gyárváros, komor nagy bérházakkal, munkáslakásokkal, amelyek sötétek a füsttől és a kőszéntől. De néhány lépésnyire ettől a nyomasztó kőhalmaztól már ózondús erdők kezdődnek, fák és cserjék ezrei, amelyeket a költőnő úgyszólván egyenkint ismert. Ezek a fák és cserjék mintha végigkísérnék az életen. Ismételten megemlékszik róluk, apró prózai írásaiban, amelyeknek ugyanolyan forró lélegzete és ritmusa van, mint a verseinek: «Minden fa, minden bokor, amellyel ma találkozom, az elberfeldi erdőt juttatja eszembe» — írja egy helyütt.

Ósei közt ott van Senor Pablo, akiről, mint mindenkiről, akivel valaha találkozott, legendát formált csillogó, keleti képzelete. Senor Pablo spanyol zsidó volt, Anglián át került Németországba, szőlőt ültetett a westfáliai hegyek és lankák napos oldalán, egy költőnt vett el feleségül, akinek búzakék szemeit Else Lasker-Schüler örökölte. Atyai nagyapja Westfália és Rheinland főrabbiája volt, apja sokat mesélt neki erről a fehér körszakállas, méltóságteljes ósról, aki mély áhítattal egy életen át Jehovához imádkozott és egy csillag ragyogott a feje fölött. De az apa már a természetben

dicséri az Urat, a teremtő erőt nagy virágoskertjében. amely az elberfeldi házat övezi, s ahol szenvedélyes gonddal ezerszámra ülteti és gondozza a rózsákat, georginákat, árvácskákat, szekfűket, rezedákat. Az anyja Frankfurtból való; imádja Goethet, akit kislánykorában látott; az elberfeldi intellektuellek esténként az ő biedermyer szalonjában gyűlnek össze, ahol ő Goethe Faustját olvassa fel, — olykor el is játssza Gretchen szerepét — a Friderickéhez írt leveleket és Goethe lírai verseit. A költőnk akkor még csak nyolc éves, de már ötéves kora óta verseket ír, már ötéves korában keresi és megtalálja a szavak testvérpárját, a rímet, a szavak lüktetését, a ritmust, és a mesék, amelyeket hallgatni és olvasni szeret, bibliai mesék, ezek népesítik be a képzeletét. Különösen az egyiptomi József történetét szereti, akit eladtak a testvérei, és ha gyöngyházgomb gyűjteményével játszik, a legszebb és legragyogóbb gombnak az egyiptomi József nevét adja, aki fölött a mennyei birodalom tündöklött az összes csillagokkal. Az egyiptomi József gyakran szerepel verseiben s a héber balladák egyik legszebbikét róla írta.

Else Lasker-Schüler talán még zsidóbbnak hat, mint Heine, de mindenképpen ősi gyökerekkel tartozik a zsidósághoz. Mintha egyenesen a Biblia földjéről érkezett volna, mintha egyetlen dallamot zümmögne egyre, az Énekek Énekét sok száz változatban. Egyedülálló költői jelenség, nem hasonlít senkihez, de mérhetetlenül gazdag kincseit aranyszekéren Keletről hozta. Ő maga Theba hercegének képzeletét magát gyerekkorában és ezt a nevet tréfás komolysággal mindvégig használja is, néha így is szignálja írásait. «Oft sagten mir Theologen,

ich schreibe deutsch wie hebräisch und arabisch, meine Handschrift hat als Hintergrund den Stern des Orients» — mondja önmagáról.

De nemcsak a bibliai beszéd ritmusát hozta magával, hanem a keleti ornamentikát is, a betűk, amelyeket leír, egyszerre rajzok lesznek. «Mikor a betűvetést megtanultam ötéves koromban, hideg tél volt, így hát a betűk köré kendőket csavartam, felöltöztettem őket, hogy meg ne fázzanak» — így kezd el rajzolni és festőnek készül s azok a könyvcímlapok és illusztrációk, amelyek könyveiben verseit és verses prózáit díszítik, arról tanúskodnak, hogy a múzsák itt is biztosan vezették a kezét. Majd táncolni tanul, — így kerül először Párizsba — mintha az istenáldotta ritmust, amellyel a világba küldetett, a művészet minden területén kiakarná élni. De azután mégis a betűk tartják fogva, ezek a kis ajtók és függönyök, amelyek egy egész világot tárnak fel, vagy rejtenek el. Egész fiatalon férjhez megy egy orvoshoz, Berthold Laskerhez. Később elválik tőle és felesége lesz Herwart Waldennek, aki az akkori berlini modern művészcsoporthoz egyik főalakja és megalapítója a Sturm című folyóiratnak, amelynek nagy szerepe volt a modern német irodalmi harcokban a század elején. Berlinbe kerülve, ismerkedik meg Peter Hillével, aki először ünnepli és bevezetőt ír verseihez. Ettől kezdve tagja annak a fényes körnek, amelynek csillagpályáján olyan nevek ragyognak, mint Theodor Däubler, Richard Dehmel, Paul Zech, Franz Werfel, Karl Krauss, majd Georg Trakl, Otto Pick, Max Brod, Franz Mark és Georg Grosz, írók és festők, akik az új művészetet segítették diadalra Németország-

ban. Verseiből is kitűnik, hogy nemcsak az irodalom szempontjából, nemcsak költészete értékeinél fogva áll mellettük, hanem mély és költészetére termékeny barátság fűzte a kör tagjaihoz, mert verseiben úgy örökítette meg legtöbbször, hogy, ha saját műveik nem biztosítanak számukra az öröklétet, akkor Else Lasker-Schüler versei minden bizonnyal. Else Lasker-Schüler Richarda Huch mellett a modern német líra legkiválóbb női egyénisége. De nemcsak a német lírában, hanem a világirodalomban is kivételes hely illeti meg. Ha sorra veszem a világirodalom asszonylírikusait, nem találok senkit, aki gazdagabb, eredetibb, művészibb volna, mint ő, de a férfi költők beethoveni zenekarában is méltó testvérként szólal meg ez a gyöngéd, hajlékony, színes, olykor fullasztó forróságú és lélekzetet elállító asszonyi hang, sőt gyakran ő játszik a primhegedűn.

Else Lasker-Schülerrel többször foglalkozott a német kritika. Legutóbb Alfréd Kerr írt róla tanulmányt, a német kritikának ez a híres törvívója, aki mintha finom és éles pengékkel hadakoznék, de Else Lasker-Schülernek csak a dicséret különleges és válogatott virágait nyújtja át. Else Lasker-Schüler 1932-ben még elnyerte a Kleist-díjat. Ma hatvan éves s el kellett hagynia Németországot, Berlint és Münchent. Münchent, a kedves várost, amelyet annyira szeret, és ki tudja, mikor mehet el Elberfeldbe, ahová évente elutazott, hogy a zsidó temetőben meglátogassa édesanyja sírját, akiről így beszél :

«Ő volt-e az angyal, ki mellettem haladt,
Vagy eltemették anyámat a füsttel telt ég alatt?»

Egyetlen fiát is elvesztette, három éve. Paulchent akihez gyerekkorában a gügyögő, altató bölcsődalokat írta. Paulchent, akit istenített, aki húsz egynéhány évével már ismert festő volt és nagy festő lehetett volna, de megfejthetetlenül a halált választotta élete virágjában, öngyilkos lett egy müncheni hotelben. Játékos dalok helyett most gyászdalokat énekel ez az öregasszony, mintha most is ringatná örök álomba merült gyermekét. E pillanatban nincs hazája sem, de hozzátartoznak mindazok, akik költészetének édes-ségét csak egyszer is megízlelték.

Magyarra többen fordították verseit : Márai Sándor, Kiss Arnold, Ábrahám Kálmán és jómagam. Márai fordításait kivéve, amelyek Márai első verseskönyvében jelentek meg, e fordításokat a Múlt és Jövő közölte.

Budapest.

SZENES ERZSI.

Szerelmi dal.

Orcáidon arany galambok ülnek.	kastélyokat építeni mint én, arany ujjaidból,
De a szíved forgószél, a véred zúg, akár az enyém,	várakat magas tornyokkal, kalózok vagyunk olyankor.
Édesen málnabokrokon át.	Ha velem vagy oly gazdag vagyok.
Oh én rád gondolok, kérdezd csak meg az éjszakát.	Ha magadhoz vonsz szívedet látom fényleni.
Senki sem tud oly szépen kezeddél játszani,	Csillámló gyíkok a te belsőrészeid.

Színaranyból vagy te egészen.
Eláll a lélekzetem.

Gyászdal.

Mióta téged a földbe temettek,
édes a föld.

Bármerre megyek lábujjhegyen,
tisztá utakon járok.

Oh a te véred rózsái
átütnek szelíden a halálon.

Meghalni nem félek többé.

A repkénnyel együtt virágzom
a sírodon.

Addig hívtál engem folyton és folyton,
hogy a nevem sem talál vissza többé.

Minden lapát föld, amely téged eltakar,
betemetett engem is.

Azért van mindig éjszaka rajtam
s már alkonyatkor csillagok.

Érthetetlen lettem barátainknak,
egészen idegen.

De te ott állsz a legsöndesebb város kapujában
és én reám vársz, te arkangyal.

Fordította : SZENES ERZSI.

LAMARTINE ÉS A BIBLIA.

A francia líra halhatatlan mestere, Alphonse de Lamartine (1790—1869) költészetének olyan mozzanatait vizsgáljuk, melyeken az esztétikai figyelem eddig könnyedén siklott tova.

Lamartine-t, a szeráfi kedélyű s nemes eszményekért hevülő költőt, már ifjúkorában elbűvölte a Biblia, mint nálunk Arany Jánost és Tompa Mihályt. Lamartine is keresztény lélek, a szónak legőszintébb és legkomolyabb értelmében. Kivált ez a jelenség magyarázza, hogy nemesen érez hitének mind ősforrása : a zsidó szellem, mind ősi röge : a Szentföld iránt. A minden ízében keresztény költő alkotásait ezúttal csak egy szempontból fejtegetjük : hogyan dolgozta fel azokat a zsidó indítékokat, melyekkel a Szentkönyv bilincselte le.

Lamartine első olvasmánya a Biblia volt, sőt olvasni is ebből tanul. Találón írja Brandes, hogy a patriarchák története szolgáltatta neki az első hatásokat. A nem kevésbé kiváló irodalomtudós, Lanson, azt állapítja meg, hogy Lamartine «felmagasztosul» a Biblia olvas-takor. Léon Séché arra utal, hogy a Biblia Lamartine-t «keleti képzelet»-tel ajándékozta meg. De ennél nagyobb csodát is művel : a költő kedélyét eszményi világ magasztos körébe ragadja. Sokkal szabatosabb az egyik legalaposabb Lamartine-méltató, Charles Pomairols megállapítása : a nagy költő valóságos iskolát talál a Biblia monoteizmusában s lírai áradásaiban.¹

¹ Georg Brandes : *Hauptströmungen der Lit. des XIX. Jahrh.* III. k. 209. l. — Gustave Lanson : *Histoire illustrée de la litt. française*, II. k. 264. l. — Léon Séché : *Lamartine de 1816 à 1830*, 183. l. — Charles Pomairols : *Lamartine*, 53. l.

Maga Lamartine is nem egyszer melegen s ünnepi hangulatban nyilatkozik a Bibliáról. Így egy mélységes istenszeretettel teljes költeményében (*Bénédiction de Dieu dans la solitude, Harmonies poétiques et religieuses* kötetében, V. Harmonie) írja, hogy meghitt körben ismételtetik azoknak az «isteni emberek»-nek verseit, kik hangjukat «a szeráfok lantjára»-ról lesték el, ajkuk pedig a «Sion hárfáiról» támadt dalokat zengi tovább. *Jocelyn*, a pap, sétáira is a Bibliát viszi magával. A *Recueillements poétiques* Előszavában is melegen szól a Bibliáról. Bossuet-ről, a legklasszikusabb francia hit-szónokról azt állapítja meg, hogy a Biblia villámszerű káprázatokkal hódította meg: azt hitte, hogy a tüzet látja fellobogni Sinaj hegyén; Isten hangját hallja, amint Horeb sziklái visszaverik; Istene Jehova volt; törvényhozója Mózes, főpapja Áron, költője Jesája, valóságos «bibliás-ember» (Lamartine: *Bossuet*, 1864, 21—22. lk.) Bibliás-ember volt maga Lamartine is, mindjárt pályája megindulásakor.

Első nagyobb alkotását, a Saul-tragédiát is a Bibliából meríti.¹ Hogy magáról a tárgyról mennyit gondolkodott, drámai feldolgozását milyen jelentős feladatnak tekintette, nagyon élénken világítják meg barátjához, Aymon de Virieu-höz írott levelei. Kiderül, hogy tragédiáját már 1812-ben kezdi írni. A Virieu-höz írott levelek tanúbizonysága szerint Lamartine abban bízott, ha *Talma*, korának egyik legkiválóbb szín-művésze, karolja majd fel *Saul* ügyét, kiváló színpadi

¹ Noha már 1812-ben belekezdett, a maga egészében 1817—1818-ban írja meg a *Saul*-tragédiát.

sikere lesz. Leveleiben mindég csak *Talmá*-ra tér vissza. Talma dönt el mindent. Talma lebegett szeme előtt már akkor is, mikor a tragédiát írni kezdte. Talma elolvasta a munkát. Szerkezete s áradásai ellen kifogásai voltak, noha elismerte lírai szépségeit. Ezért írja Lamartine barátjának, hogy elvesztette a csatát.¹ Abból a levélből is, melyet 1818 decemberében intéz Laurent de Jussieu-höz, a teljes lemondás hangja siramlik ki.

Tragédiáját félre teszi. Egy-egy jelenetét szavalgatják a szalonokban, így Rchan hercegnél is, a szebb részek lírai köteteiben jelennek meg, de a tragédia a maga egészében jóval később lát napvilágot.

Legott meggyőződünk majd, hogy a Biblia epikus gazdagságú elbeszélése mágnesezővel vonzza a francia költőt, másrészt kemény feladatul mered az író elé, mert mégis csak drámai keret vaspántjai közé szeretné fogni az elbeszélés széleshömpölygésű áradását.

Tárgyát Sámuel könyve szolgáltatja. A zsidók király-áhítása, Saulnak Sámuel által való kiszemelése, hősi harca a filiszteusok ellen, az amalekitákkal való szembe szállása, elfogott királyuknak, Agágnak, Isten akarata ellen való kímélése, az Urnak elfordulása Saultól, Dávid megkülönböztetése, diadala Góliáton, az asszonyok által történt ünneplésével Saul megalázása, a gonosz lélek elhatalmasodása Saulon, Dávid menekülése feleségének, Mikálnak, Saul leányának segítségével, Dávid szövetsége Jonathánnal, Goliát fegyveréhez ju-

¹ *Correspondance* de Lamartine, I. k. 371. II. k. 158., 181., 183., 186—193., 194., 207., 253. k. 274. lk. — A Saul-tragédia csak 1879-ben jelent meg: *Saül*. Tragédie par Alphonse de Lamartine, Paris, C. Lévy.

tása Nob városában, Saul gyűlöletének lángra gyúltá Achimélek és Dávid ellen, Achimélek megöletése, Dávid bujdosása, Saulnak a filiszteusoktól való félelmében az endori javasasszonyhoz térése, Sámuel szellemének megjelenése, Saul fiának veszte, Saul életének önmaga által való kioltása olyan mozzanatok, melyek a *Királyok Könyvé*-ből kerülnek Lamartine tragédiájába.

A bibliai anyagot kiszélesíti. Színrekerülésének ez volt legfőbb akadály. Lírai ere meg-megárad s a műben annyi érzelmi mozzanat torlódik össze, hogy a dráma természetes lepergésének útját únos-úntalan elállja.

Tagadhatatlan, hogy igyekszik elmélyedni Saul jellemében. Legott elborulónak, Istennek eltávozta miatt kínos töprengésbe merültnék festi. Elréved, hogy már csak árnyéka önmagának. Csüggedten mondja leányának:

Va! je traîne partout le malheur qui me suit (I. felv. 4. szín).

Megfélemedik, mikor az endori boszorkány vészes jövőt villant eléje. Sámuel szelleme is feldúlja lelkét (II. fv. 4. sz.). De gyermekeinek sem sóhaja, sem könnyei nem hatnak reá. Hol komor csendbe süllyed, hol káromló szitkokra fakad. Mikál csitító őrangyala (III. f. 1. sz.). De a kar Dávid-magasztalása lelkét megint felkorbácsolja. Hiába kérleli Jonathán (IV. f. 2. sz.). Lelkében hovatovább az a gyanú ver fészket, hogy Dávid az őt gyűlölő papok eszköze. Mégis meghódol Dávid előtt, amint látja, mások mennyire ünneplik. De csakhamar megbánja, hogy ellensége előtt megalázkodott:

J'ai fléchi devant lui, moi, Saül, moi, son maître (IV. f. 4. sz.).

Bátran és örömmel idézi fel a komor csataképeket s makacs büszkeséggel száll szembe földdel, Éggel. Lázadozik Isten ellen is. De lelke viaskodó vergődésébe belekomorlik kínos töprengése fia, Jonathán sorsán, Még végső romlásában is dacol Istennel :

Dieu cruel, Dieu de sang, je te brave et t'outrage. (V. f. 6. sz).

Kár, hogy mindezt kevésbé drámai úton fejezi ki Lamartine. Hogy Saul gyanakvó, féltékeny, zaklatott és rémlátó, jól tudta, a Biblia is ilyennek láttatta vele, de alakja a tragédiában inkább lírai vetületet nyer, mintsem erős ötvözetű jellem- s kedélyrajzban lendülne drámai életre.

Valóban, a drámai mozzanatok túlságos elérzelmesítésében vétett legtöbbet Lamartine. Nem így járt el nagy olasz mintaképe, *Vittorio Alfieri*, hazája legkiválóbb tragikai költője. Lamartine *Emlékiratai*-ból tudjuk, hogy az olaszt Ariosto és Alfieri műveiből tanulja nagy buzgalommal (*Mémoires inédits* de Lamartine, 1870, 154. l.). Nem egyszer emlékszik róla egyebütt is mély-séges tisztelettel.

Lamartine *Saül*-jének több mozzanata igazolja a legklasszikusabb olasz tragédia hatását. Olasz irodalomtudósok szeretik is ezt kiélezeni. Annyi bizonyos, hogy az anyag drámává munkálásában Alfieri sugalmazta Lamartine-t. Nemcsak a Biblia, Alfieri Saul-tragédiája is megkapja lelkét : így Mikál apja iránt való szeretetének és féltő aggodásának drámai rajzában tagadhatatlan Alfieri szellemujjának nyoma. De lényeges eltérésekre is bukkanunk.

Alfieri remekművét áthatja a Biblia, Dante, Dryden

s a francia drámák szelleme, de a Dávidra fenekedő, komor, beteg Saul lényét, önmagával vívott tusakodásait mély lélektanna! teremti újjá s gazdaságos drámai rendezés bölcs elosztásával önti tragédia-alakba. Alfieri erőssége a lélek mélyére szállás, Lamartine-é az érzelmek eláradása. Milyen zaklató látomássá válik Sámuel szellemének megjelenése Alfieri Sauljának «delke szemében!» Ez a jelenet klasszikus példaként mutatja Alfieri drámai erejét. Mesterével Lamartine, ez a líra lelkétől lelkezett költő, nem tudott versenyre kelni, kivált abban, ami a színművet drámává teszi: erőben és jellemrajzban maradt mögötte.

Valóban, Lamartine *faculté maîtresse*-e: az érzelmek mély járata s szeráfi hangulatokra hajlamos lelkének készsége gazdag költői nyilatkozásokra. Meglepő bőségű lírai költészetében is jelentős a Biblia sugalmazó ereje. Mindjárt első lírai gyűjteményében, az 1820-ban megjelent *Méditations poétiques*-ben értékes szerepe van a zsidó hagyománynak.

A XVIII. században és a XIX. elején a francia érzelmi költészet kiszikkadt; halvány, üres, tartalmatlan szövegek sívó homokjába fulladt. Lamartine a *Méditations*-nal (1820) úgy hat az üde költészet után epedő lelkekre, mint a hogyan az oázis forrásának eleven erővel bugygyanó vize frissíti a sivatag tikkadt vándorát. Nagy költőtársa, *Alfred de Vigny*, Lamartine szívének lendületét és érzelmi gazdagságát dicséri (1823). *Sainte-Beuve*, a világirodalom egyik legfogékonyabb lelkű kritikusa, azt jegyzi meg a *Revue des Deux Mondes*-ban (1832), hogy önmagában semmi sem befejezettebb, mint a *Méditations*. A dús palettájú *Théophile Gautier* vissza-

emlékezve ifjúkorára, kiemeli, hogy a *Méditations*-ban Lamartine a fiatal nemzedék előtt egészen új világot tárt fel, ezt nehezebb volt megtalálni, mint Amerikát vagy Atlantiszt (1869). Az egyik legkiválóbb Lamartine-méltató, Émile Deschanel, találón emeli ki, hogy a *Méditations* legnagyobb újítása gazdag zeneiséggel zengő nyelve s fényt árasztó ereje. (*Lamartine* c. könyvében, I. k. 125. l.)

Ebben a sok hódoló elismerést s ünnepi méltatást kivívott kötetben tisztes hely jutott a zsidó motivumoknak. Genoude-ot ditirambusban dicsőíti, mert a szent költészet szellemét értette meg vele (*Méditation vingtième, La Poésie sacrée*): az Úr kiszáll örökkévalósága mélységéből, szavára elválnak az elemek, felragyog az Édenkert varázsa, felénk siramlik Jób keserve, mintegy újrakölti szomorú töprengéseit, gondolatai a Bibliából átszállnak az ő lelkébe is. Jesája (Ezsajás) is ihleti, az ő fenyegető szava szintén lánggra kap a mesteri alkotásban. Jechezkél (Ezekiél) is feltűnik. Isten sivatagba ragadja lelkét s életre kapatja a száradt csontokat:

Et ce champ de la mort tout entier se leva,
Redevint un grand peuple et connu Jéhovah.

Felzokognak Jeremiás siralmi, de felhajnallik az igazságos Isten kegyelmébe horgonyzott bizalom derús sugara is. Isten dicsőítésének és a béke áhításának benső hangján végződik ez a bibliai fenség világát elragadó megérzéssel kifejező remekmű.

A kritika kimutatta Petrarca, Parny, Ossian s más költők alkotásainak nyomait a *Méditations*-ban, de Lamartine szívéhez egy sem jutott közelebb, mint a

zsidó hagyomány, éteri költészetének repülni vágyó szárnyait egyik sem serkentette olyan magasságba, mint a Biblia magasztos költészete.

Jelentős mozzanat még a *Méditations*-ban Dávid zsoltárainak hatása. A *Chants lyriques de Saül* alcímében meg is vallja, hogy Dávid zsoltárait utánozza. Nem csodáljuk, hogy lírai áradásának egyik legnemesebb indítója a zsoltárköltészet.

Ne firtassuk most az ágas-bogas bibliakritika szempontjait s eredményeit Dávid zsoltárainak eredetéről. A kérdést érezzük úgy át, mint Lamartine: ő Dávid alkotásaiul tudta és érezte a vallási lírának ezeket az örök értékeit.

Elképzelhetetlen, hogy vallásos kedélyű költőt rabúl ne ejtene a zsoltárok istenszeretettől égő költészete. Zsoltáraiban Dávid Istent pajzsául tekinti, háborgatói ellen tőle kér oltalmat. Tudja, hogy a hitetlenre eleven szenet és kénkövet bocsát. Léptét az Úr ösvényére igazítja. Nem fogyatkozhatik semmiben, mert Isten az ő pásztora, nem fél a gonosztól, még ha a halál árnyékának völgyében jár is. Isten kösziklája és erőssége. Lelke úgy kívánczik Hozzá, mint szarvas a folyóvizekre. Érzi, Isten hajlik a kegyelemre s késedelmes a haragra. A hódolat mélysége, az imádat áhítata, bűnei alázatos ismerete s oltalomért sóvárgása ünnepi hangulatban zendül ki a zsoltárokból, fohászának hangja messze száll s mint annyi másnak, Lamartine lelkét is eszményi érzés igézetével bővíli el.

Rokonszenvesen rajzolja Dávidot már a Saul-tragédiában is. De nemcsak ez a mozzanat fontos, hanem az is, hogy Dávid zsoltárainak himnuszi hangja szintén

utat talál a tragédiába. Mikor a zaklatott Saul fülébe hárfa hangja zendül, Dávid zenéjére ismer benne. A sugalmazottságában felmagasztosult Mikál Dávid szellemében énekli: csupán az Úrban bízik; panaszkodik ellenségei elhatalmasodása miatt; kéri Istent, «égő nyilakkal» töltse meg tegezét ellenök (III. f. 4. sz.). Achimélek is prófétai hangon hirdeti, hogy Dávid felszabadítja majd Jákob nemzetét s Jehova nevével tölti meg a pusztaságot (IV. f. 3. sz.).

Mint a tragédia Mikáljának szavából, úgy csendül ki a *Méditations*-ban kiadott *Chants lyriques*-ből, Saul ajkán keresztül, a zsoltárok költészete. Saul kéri az Urat, töltse meg tegezét égő nyilaival, mennykövei sujtsanak le ellenségeire. Bőkezű jóságáért szárnyas szavakkal dicsőíti a Mindenhatót:

Dieu chérit de Sion les sacrés tabernacles
Plus que les tentes d'Israël.

Dávid zsoltárainak főbb indítékai: oltalomkeresés az ellenség ellen, Isten mérhetetlen erejének fensége, határtalan jósága vallási és művészi öröm sugalmas erejével serkentik a fiatal romantikus költőt az eleven szépségű s az őszinte bensőséggel teljes himnusz írására.

A fiatalos hév közvetlen melegén később reflexiv elemek hatalmasodnak el. Lelkéből korláttepő erővel szakad fel a szóár. Hosszú vallási költeményében, a *Jéhovah ou l'idée de Dieu*-ben (*Harmonies poétiques et religieuses*, 1830. II. k., VIII. Harm.) azt a motívumot munkálja meg, hogy Jehováról a legszebb dicséretet a természet zengi. Elmélkedését folytatja a *L'Humanité*-ben is (U. itt, II. k., X. Harm.). Máshol Adonáj templomairól szól (U. itt, XIV. H.).

Nagy istenszeretete egész költői pályáján végigkíséri, sokszor éreztetve Dávid zsoltáraitól való ihletettséget. Ezt nem egyszer meghatott és szárnyas költészet erejével fejezi ki. Néha azonban a sugalom forrása kiszikkad, a hárfa halkúlt hangja mintha hűvösebb zónából szűrődne felénk. Deschanel szellemesen írja : ilyenkor már csak fugákat költ Lamartine. (Id. m. I. k. 206. l.)

A Szentföldön jártakor újra megtalálja a bensőséges hangot. Szép útleírásában Dávidról is költői melegséggel ír (*Voyage en Orient*, 1835.). Megvallja, hogy Dávid, ez a *chantre divin* nem egyszer hatott szívére, agyára. «Ő az első az érzelem költői közül, — írja — ő a lírikusok királya». (128. l.) Hirdeti, hogy Dávid ajkán és hárfáján az emberi szív minden rezdülése művészi kifejezésre talált (128. l.).

Lamartine-nak ez az izzó Dávid-kultusza magyarázza : ha alkalom kínálkozik reá, szívesen visszatér hozzá. A *Recueils poétiques*-ben (1839) Dávidnak is szentel egy költeményt. Már *Előszavá*-ban is melegen szól «a szent héber költő» verseiről. *Le tombeau de David à Jérusalem*-jét Dargaud-nak, a *Zsoltárok* művészlelkű fordítójának ajánlja. Bevezető soraiban ezt írja : «Lélekben átálmodtam mindezt, mikor Dávidról írtam a szent éneket ; tudom könyv nélkül csodás zsoltárait, az ő verseivel imádkozom, az ő hárfájának hangjai mellett énekelek s hullatom befelé könnyeimet» (24. l.). Költői jelentőségében Dávidot Jóbbal és Homeros-szal hasonlítja össze.

A költeményben hangulatos és színes sorok festik Dávid hárfáját. De, mint amennyire megszoktuk ezt már Lamartine költészetében, megint elkapja a féktelen szóár nekiiramodó sodra.

Belejátszik ebbe a ditirambusba a Dávid szegényes gyermekkorára való emlékezés, sívár üldöztetése, Jonathánnal való barátsága, esztelen szerelmei, aggságának rideg csapása. Majd általános szólamokban csap ki s meddő reflexiókba téved. De felpezsdíti az a tudat, hogy «Izrael bárdjának» egyetlen zengése évezrek múltán is megmozdítja a lelkeket. Hirdeti, hogy az *amour divin* eszményétől «az agyag» sohasem nemesedett meg anyyira, mint Dávidban. Zsoltárai indítékainak elsorolás-szerű, csaknem egymás hegyén-hátán való torlódása, «a gondolatoknak zajos rohama» felrázza, képei s hasonlatai tömege elkápráztatja az olvasót. Említi Istennek Dávid gyengéi és megtorpanásai iránt való végtelen kegyelmét is. Meghatva szól a templom romjairól, Sionról és Siloéről. De hirtelen aria eszmél, hogy a sírok megnyílnak «a bárdok királyának hangjára», a pálma lerázza porát, villámról-villámra sugárzik Adonáj (Adonai) neve, a riadt sas zsákmányának szabad röptöt enged. Így vallja meleg közvetlenséggel s frissen buzgó költői erővel Dávid zsoltárainak örök életét. Milyen klasszikus művészetről tesz bizonyosságot az, amit Dávid isteni sugalomtól való megszállottságáról ír :

... partout, où Dieu se pose
 Il laisse à l'homme quelque chose
 De sa propre immortalité.

Emlék, érzés, reflexió mohón törtetnek elő, szökelelései és átmenetei is túlon túl merészek, másrészt az is igaz, hogy Dávid tiszteletének olyan sajátos és egyéni kifejezést ad, hogy az irodalmi kultuszok költői nyilatkozásai között mindenkor tisztos helye lesz.

Nemcsak Saul és Dávid csábítják magukhoz költői figyelmét. Legott meggyőződhetünk majd, hogy képzeletét egyéb motívumokkal is foglalkoztatja a Biblia.

Lebilincseli az *Énekek Éneké*-nek (*Sir hassirim*) ragyogó színekben s dús hasonlatokban teljes költészete is. A *Nouvelles Méditations* szerelmi éneke (*Chant d'amour*, XXIV. Méd.) fényes bizonytságot szolgáltat erről: kedvesének szeme eget tükröztető, eleven forrás, két szeme párjából gondolatai víz sodrát hasító hattyúként suhannak elő, homloka felhőtlen éj, szájából Ofir gyöngyei fehérленek, két keze a nap sugarait átbocsátó kosár.

Egyik *cantate*-jának a hőse Jehoás. A *Királyok Könyve* (*Széfer Melochim*) leírja Jehoás sorsát: az uralomra jutott kegyetlen Athalja úrrá lesz a birodalom déli részén, csak az egyetlen Jehoást mentik meg a papok. Lamartine ezt a tárgyat is feldolgozza. (*Cantate pour les enfants d'une maison de charité, Harmonies poétiques et religieuses*, XI. Harmonie). Szép, hangulatos sorokban ecseteli Sion templomának csendjét. De megkapó ez a leírás is: a tömeg a gyermek Joas-nak ünnepi meghatottsággal enged utat az ifjú szeméből áradó égi fényigéző hatására. Majd Joas sorsát festi.

Gondos figyelmet érdemel Lamartine nagy epikai alkotása, *La chute d'un ange* is (1838). A bukott angyal indítéka, mint Heller Bernát igazolta, nem gyökerezik a Bibliában, csupán néhány apokrifá szól róla, mint Hénoch és a Jubileumok könyve.¹ A bukott angyal

¹ Heller Bernát: *Legendák a bukott angyalokról*. (IMIT Évkönyve, 1911., 111—121. lk.)

földi nővel való szerelmének tárgyát *Vigny Eloá*-ja kedvelteti meg Lamartine-nal. Különben a *Chute d'un ange*-ot keleti útja után írja. Valóban, a Libanon megragadó képe a *Voyage en Orient* soraira emlékezteti az olvasót. De még megkapóbb a *cédruserdő* leírása.

Maga a Biblia is tele van a cédrus dicsőítésével. Salamon már példabeszédeiben említi a cédrusfát. A Királyok Könyve leírja, milyen szerepe van Salamon temploma és háza építésében; a zsoltáráköltő, az Úr hatalmáról zengve, hirdeti, hogy ledönti még a Libanon cédrusait is. Isten dicsőségét zengik hegyek, halmok s minden cédrusfa; feltűnik Jezsajás hatalmas feddözéseiben, Zacharja pedig így kiált fel: «Ordíts te jegenye, mert leesett a cédrusfa, mert a főnépek elhullottak».¹ A cédrus a nagyság és az erő képe, nem egyszer szimboluma.

Lamartine költői érdeklődése a cédrus iránt régibb keletű. A *Jéhovah ou l'idée de Dieu* (*Harmonies*, 1830, II. k. VIII. Harm.) azzal indul, hogy Sinaj hegyén tűz támad. Művészi remekléssel ír le egy vihart s a zordonerejű pusztulásban a cédrus égését. Színes útleírásában a cédrusokat, a «századok és a természet reliquiái»-nak, a mindenség «leghíresebb természeti emlékei»-nek tekinti. (220. l.)

A *Chute d'un ange*-ban arra eszmél, hogy Isten ültette a cédrusokat, növényi ösztönük «isteni lélek», érez, ítél is. De legsajátosabb költői eredetiségre ez a mozzanat vall: az eposz első látomásában *Libanon cédrusainak*

¹ Kir. Könyve, I. r. 23. l., XXIX. és CXLIII. zsolt., Jezsajás I. r. 13. és XIV. r. 8., Zacharja XI. r. 2.

kara magasztalja az Urat. Bölcselkednek az életnedvről s a fejlődésről. Azzal büszkélkednek, hogy szembeállnak a viharral, lombjuk susogása szent, «prófétai árnyaik» alatt, ágaik morajából pedig ájtatos dalok varázsos zenéje támad. Színekben dúskáló s meghatott pátoszba emelkedő nyelven ünnepli Isten teremtő erejét.

Cédar, a bukott angyal és Daïdha szerelme történetét egy jámbor remete, Adonai, meséli el, nem egyszer eleven és színes lírától duzzadó elbeszélésben. A 48 énekre tervezett eposz, ahogyan költője közrebocsátotta, széteső, elsietettnek látszó alkotás, de gazdag mély ihletről tanuskodó lírai pihenőkben. Közöttük a cédrusok karának dala Lamartine legsugalmazottabb remeklései közül való.

Költője a *Chute d'un ange*-ot egy szélesebbre tervezett, hatalmas epikai alkotás egyik részéül szánta csupán. Nagy filozófiai költemény írására gondolt. Költői felfogásának módja Madách Imre remekművére emlékezteti a figyelőt: a *Visions*, jelentősebb mozzanataiban, felölelte volna az emberiség történetét. Sajnos, csak töredékek maradtak belőlük. (*Poésies inédites* de Lamartine publiées par Mme Valentine de Lamartine, 1873.).

Ezúttal zsidó vonatkozásait említjük. A gigászi eposz az Édenkert kapuinál indult volna meg. Tervezte benne az ember életének leírását az özönvíz előtt s Noé félreértett profeciájának költői alakítását (159. l.). Majd arra eszmélt, hogy a harmadik vizióban Lában, Lia vagy Rakhel «megható és bájos» történetét dolgozza fel. Azt is elgondolta, hogy a negyedik vizió második énekében Eljahu profétának az Égből tüzes szekeren való leszálltát s jóslatát önti költői alakba.

Fejtegetéseink igazolják, hogy Lamartine bőségesen merít a zsidó hagyományból s hogy motivumait nem egyszer értékesíti művészi rátermettséggel. Színező s festő ereje pedig azt magyarázza, hogy hasonlat-teremtő erejében is nagy segítségére szolgál a Biblia.

Milyen kifejező ereje van a Sáron rózsájáról való hasonlatnak a *Nouvelles Méditations*-ban (*La Sagesse*, IV. Méd.), Nem kevésbé megkapó egy szép holdas éjéről írott költeményében (*Paysage dans le golfe de Génes*, *Harm. poét.* X. Harm.) az Izraelt vezető bolygó tűz hasonlata. Azt panasolja, hogy lelke szomorú, mint «a zsoltárárköltő hárfája» vagy a komor felhő fátyolozta Hóreb hegye (U. itt *Pourquoi mon âme est-elle triste?* III. livre, IX. Harm.). *Les Révolutions*-jában úgy látja, hogy a meg-megújuló teremtés olyan jelképes létrán emelkedik, mint amilyent Jákob álmodott maga elé (*Harm. p. et rel.* IV. könyv, XIV. H.). Hatásos hasonlat eleméül szövi be Jób sorsát is egyik elmélkedő költeményébe (*Novissima verba*, *Harm. p. et rel.*, IV. k., XI. Harm.). Hogy mennyire elragadta Lamartine lelkét a proféták feddőzéseiben fenségessé magasztosult költészete, szépen igazolja legremekebb költői elbeszélésének, *Jocelyn*-nek (1836) egyik plasztikus hasonlata. Az öreg püspökről ezt írja :

Sa voix prit la colère et la vibration
Du prophète lançant la malédiction,
Des lions de Juda mugissement terrible.

(Deuxième Époque.)

Nem kevésbé festői a Mózes életéből vett hasonlat az Istent szolgáló pap jellemzésére (*Jocelyn*, VIII. Époque). Annak a papnak a *lelkét*, ki azt hiába tárja elénk, ahhoz

a bőrhöz hasonlítja, melyet Gedeon teregetett ki (*A M. Genoude*, a *Rec.*-ban). Nem egyszer tér vissza Jákobnak az angyallal való viaskodására. Már Bonaparte-ódájában írta:

Pareil au fier Jacob tu luttas contre une ombre. [N. Méd.]

Raphaël, Werther-szerű elbeszélésének hőse is úgy küzd a szegényekkel, mint Jákob az angyallal (110. l.). De ki győzné mindet elsorolni? Lamartine lelkét átjárta a Biblia szelleme, lebilincseltek jelenetei s alakjai; eléje tűnnek akkor is, mikor nem róluk ír. Azt is feljegyezték, hogy társalgásaiba, még a legérdeesebb mozzanatok alkalmából is, szívesen szőtt bibliai képeket (*Bourget: Études et portraits*, I. k. 96. l., 1880.).

Ha a fínomtollú *Bourget* azt írja, hogy úgy kell visszatérnünk Lamartine nem egy feledhetetlen szépségű költeményéhez, mint az álmok legtisztább világába, ha Deschanel úgy látja, hogy Lamartine lángelméjének két szárnya: a hit és a szeretet, ha Brandes azt emeli ki, hogy «égi fény» ömlik el Lamartine költészetén s ha Pellissier a ritmus szárnyainak suhanását érzi bennük,¹ akkor az is való, hogy Lamartine eszményi köre megteremtésében, a hit és szeretet kifinomításában, az égi fény csodájában s a ritmus rebbenésében a Biblia sugalmának is jelentős szerepe van. A szomorú zsidó sors sívár ridegségében jól esik látnunk, hogy a világirodalom egyik legnagyobb költőjének lelkét annyira áthatotta a bibliai hagyomány, hogy nem egyszer foglalta remekbe azt amit, zsidó szív érzett és zsidó agy gondolt.

Budapest.

Dr. ELEK OSZKÁR.

¹ Bourget: *Études et Portraits*, I. k. 69. l., Deschanel: *Lamartine*, I. k. 129. l., Brandes: *Hauptströmungen*, X. III. k. 215. l. — Pellissier: *Le mouvement litt. au XIX. siècle*, 125. l.

A BÜNBOCSÁNAT NAPJA.

(Jóm hakkippúrim.)

סָלַח לָנוּ אֱבִינוּ כִּי בָרוּב אֲנִלְתָנוּ שָׁנִינוּ.
מַחֵל לָנוּ מִלְבָּנוּ כִּי רַבּוּ עֲוִינוּ:

«Bocsáss meg, atyánk. hogy dőreségben vétkeztünk ;
Légy elnéző, királyunk, bár sok a mi bűnünk».

Évekkel ezelőtt Évkönyvünk hasábjain (1915.) megvilágítottam a sófár szerepét és evvel együtt a roshassánah jelentőségét. Foglalkoztatott engem a jóm-hakkippúrim is ; gyűjtöttem az anyagot, de visszatartott a קְרוֹשֶׁת הַיּוֹם a nap szentsége ; kényes dolog legszentebb ünnepünkről a néprajz távlatából értekezni, mert miként Izráel gyermekei

נָשִׂים מוֹל אֶרֶז הַקָּדֵשׁ בְּאִמָּה

«a frigyláda elé lépnek aggódó lélekkel»,¹ úgy tekintek még ma is a jómkippurra. Látom őket, hittestvéreimet, akiket az esztendő ezer baja, kínja, megalázása megviselt, amint ott állanak ünneplőben, sokan fehér halotti köntösben és még «a szegényes bet-hamidrás» is «átvarázsolódott földi mennyországgá, a zsidók apraja-nagyja hajlongva és könyörögve, énekelve és sírva, földöntúli eksztázisban kiemelkedett a hétköznap gond-

¹ Ilyen «émáh» bírhatta reá Goldziher Ignác mesteremet és tanítomat, hogy a Néprajzi Múzeumban zsidó szertartású tárgyak osztályát ellenezte. Ugyanez lehet az oka, hogy a British Museum zsidó tárgyú vitrinje olyan szegényes.

jai- és bajaiból, imáik ostromolták az egek kapuit és közöttük lebegett Isten sechinája». ¹

A templomba való távozás előtt megkérleli barát a barátját, ellenfél az ellenfelét, ha tudatosan vagy nem szándékosan szóval, tettel megbántotta volna, és búcsúzik a hívő ünnepi díszet öltött hajlékából, megilletődve, mintegy élethalál küszöbén; magam előtt látom a fehérbe öltözött asszonyokat, a halotti leplet és talliszt hóna alatt szorongató férfit; búcsúztak tőle kicsiny gyermekei — a 13 éves fiúk, 12 éves lányok szintén a zsinagógába mentek — búcsúzott a hűséges keresztény cseléd, és megértve az ünnep szentségét, üdvözléssel, jókívánsággal, kézcsókkal engedték templomba nagyapámat Augustiny-ék, Folkusházyék, a jó öreg Podhorányi, akinek térdén ülve tanultam a magyar szó helyes kiejtését; Bánczyk mérnökék és más keresztény szomszédaink.

S a kivilágított zsinagógában síri csendben megszólalt remegő hangon a rabbi: «bi-sivóh sel má-alóh úvi-sivoh sel mattóh»... Isten beleegyezésével és a község tudtával megengedjük, hogy együtt imádkozhassunk azokkal, akik vallásukat megszegették, akik elpártoltak tőlünk» (Abarjanim). ²

S eltöltötte a templomot a zokogás, sírtak a jámborok és megilletődve figyeltek a milieu szuggesztív hatása alatt a «maszkílim», az intellektuellek.

*

¹ Dr. Kahan Nison, Egy jubileum margójára. Zsidó Szemle, 1932. szept. 30.

² «Abarjánim» vonatkozhatik a marranusokra és olyan hite-hagyottakra, akik a jóm-kippúrt megülik és a templomban megjelennek.

I. *A böjt mint a vezeklés és megbánás eszköze.* Westermarck Eduard (Ursprung und Entwicklung der Moralbegriffe, Leipzig, 1909. II. 241—261. l.) közli, hogy általánosan elterjedt néphit szerint a *böjtölés* lehetővé teszi a természetfölötti világgal való érintkezést és a természetfölötti erők megszerzését. Ez a megállapítás kézenfekvő, mert bizony az éhes ember nagyon hajlik vízióra, hallucinációra; e jelenség mutatkozik anachoretánál, aszkétánál, fakírnál és szerepe van mind a monoteizmusban, mind a brahman és buddhista vallásban.

A táplálkozás életkérdés, de azért sok primitív nép az eledelt szakrálisan fertőzőnek tartja és a táplálkozást a profán életre szorítja; a ritus éhgyomrot követel még magasrendű vallásokban is. Így ételhez, italhoz nem nyúlhat a lelkész mise előtt, a lapp sámán, meg a hindú brahmán az áldozat bemutatása előtt. A jeruzsálemi szentélyben a főpap az engesztelő napon böjtölt, mert a szentek szentélyében az Úr színe elé lépett. Az egyéni életre oly kiható esküvő (kiddúsin) előtt a valóságos zsidó mátkapár böjtöl.

De necsak az áldozó tartózkodjék az áldozás előtt ételtől, italtól, hanem maga az áldozat is, a bűnös, vétke ember váltságdíja (kappárah). A jeruzsálemi szentély pusztulásával együtt megszűnt mindennemű áldozatnak, véresnek, vértelennek, a bemutatása. Az áldozatot helyettesíti maga az ember, pótolja a böjt következtében csökkenő zsírja, vére, amint a liturgia kifejezi.¹

¹ Az újhold napját megelőző nap ritusában (jóm-kippúr kátón) és a jóm-kippúr minchah «masz'ath kappai . . .» kezdetű szelicháh-

De nem feledkeznek meg Westermarck arról, hogy a *bójt a bűnbocsánat egyik formája* haragos vagy neheztelő istenségek kiengesztelésére, bűnért való vezeklés. «Az ételről, italról való lemondással együtt járó szenvedést a gyász és megbánás Isten előtt kedves megnyilatkozásának tartják, azaz ama büntetés pótlásának, amelyet különben a vétkesre róna az istenség. Egyszersmind azt hiszik, hogy ezáltal Istennél szánakozást keltenek — ez oly képzet, amely sok zsidó bójt szokásban szerepel». (U. o. II. 259. l. és köv.) E hitet megerősíti a jómkippúri liturgia :

לְמַעַן אֱלֹהֵינוּ עָשָׂה וְלֹא לָנוּ רָאָה עֲמִידַתְנוּ דְּלִים וְרָקִים :

«A te kedvedért, Istenünk, tedd meg, nem is a magunk javára. Tekintsd, hogy állunk előtted szegényen és szűkösen (t. i. üresen).

Mindezt előrebocsátva, vizsgáljuk meg, hogy milyen fejlődésen ment keresztül a jóm-hakkippúrim ritusa. Abban megállapodhatunk, hogy a bójt mai formájában a vezeklés kelléke és szimbolikusan a reális állatáldozat pótlása.

*

II. *A jóm-hakkippúrim történeti fejlődése.* «S legyen nektek örök törvény: A hetedik hónapban, a hónap tizedikén sanyargassátok magatokat és semmiféle mun-

ban : az *חֲלָבֵי וְדָמֵי הַנֶּמְעַט בְּצוּמֵי תְּמִינַת חֲלָבִים וְדָמִים* «ófszú issim . . .» kezdetű szelicháhban, *צוּם צָמְנוּ הַיּוֹם לְמַעַט* a jómkippúri minchah-ima *חֲלָבֵי אֲשִׁים בְּעוֹלַת רְאִיָּה* a *חֲלָבֵי וְדָמֵי תְּמִינַת דְּמִים הַנֶּזְרָקִים* akédájában

kát ne végezzetek! De még a jövevény se, aki nálatok tartózkodik. Mert ezen a napon megvált benneteket (Isten), hogy mentesüljete minden bűnötöktől; az Úr színe előtt váljatok tisztákká! Szombatok szombatja ez nektek; sanyargassátok magatokat. Örök törvény ez. —

S végezze el az engesztelés szertartását a pap, akit felkent és aki betölti az atyjától reászállt tisztet: öltön vászonruhát, szent ruhát. S járja ki a bűnbocsánatot a szentek szentélyének, a frigysátornak, az oltárnak, és a papoknak és az egész népnek eszközölje ki a kiengesztelést. S ez legyen nektek örök törvény, hogy egész Izráelt megváltjátok minden bűnétől, egyszer az esztendőben.

§ úgy cselekedett, ahogy az Úr meghagyta volt Mózesnek.» (Mózes 3. k. 16. fej. 29—34. v.)

A Szentírás ez igéje alapja Izráel legmagasztosabb *vallási* (mert van történeti is) ünnepének.

A bűnbocsánat napjának ünneplését figyelve, három korszakot különböztetünk meg,¹ még pedig a Biblia korában, a második templom idejében és a diaszporában.

Az önsanyargatás a bőjt; Ézsajásnál rokonértelmű kifejezések «camnú» és «innínú nafsénú», «cóm» meg «annóth adam nafsó» (58. fej. 3. v.), de rokonértelmű «cóm» és «jóm racon la-adonaj» (Isten jóindulatának a napja) is.

A Biblia korában az ünnep gerince a sok áldozat és fénypontja a főpap (hakkóhén haggádol) végezte áldozás

¹ Hamburger, Real-Encyclopaedie des Judentums, Leipzig, 1896. I. köt. 1017. és köv. 1.

kiengesztelésül magáért, háza népéért és egész Izráelért (Móz. 3. k. 16, 33); a nap jelentőségét emeli a főpap belépése a szentek szentélyébe, *egyetlenegyszer az esztendőben*.

A főpap nem jelenik meg pompás, bíbor és aranydíszítésű öltözetében; *fehér* vászonruhát ölt. Eléje hozták az egyes áldozati állatokat, a bikát, a két bűnbakot.

Ősrégi vallásos képzet és igen elterjedt néphit, hogy az áldást és az átkot mint valami konkrétumot át lehet vinni élő és élettelen lényekre. Az áldásnál ma is szokás a megáldandó fejére tenni a kezeket (סמיכה), mint a papi avatásnál; az áldást mondó emanálja az áldást.

Az átoknál elhárító mozdulat — az átok rávetése, dobása az elátkozandóra — de mint konkrétum még ma is szerepel; «megesett, hogy egy arab ember, akire átkot szórnak, a földre veti magát, hogy az átok fölötte tovarepüljön és ne érhesse. . . Írországbán a néphit úgy tartja, hogy a kimondott átoknak okvetlenül valamire szállania kell; hét évig lebeg a levegőben és minden pillanatban leszállhat, mihelyt az illetőt elhagyja védőangyala, nyomban szerencsétlenség, betegség vagy megkísértés alakját ölti az átok.»¹

A Szentírásban szintén átvihető az átok, hiszen a bűnbak fejére tette a főpap mindkét kezét és meggyónt Izráel nevében.

A bűnvallomás szövege a Bibliában reánk nem maradt. De aligha tévedünk, ha a Misna (Jóma III. 8. és köv.) hagyományát követjük. A szertartás formáján

¹ Westermarck, Ursprung und Entwicklung der Moralbegriffe I. 48—51., 59. 1.

nem igen változtatnak a korok; tapasztaljuk azt a görög-római világban, bizonyítják a mai emberiség vallásai; a rituale előírta szöveg szent és megváltozhatatlan.

Már most a Misna szerint (u. o.) «a főpap (háttal) keletnek áll, arca nyugat felé fordul; ráteszi mindkét kezét az eléje vezetett áldozati bikára és meggyón. S ekképpen szólt: «Oh én Istenem! Vétkeztem, bűnt követtem el, hibáztam előtted én, meg házam népe. Oh én Istenem! Bocsásd meg a vétkeket, a bűnöket és a hibákat, amelyeket elkövettem, amelyekkel bűnöztem és hibáztam előtted én magam és házam népe.»

S a szolgálattevő papok reszponzóriuma: «Dicsértésék fenséges uralmának neve mindörökké!»

(Később utalás történt Mózes Tórájára, bizonyosságul annak, hogy Isten megbocsátja a bűnt, a vétket és a hibát.)

S a főpap elé vitték a két bűnbakot. Bíborvörös fonallal jelölte meg a főpap az elbocsátandó bak fejét és odaállította a kijárat felé, a levágásra szánt bakot pedig nyakán jelölte meg.

Ezután másodízben lépett az áldozati bika mellé és bűnvallomást tett, de most már belevonta Áharón nemzetségét, a papokat, az előbb közölt szöveggel. (Jóma IV. 2.)

Azután áldozta a bakot. (U. o. V. 4.) Majd odalépett az ugyanolyan nagyságú, korú, szélnek eresztendő bűnbak elé; rátette mindkét kezét, bűnvallomást tett és ekképpen szólt: «Oh én Istenem! Vétkezett, bűnözött, hibát követett el néped, Izráel háza. Oh (fenséges)

név (=sém hammefóras)!¹ Bocsásd meg a vétkeket, a bűnöket és a hibákat, amelyeket elkövettek, amelyekkel bűnöztek és hibáztak néped fiai, Izráel háza.»

S a papok és a nép, amely a szentély pitvarában állott, mihelyt meghallották a «sem hammefóras»-t, amely elhangzott a főpap ajkairól, térdre estek, meghajoltak, arca borultak és szóltak: «Dícsértessék fenséges uralmának neve mindörökké!» (U. o. VI. 2.)

Hogy a honfoglaló Izráel Mózes halála után és a Szentírás Izraelje és később Júda megülték-e a jóm-hakkippúrimot, azt megállapítani nehéz. Sem a Királyok könyve, sem pedig Nehemia naplója, sem Ezekhiel próféta nem említi a jóm-hakkippúrimot. I. Kir. 8. 65. említi a «chag» (sátoros ünnep hét napját, megtoldva egy újabb héttel) megünneplését. Ez feltűnt a talmudi bölcseknek, de elintézték a felmerült kérdést, miért nem említi a szerző a jóm-hakkippúrimot: «abban az esztendőben nem ünnepelte Izráel a jómkippúrt». (Móéd Katan 9 a.)

*

A Misna korában a főpapok és kohaniták mellett a közönségnek is jutott rész a ritusból.

Felolvasták neki Mózes III. könyvének 16. fejezetét, továbbá a III. könyv 23. fej. 26—32. és a IV. könyv

¹ A főpap kiejtette a tetragrammatont, Isten négybetűs nevét, amelynek kiejtése misztérium volt és sokat szerepel a Kabbalában; kiejtését nem ismerjük, csak gyanítás, találgatás a bibliakutatók olvasásmódja; általánosan elfogadott nézet, hogy a sém hammefóras IHVH volt. A sém-hammefóras analogiája a hindú «om». V. ö. André Chevrillon, In Indien. 1911. Leipzig. 79. és 84. l.

29. fej. 7—11. részleteit. Az önsanyargatás ételtől való tartózkodás, bőjt; vele járt a testi ápolás: mosakodás, fürdés, olajjal való bekenés tilalma; a bűnbánat külső kelléke volt a szandál (bőrtalpú lábbeli) nélkül való megjelenés.¹

Minthogy a Misna még a jeruzsálemi templom korában keletkezett, Jóma Misnája a főpap személyével és tisztjével is foglalkozik. Mint kortörténeti adat érdekes, de messzire vinne. Valószínűleg arra a tényre hivatkozva, hogy egyes uralkodók olykor tudatlan és tapasztalatlan embereket főpapokul ráerőszakoltak Judára, a főpapot a jómkippúr előtti reggelen a keleti kapu elé állítják és felvonultatják előtte, hogy ismerje meg gyakorlatilag az egyes áldozásra szánt állatokat.

A testi tisztaság követelménye volt, hogy a főpap jómkippúr előestéjén keveset egyék és hogy az éjszakát átvirassza.²

¹ Tudtak az önsanyargatás olyan formáiról is, amilyen a hindu népnél szokás, de a Talmud perhorreskálja: «Sanyargassátok magatokat», de ne úgy, hogy a hőségnek vagy fagynak kitesszük magunkat, hogy szenvedjünk, mert ennek ellenmond a munka tilalma és miként a munka tilalmának a következménye: **שב ואל תעשה** a helybenmaradás, úgy az önsanyargatásé is: ne keresse a hőséget, ha esetleg árnyékban ül, és ne a hideget, ha a napsugár éri.» Jóma 74. b. A főpap fürdött és a kohaniták megmosták kezüket, a király, a menyasszony megmoshatták arcukat. A gyermekágyas szandált viselhetett. Kiskorú nem bőjtölt, beteg embert saját közérzete, még inkább az orvos fölmenti a bőjt alól. Misna Jóma VIII. 1., 4., 5.

² Erre megy vissza a virrasztás szokása: **נוהגין ללון בב"ה ולאמר שירות ותשבחות כל הלילה** Sulchan-árúch, Órach chajjim 619. §. 6.

Rendkívül izgalmas volt a főpap tisztje a szentek szentélyében. Kitörő ujjongás fogadta a kilépő főpapot; derűs arca bizonyosága volt annak, hogy imáját meghallgatta Isten. Boldog volt a főpap is; ünnepi lakomát rendezett barátjainak.

A misna közli rabbi Akíba ujjongó kijelentését; koránál fogva még láthatta a jeruzsálemi templomban a jómkippúr megünneplését. (Misna Jóma VIII. 9.) Utóhangja ez általános örömnök az askenázi machzórban e részlet:

«Boldog a szem, amely mindezt látta,
Hogy csak hallunk róla, fáj a szívünk.»

A szefárd ritusban van Selómó ibn Gabirolnak erre vonatkozó költeménye. (Rev. Morris Joseph, Judaism as creed and life, 2nd edit. London 1910. 195. és köv. l.)

*

S hogyan üli meg a diaszpóra zsidósága a jómkippúrt?

Ma e legszentebb napunknak jellemzője az ember-társak megbékéltetése, a meggondolatlanul tett fogadalmak, megfontolatlan eskű hatálytalanítása (kol nidré...) és a szigorú, napestétől napestig tartó böjttel kapcsolatos istentisztelet, ismétlődő bűnvallomással (על חטאי ושמיני) és a jeruzsálemi szentély ritusának ecsetelésével (abódáh).

A jómkippúr ciklusához tartozik a *rós hassánah* (Újév), amely idők folyamán egyszerű újévi napból bűnbánati ünneppé fejlődött, amelyen a ritus szerint a sófár elhangzásáig, tehát a múszáf-imáig ételhez-italhoz nem nyúlunk, továbbá a kiengesztelést befejező *hósánah rabbah* (a fűzfacskor ünnepe), amely megszakítja az ara-

tás, olajpréselés és szüret oktávás örömnepét, némileg jómkippúri ritussal és fehér ruhában (alba : halotti köntösben).

A jómkippúr a megelőző napra veti árnyékát. A reggeli istentisztelet előtt mikváhban (= rituális fürdő) megfürdik a konzervatív hívő. Korán ül ebédhez; félegy órakor a templomban elvégzi a mincháht; régente divatos volt a templom pitvarában, a *pólisban*, a malkuth, az ostorozás; a vezeklőre 39 ütést mértek bőrszíjjal.

A templom pitvarában a község szegénygyámjai (gabbóé cedákáh) alamizsnát osztogatnak a szegényeknek; szimbolikusan a község váltságdíja ez; nincsen szentély, nincsen főpap, nincs állati engesztelő áldozat; váltságdíjat ad a község (kapparáht), mint ahogy ismeri a zsidóság az egyéni váltságdíjat mint az elsőszülött megváltását (pidjón habbén) és a nagybeteg váltságdíját (pidjón nefes).

Egyéni megváltás az ú. n. kapparah-lengetés.¹

¹ A decizoroktól nem helyeselt, a jómkippúrt megelőző estén vagy hajnal előtt eszközölt kapparah-ritus a jeruzsálemi szentélyben bemutatott állati engesztelő áldozat mása. Minthogy a jeruzsálemi szentélyen kívül áldozni nem szabad, emlőst kapparáhnak nem vehetünk, hanem szárnyast, leginkább kakast férfi, jércét nő váltságául. A szárnyas *fehér* is legyen; a lábat meg kell mosni. Aki csak teheti, megváltja pénzzel a kapparáht úgy, hogy szegényeknek alamizsnát osztogat, a község tisztjeinek (rabbinak, chazannak, metszőnek, sammesznek) pénzt küld. Sok helyt egyes belrészeket eldobnak, vagy a háztetőre dobnak. Vannak decizorok (a Seloh = Sné luchoth habrith) és a Mahául, akik helyesebbnek tartják, hogy az ember egy veteménnyel teleültetett fazekat (עציץ עם הורעים) lenget feje fölött, hogy ne szégyenüljön meg a

A Misna tiltakozik ama hit ellen, hogy a jómkippúr magában *mágikus* hatású, amennyiben igaz megbánás nélkül is bűnbocsánatot nyer el a bűnös; bűnbocsánat csak igaz megtérés, megbánás következménye; aki azt mondja: vétkezem, de majd felold a jómkippúr, nem jut ahhoz, hogy megtérhessen. (Misna Jóm VIII. 9.)

De különben sem intézi el az ember a jómkippúr megülését a társadalmi mulasztást, vétket, bűnt. Az az ember legegyénibb ügye; ezt el kell intézni magában a társadalomban. Meg kell kérlelnünk felebarátunkat, ha ellene vétettünk, fel kell keresnünk és bocsánatát kell kérnünk.

Csakis ember és Isten közt elkövetett, tehát *vallásbeli* hibák, megtévedések, bűnök nyernek a vallás rendelte, Istennek szentelt jómkippúr útján elnézést, megbocsátást.

Ezért még otthonukban, de rendszeren a templomban felkeresik egymást barátok, családtagok, ellenfelek és bocsánatot kérnek tudatos vagy nem szándékos sértésért, megbántásért és az etika megkívánja, hogy bocsássuk meg egymásnak vétkeinket.

Sokat szenvedett Izráel az ókortól kezdve a mi napjainkig, különösen a renegátok vádaskodása és rágalma miatt, hogy a szív emberei is kodifikálták: הוֹצִיא עָלָיו שֵׁם רַע אִינוּ צָרִיךְ לִמְחֹל לוֹ «hâ rágalmat szórt ellene,

szegény ember (aki baromfit vásárolni nem tud). Tur Órach chajjim 605. §. יֵשׁ לְמִנוּעַ הַמְּנָהֵג Jobb e ritustól tartózkodni! U. o.

*

עֲבִירוֹת שְׁבִין אָדָם לְמָקוֹם יוֹם הַכַּפּוּרִים מְכַפֵּר עֲבִירוֹת שְׁבִין אָדָם לְחֶבְרוֹ אִין יו"כ מְכַפֵּר עַד שִׁירְצָה חֶבְרוֹ: Jóna 85 b.

ha rossz hírét keltette, akkor annak megbocsátani a sértett nem köteles.» (Orach Chajjim 606. §).¹

*

Kiengesztelte a hívő embertársát, bocsánatát nyerte el. Nyugodt lélekkel állhatna Isten színe elé.

De van még, ami nyugtalanítja. Sokszor indulatosan, hirtelen haragjában, bosszúságban, meggondolatlanul, olykor álmában olyant fogadott meg, olyan esküt tett, amelyet kierőszakoltak.² vagy amelyet józanul, higgadtan egy pillanatig sem ígért, megfogadott volna. Feloldhatja őt ez alól a jómkippúr?

Nincs a jómpippúrnak mágikus ereje; nem oldhatja fel a jómkippúr, csak a hiba beismerése és pedig háromtagú bíróság (béth-din) előtt; a gyakorlatban előforduló ilyen kierőszakolt, át nem gondolt, meg nem fontolt, elhamarkodott ígéreteknek, fogadalmaknak, esküdözéseknek a felbontása (הַפְּרַת הַנְּדָרִים) azonban törvénykezési, profán cselekvés és szombaton, ünneppon tilos.

Ezért még nappal (מִפְּעוּר יוֹם), mielőtt beköszönt a jómkippúr, az almémoron álló háromtagú bíróság (a község megbizottja, a sliach cibbúr, és két tekintélyes

¹ Ha a megsértett fél évközben meghalt, vegyen maga mellé a sértő tíz férfit, állítsa a megsértettnek sírja köré és mondja el: «Vétkeztem Izrael Istene ellen és ez egyén ellen azzal, hogy megbántottam. (Orach Chajjim 606. §.) Ennek a mechíla-kérésnek nyoma van a halotti szertartásban. A koporsónál bocsánatot kérnek a családtagok az elhúnyttól, ha megbántották volna.

² Különösen az inkvizíció korában, pl. marranusokat illető ügyekben.

hívó, az egyik rendszeren a rabbi) hallatára elhangzik a *kol nidré* . . ., egyetemes megbánása ilyen kicsikart, meggondolatlan ígéreteknek, fogadalmaknak és esküdözéseknek és az ezek alól való felmentés kérése.

S amíg az egyéni fogadkozás elintézésének a formulája a háromszor kimondott: מוֹתֵר לָךְ «feloldunk alóla», addig most hosszabb a feloldási szöveg:

נִסְלַח לְכָל עַדְת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְלִנְר הַנֶּר בְּתוֹכֶם כִּי לְכָל
הָעַם בְּשָׁנָה:

«S leljen fölmentést Izrael fiainak egész gyülekezete és az idegen is, aki körében tartózkodik, mert hiszen az egész nép *tévedésben* volt» és a reszponzórium, Istenre hivatkozva: מִלְּהֵתִי Megbocsátok.

Sokan külön kéri e felmentést; így agg mesterem, rabbi Bloch Mózes ז"ל a jómkippúr előtti nap ("ערב י"כ") reggeli istentisztelete után visszatartott bennünket, három rabbijelöltet, a templomban és héberül előadta a kérelmét, hogy sajnálja és megbánja, ha esetleg valami meggondolatlan fogadalmat tett. Erre meghallgatván kérelmét és tudva azt, hogy szándékosan nem is tett olyant, ami az adott szó szentségét érinthette volna, feloldottuk a következmények alól.

Sok magyar községben is, pl. Aradon már évtizedek óta az ú. n. Mannheimer-machzört követve, megfelelő imával (jehi rócón . . .) pótolják a *kol nidré*-t, amelyet egyrészt melódiája, másrészt a jómkippúr szentsége mentett meg a nyilvános istentiszteletnek, jóllehet szövege sok félreértésre és a zsidó etika meggyanusítására adott alkalmat.

A jómkippúr liturgiáját mindenki ismeri; erre kiterjeszkedni fölösleges. Az istentisztelet — többnyire a higiénia megkövetelte megszakítással — estig tart. A záróima (neiláh) befejezésekor felhangzik Izráel hitvallása Isten egységéről és örök uralmáról. Felharsan a sófar és jelzi a bűnbocsánat tíz napjának a befejezését.¹

Már nem a jómkippúrhoz, de a Talmud utáni korban a bűnbocsánat napjainak ciklusához tartozik a *hósánah-rabbáh a szimbólikus fűzfacskorral* (hósánah). Örömnépnep a sátoros ünnep, az aratás, olajpréselés, szüret utáni zarándokünnep. Talán megfeledkezik Izráel a jómkippúrkor megfogadott megtérésről. Fölléphet Isten fiai között a Sátán, az örök vádló, rámutatva arra, hogy milyen alázatosak, megtörtek voltak Isten szolgálói néhány nappal előbb és most milyen szertelenek az élvezetben, örömben, vígságban.

Megszakítja a zsidóság a sátorok ünnepét, bűnbánati napnak deklarálja a hetedik napot, átvirrasztja az éjszakát, reggel fölveszi a halotti köntöst és lekopasztja, a templom padjához ütve, a fűzfacskrot, hogy szimbólikusan lerázza magáról bűneit, amiként lerázza a fűzfacskor levélkéit.³

¹ A néphit szerint a jómkippúrt követő reggelen megjelenik a Sátán az Úr színe előtt: Tegnap, hogy adták a megtérőt, megbánót, zsúfolásig megteltek a templomok és ma már félig üresek. «Zu Gott's Namen!» *Isten igazolására!* szól nekünk apátlan kis árváknak nagyanyánk; siessetek a reggeli imához! Hadd szegyenüljön meg a Sátán és ismerje el Isten irgalmasságának (מִדַּת הַרְחָמִים) jogosultságát.

² A hagyomány nem tartja lezártnak az ítélezést, mert לְפִי שִׁבְחָה נְדוּנִים עַל הַמַּיִם a szukkóth-ünnepen a víz sorsa

Ugyanolyan szimbolikus cselekvény ez, mint a bűnbocsánat ciklusának első napján, ros-hassánáh-kor a «*taslich*», amikor vétkeiket, bűnét úgy bízza a hívő a folyóvíz sodrára, mint a vízbe szórt kenyérmorzsát.

A néphit természetesen a hósánah-rabbáhhoz a földi igazságszolgáltatás formáját fűzi s ros-hassánah napján jegyzőkönyvet vesz fel Isten az ember vétkeiről, bűneiről, jómkippúrkor megpecsételtetik az ember sorsa, ítéletet hoz a legfőbb bíró, de csak hósánah-rabbáhkor lesz jogerős az ítélet; rákerül a király pecsétje.

S evvel befejeződik a vezeklés, megbánás és kiengesztelés három hete.

*

III. *A jóm-hakkippúrim külsőségei.* Már Herodotos szól ama tisztasági törvényekről, amelyeknek az egyiptomi papság alá volt vetve. Az, hogy Izráelben milyen fontos szerep jutott a mosakodásnak és fürdésnek, már Mózes első könyvéből is kiviláglik, és a kézmosás és fürdés egész rituálévé fejlődött; természetesen a fürdéssel járt tiszta ruha felöltése vagy a ruha kimosása.

Ugyanezt a vallási törvényt találjuk Homerosnál: a régi görögök minden vallásos szertartás elvégzése előtt megfürödtek és tiszta ruhát váltottak. Róma hite is megkövetelte, hogy az istenség elé pap meg laikus csak tisztán járulhatnak.

Zarathustra az élet legfőbb céljául tűzi ki, hogy tisztátlanságot elkerüljünk; a brahmin előtt a legfon-

---

dól el (Sulchan Áruch Órach chajjim 664. § 1.) és bizony az ember életében igen fontos a víz (וכל היי האדם תלויים במים) Magén Dávid). A Misna (Szukkóh IV.) nagyon szűkszavú.

tosabb szertartások egyike a fürdés; ugyanez áll a hinduról, a lamaizmus hívéről, a muszlimról, a keresztényről, ha itt-ott szimbolikus cselekvéssé változott is át.¹

A jómkippürt megelőző hajnalban a vallásos zsidó még ma is fölkeresi a *mikváh*-t, a rituális előírás szerint épített fürdőt, amelyben többször alá is merül, hogy testének minden részét érje a nem-merített, folyó (közvetlenül folyóvízzel vagy ásott kúttal közlekedő) víz.

*

A jómkippúri istentisztelet keretében a tallith mellett szerepel a *halotti köntös* («kittel» és «kittelhäubl»), a *fehér* vászonköntös övvel és fehér vászon- vagy selyemsapkával.²

¹ A muszlim a mecset előtti *csezmé*-ből (kútból) vizet merít kezével és megérinti ajkát is, fülét is. A keresztény a szenteltvíztartóba, a zsidó a templom előcsarnokában (pólis), vagy a béth-hamidrás falán lógó mosdó csapja alatt az ujjak hegyét megnedvesíti. Más lapra tartozik az ujjhegy dörzsölése falhoz vagy homokhoz; ez már nem tisztán tisztálkodás, hanem a lidérc- és ártó szellemek babonájával kapcsolatos. Valamelyik szellemes zsidó tudós e szokásból akarta levezetni, hogy már a régi zsidóságnak sejtelve volt a bacillusokról. Lecta refero.

² V. ö. Kohlbach, Die Gebetstracht bei den Juden. Ztsch. d. Vereins für Volkskunde, Berlin 1925. és röviden IMIT Évkönyv Budapest, 1930. Folklore a zsinagógában. 159. l. Legkimerítőbb munka e téren: Joannes Braun, Vestitus sacerdotum Hebraeorum Amsterdam 1698. VII. fej. De **בגדי לבן** vestibus albis Pontificis Maximi (I. 19., 21., 107., 376; II. XXIV. fej.) Dr. Franz Bock, Geschichte der liturgischen Gemeinden des Mittelalters I. Bonn 1859. (326., 329—338. l.) Dr. Adolf Brüll, Trachten der Juden im nachbiblischen Altertum I. Frankfurt a/M. 1873. pag. 16., 19. Abraham Berliner, Aus dem Leben der deutschen Juden im Mittelalter. Berlin, 1900. 69. l.

Az áldozati kultusz megkövetelte a külön papi rendet — eredetileg a családfő volt az áldozár; neki segédkezett elsőszülött fia — és a rendi ruházatot (ornatus). A Szentírás, különösen Móz. II. k. 28., 29. és 40. fejj. 13—14. v., III. k. 8. f. 7—13, Ezékiel 42, 14, 44, 15—19 rendelkezései egész irodalmát keltették az erre vonatkozó archeológiai könyveknek és értekezéseknek.

A jeruzsálemi szentély korában jómkippúr napján a főpap (kóhén gádól) szent vászonköntöst öltött magára és vászonnadrágot viselt; a vászonköntöst vászonöv fogta össze, a fején vászonsüveg (micnéfeth) volt. (Móz. III. k. 16, 4.)

A szertartás végeztével a frigsátorba tért vissza a főpap s levetette a vászonruhákat (u. o. 23. v.)

A főpap jómkippúri viseletével foglalkozik a halácháh és aggádáh is.

*

A jómkippúri ritus követelménye, hogy a hívő e napon ne viseljen bőrtalpú lábbelit. (Misna Jóma VIII, 1. — Órach chajjim 614. § 2, 3, 4.)

Különös, hogy a Szentírás, amely leírja a főpap és a kohaniták viseletét, a papság lábbelijéről nem szól. Valószínű, hogy a szertartást végző papság a szentélyben *mezítláb* volt. (Exodus rabba 2. § végén.)

Szent helyen le kellett vetni a sarút (Móz. II. k. 3, 5. Józua 5, 15). Ez ősrégi keleti szokás lehet, hiszen mecsetbe sem léphetünk be bőrtalpú lábbelivel.

A mai ritusban nem a hely szentségével függ össze e szokás, mert hiszen szombat- s ünneppnapon és egyéb istentiszteletkor bőrtalpú cipőben imádkozunk. Kivétel

csak a kóhén, aki áldásának osztásánál (dúchan) nem állhat bőrtalpon.

Hogy jómkippúrkor nem bőrtalpú szandál, papucs van a hívó lábán, az inkább a sanyargatás egy módja, a gyász megnyilvánulása, hiszen *Ab hó 9-én*, Jeruzsálem pusztulása napján (Órach chájjim 554. § 16) a zsidó, az elhunytért tartott mély gyászban a gyászoló (*siv'áh* Órach chájjim 554. § 17. és Jóré deá 376. § 4. 380. § 1. és különösen 382. § 1, 2) és a *kiátkozott* (menuddáh) (Órach chájjim 554. § 17 és Jóré deá 382. § 4) bőrtalpú lábbelit föl nem vehet.¹

*

Ősrégi és általánosan elterjedt formája a hódolatnak volt a térdeplés, arcraborulás. (V. ö. Móz. I. 41, 43.) De a zsidó ritusból — lehetséges mint a keresztény szokás negációja — kiszorult és csak a meghajlás maradt.

A jómkippúri liturgiában az *abodah* (a jómkippúrkor a jeruzsálemi szentélyben lefolyt áldozás és bűnvallo-más rendje) beszámol a térdrehullás- és arcraborulás-ról. A zsidóság az abódáhnál tényleg *arcraborul*, miként ma is a mohammedán (ezért kell imaszőnyeg vagy rendszeren a halotti lepel; turbán: turbé a szarkofág) és az *alénú*-betétnél Isten előtt borul térdre a zsidó ember, miként megköveteli az udvari etikett. Az *abodah* következőképpen írja le az arcraborulás jelenetét: «S a papok és a nép, amely állt vala a csarnokban, amint meghallották a Kóhén gádol ajkairól a «sem

¹ A szertartástan kivételeket is említ, amikor bőrtalpú cipőt fel lehet venni pl. beteg embernek stb.

hammefóras»-t (az Örökkévaló négybetűs nevét, a tetragrammatont), szentségben és (testi-lelki) tisztaságban, térdre estek, meghajoltak és arcraborultak és szóltak: Dícsértessék fenséges uralmának neve mindörökké!»

*

IV. *A jóm-hakkipúrim etikuma.* Tény, hogy amióta a biblia e napról megemlékezik, egy gondolat vonul végig rajta: a *megbánás és megtérés a hívő részéről, a megbocsátás Isten részéről.* A legrégebb időben a vétkeknek, bűnnek anyagi megváltása volt: élő lény, a zsidóságban házi emlős; az áldozati kultusz megszűnése után a népvallás pótolta, a jeruzsálemi szentély oltárraira nem került szárnyas vagy hal (Órach chajjim 605. § jegyzet).

A szentély elpusztulása után az áldozati kultusz megszűnt; helyébe lépett az ima és a liturgiában a visszaemlékezés az egyes áldozásokra és áldozási szertartásokra, mint pl. a jómkippúri abódák. Előtérbe lép a bőjt, mint szimbólikus pótlása a véres áldozatnak: önmaga vérét, zsírját fogyasztja a megtérő vétkes.

A primitív laikusnál még szerepel ez a gondolat, de a modern vallásos zsidó szemében a bőjt nem materiális, hanem ideális. Nem áldozunk Istennek, nem anyagi kiengesztelés a bőjtünk, hanem szimbóluma az önfegyelemnek, az önmegtartóztatásnak, az áhítatnak. Amikor lelki fájdalom gyötör, ne vonjon el bennünket a tenyészelet követelménye, a táplálkozás, ne szakítsa félbe lelki gyakorlatunkat, elmélkedésünket Isten nagyságáról és az ember parányiságáról a mindennapi kenyér gondja és az étkezés megszokott rendje.

Megtartjuk a bőjtöt, mindamellett, hogy a próféták nem a testnek sanyargatását, hanem a lélek, a szív megnyilatkozását, a megtérés, bűnbánat képét köve-
telték (Ézsaiás 58. fej., a jómkippúr haftórája); de már nem egyedüli eszköze az igaz megtérésnek.

A bőjttel egyenrangú az imádság és a jótékonyság. Bőjt és ima szemléltetése Izrael viszonyának örök bírójához, Istenhez egyrészt, másrészt pedig imádsága a gyermek bizalma atyjához. Megérdemli a büntetést, vétett sok val-
lási és társadalmi törvény ellen, de elnézést kér; kerülni akarja ezentúl a bűnt, küzdeni a gonoszság ellen, meg-
törni az igazságtalanság jármát, megosztja a kenyerét az éhezővel, hajlékába viszi a leroskadó szegényt, hogy ha ruhátlant lát, felöltözteti és embertársától meg nem vonja segítő kezét... (Ezsaiás 58, 5—7 v. alapján.)

A bőjtöt a zsidóság egy rétege sem tartja előkészü-
letnek valami szakrális eledel befogadására.

A jómkippúr a felelősségérzet bizonyossága. Felelősek vagyunk lelkiismeretünknek, felelősséggel embertár-
sainknak és felelni tartozunk sorsunk intézőjének, Istennek.

Etikuma a jómkippúrnak az *alázatosság*.

Ha az élet válaszfalakat emel is az emberek közé, az igaz megtéréssel jár az emberi szolidaritás vállalása. Nincs is a zsidóságban egyéni gyónás: ... וְשָׂמְנוּ
Vétkeztünk... és közös, egyetemes a bűnlajstrom: az «*al-chét*», mert hiszen lánc az emberiség és minden egyes láncszemnek épnek, rozsdá nem martának kell lennie.

Egyformák vagyunk mi emberek; még a főpap is részt vesz a közösség gyónásában, mert «nincs olyan

gáncstalan ember a földön, aki csak jót tesz és soha nem vétkezik.»

Felelősség és alázatosság eredője az *emberszeretet*, amint az Móz. III. k. 19. fej. 18. v.-ben, a prófétákban, Hillel tanában, a hagyományban és az igazán vallásos zsidóságban megnyilatkozik.

Több ezer éves igazságtalanság, barbárság nem tudta letéríteni az üldözött, letiport, megrugdosott, leköpött, kiközösített zsidóságot az emberieség (humanitás) útjáról, mert a tudat küszöbe alatt is hat a jómhakkippúrim eszméje.

Budapest.

Dr. KOHLBACH BERTALAN.

A MŰVÉSZNŐ SÍR.

Gyerek-korában gettó-házba zárt,
bámész-szemű, kis
csitri lány volt ... Karton ruhába' járt ...

Még anya-szem se' fürkészhette meg
az égi szikrát,
mi születéstől benn vibrál, remeg

s mint Elm-tüzet, úgy rejtezi a lélek ...
Mint más gyerek-lány,
épp' úgy élt ... Örült a nyárnak, télnek

s ha jött az édes péntek-esti csend:
egy zsidó ember
két keze a boglyas fején megpihent ...

Ó, tegnapi, boldog kis eselédke...
 Ma szárnyra vette
 a Hír és ömlik a kincs elébe...!

De övé lehet a föld is, ég is,
 valami drága
 kincset — érzi — elveszített mégis...

Mert bármily messzi országokba jár, —
 péntek este-tájt
 két áldó kezet sóvárogva vár,

hogy csodaképpen, lágyan ráoson...
 S szombati reggel
 könnycsepp szárad a csipkés vánkoston...

NEILA.

Bíborszegélyes felhő-ágyba
 hanyatlik már a Nap
 és benn, a templomfalakat
 bágyadt homály
 kárpitja lengi be...
 Ottfönn, a két festett oroszlán
 vak szemmel néz a semmibe...

Sok könyv, kopott, apró-bétűs,
 fölējük halvány
 arcok, szomjas szemek
 hajolnak...
 A könnyes, bús imák
 hangja panaszló

mormolásba olvad...

S egyszerre mind a gyertyaláng,
ahány, cikázva reszket,
mint mikor messze valahol
egy szárnyas, nagy kaput,
roppant kaput
betesznek...!

Budapest.

BARÁT ENDRE.

KULTÚRÉLET A SZENTFÖLDÖN.

Midőn ezeket a sorokat írom, 1934 májusában, körülbelül negyedmilliónyi a palesztinai zsidóság száma. Fontos itt az év és a hónap is. Mert ez a szám nem állandó valami, aminek lassú növekedését tízévenkénti statisztikák mutatják ki néhány százalékos számarányban, vagy aminek évenkénti fokozatos fogyásáról kell referátumot tární közgyűlések elé, mint azt, sajnos, a pesti zsidó hitközség kénytelen tenni.

Egy állandó folyamatnak pillanatnyi állomása ez, de megállás nélkül. Mintha valaki azt mondja: most hat óra van, vagy egy robogó vonatról kitekintve, megállapítja, hogy most haladunk el a 250-ik kilométer mellett.

Ez a negyedmillió magában véve nem nagy szám. Németországban tucatjával akadnak ennél nagyobb számú lakossággal bíró városok. Ma a budapesti zsidóság száma is megközelíti. De életintenzitásban, kultúrprodukciónban már ez a negyedmillió is annyit ad, hogy a világ zsidóságának kétségkívül nemcsak középpontját, hanem súlypontját is jelenti.

Középpontját és súlypontját vallási, gazdasági és, amit először kellett volna említeni: szellemi téren.

Csak mélységes megindultsággal nézhetjük, hogy újra feléled az ősi szokás, a szent városba való ünnepi zarándoklás és Palesztina új és legújabb esztendői hozzákapszolódnak azokhoz az évezredekhez, amelyekben a város falai évről-évre letekintettek a kapuk felé közeledő zarándokok csoportjára.

A vallási megújódás mélyebb, igazabb, és főképp étellel teljesebb jelentőséget ad a földdel, a természettel, az évszakokkal összefüggő ünnepeknek. A zsengek ünnepeét a föld zsengejének, a gyermekeknek a föld termésével, lombjaival, virágaival való felvonulása emeli szimbolikus magasságba.

Ime a vallás új, eleven vérkeringése az ősi földön!

De sajnos, ezt a nagyjelentőségű folyamatot sokan még nem akarják tudomásul venni. Sőt, éppen ellenkezőleg, mindig azt keresik, arról beszélnek, ami ezen a téren visszatetsző. A nap megújuló fénye mellett a napfoltokról beszélnek. A mai világszerte szomorú gazdasági helyzet hozza magával, hogy Palesztina gazdasági lehetőségeiről pontosabban vannak tájékozva. Mindenfelé tudják és hirdetik, hogy ettől az éltető, ősi héber humusztól kérnek és remélnék munkát és életet a világ elszórtságában élő fiak ezrei, akiket a kenyérharcban eldurvult embertestvérek le akarnak tiporni.

Viszont azzal is mindenki tisztában van, hogy gazdasági konjunktúrák jönnek és mennek. Ma Palesztina az az ország, ahol nem munkahiány, hanem munkáshiány van. Sőt egyelőre még orvosok, ügyvédek, tanítók is találnak munkakört. Minden vállalkozás, minden új

üzleti alakulat virágzik. Ma így van, de hogy meddig lesz így, azt senki sem tudja.

De a gazdasági konjunktúránál nagyobb, mélyebb, és főképp maradandóbb jelentősége van a szellemi konjunktúrának. És így központ és súlypont Erec Izráel a világ zsidóságának elsősorban annál a hatalmas kulturális termelésnél fogva, melyet ez a negyedmillió zsidó produkál.

Csodálatos jelenség ez. A zsidóság mindig a könyv népe volt. A műveltségé, a szellemi kultúráé a földnélküliség hosszú századain keresztül.

És félni lehetett, hogyha fordul a sor, ha földhöz jut a földre éhes nép, akkor egy hatalmas, magafeledt ölelkezés következik ember és föld között, és ennek az ölelkezésnek a tűzében elperzselődnek a Könyv lapjai. De nem így történt. Az ölelkezés nem a gyönyör és az öröm tobzódása volt, hanem termékenyülő egybeforrása két szeretőnek, akiket a sors elválasztott jegyeségük hajnalán . . .

Ez a jegyeség örök időkre szól és most, hogy a két jegyesfél újra egymásra talált, ezernyi beszélő van egymással: beszámoló az egymás nélkül eltöltött századokról és a reményről és a kétségbeesésről és a vágyról . . .

És mesél és kérdez az ember — és mesél és kérdez a föld.

Ez a titka a negyedmillió kultúréletének, amelynek minden pórúsán megérik a földdel való kapcsolat. Földhözkööttségnek is nevezhetjük a szónak magasabbrendű, átvitt értelmében. És egy percre sem szabad elfelejtenünk, hogy a Föld, amelyről itt szó van, a

Szentföld, Izrael országa, a maga csodálatos levegőjével, amelyben soha másutt nem tapasztalható tisztasággal látni el kilométerek sorozatára, Jeruzsálemtől a Holttengeren túl a Moábi Hegyekre, Nebi Szamviltól, a régi bibliai Micpetól, melynek hegycsúcsát az arabok Sámuel próféta sírhelyének tartják, kelet felé újra a Holttengerre, nyugat felé a Földközi vagy Nagy Tengerre, Tibériástól a Hermon és Haifából a Libánon hófödte csúcsaira.

De ugyanilyen tisztasággal látni el ebben a csodálatos levegőben évszázadok sorozatára is, úgy, hogy a messzi tengerek és hegyek víztükrei és csúcsai, meg a még messzebb századok és ezredek alakjai és eseményei szinte megfogható közelségben látszanak együtt.

Ebben a levegőben ehhez a földhöz kötötté válnak a szellemi élet legmagasabbrendű megnyilvánulásai.

Egy egyetemi előadás, akár a régi Palesztina topográfijáról, amelyben a föld jelenléte kézzelfogható, akár a kanti kritikáról szól, újra és újra kapcsolatba kerül a földdel, már azáltal is, hogy a föld megújuló régi nyelvén tárgyalják és vitatják. Egy új napilap alapítása a nyelvi kapcsón kívül a föld kérdéseivel foglalkozva is szoros összefüggésben áll vele. Éppígy Hubermann koncertturnéja, aki zsidó szerzők műsorra tűzésén kívül egyik nagysikerű estjének jövedelmét a jeruzsálemi konzervatórium javára fordította, amely viszont oda van láncolva a föld történetének évezreideihez a zenés leviták dalaival.

Másrészt a valósággal földhöz kötött munkák, a földművelés és a kertészet, vagy a kőfejtés és az útépités, a «fekete» munkának eme alaptípusai, valami magasabb-

rendű szellemi tartalommal telnek meg azáltal, hogy azt az ősi talajt szántják, kapálják, törik, fejtik, zúzzák, vagy hengerelik, melyen az apák és mesterek (ez a két fogalom itt majdnem egyértelmű) lába tapodott.

Megnyilatkozik a föld munkájával foglalkozóknak ez a szellemi emelkedettsége abban is, hogy bár erőik le vannak kötve a föld megmunkálása által, úgy, hogy szellemi produkcióra csak ritkán van lehetőségük és alkalmuk, mégis óriási a szellemi fogyasztásuk. A kvucákon, ezeken a kollektív kolóniákon, amelyek a munka és életközösség új formáit keresik, a modern, villamosfűtésű inkubátorral egyidejűleg rendezik be a könyvtárt. Ennek olvasótermében töltik idejük nagy részét a mezőről, vagy a műhelyekből hazatérő fáradt munkások, akik nemcsak a felfekvő napilapok és folyóiratok iránt érdeklődnek, hanem a köz- és mezőgazdaság szakkönyveinek állandó tanulmányozása mellett a szépirodalmat és a szellemi irányzatok fejlődését állandó figyelemmel kísérik. Így láttam ezt a judeai Seféla egy virágzó kvucájában, Givath Brennerben, ahol több hetet töltöttem dolgozva és megismerve a kvuca szellemi és társadalmi struktúráját.

Tanúja és hallgatója voltam péntek esténként és szombat délutánonként előadásoknak, felolvasásoknak, amelyek a szellemi világ magas szféráiba emelték az érdeklődő és megértő hallgatóságot. Az előadók nagyrészt a kvuca tagjai közül kerültek ki. A szombat esti koncertek, kvucabeli és vendégművészek hangversenyei nívójukkal a legműértőbb közönség igényeit is kielégíthették volna.

A föld kutatása, rejtett erőinek megismerése első-

sorban annak a nagyszerű mezőgazdasági-kémiai intézetnek és kísérleti állomásnak a feladata, amely ez évben nyílt meg Rechovotban, a tengermelléki Judea egyik gazdag kolóniáján. Az intézet megnyitó-ünnepségén megjelentek a bel- és külföld legkiválóbb kémikusai. Közöttük a világhírű Prof. Willstätter, aki nagyszabású üdvözlőbeszédében többek között azt mondta, hogy tudományos közleményeiből akár százat is odaadna Weizmannnak, az új intézet igazgatójának egy munkájáért. Pedig Weizmann életének és munkásságának javarészét nem a kémiai kutatásnak, hanem a zsidó népért való harcok küzdelemnek szentelte. A delelő férfikornak azokat a legértékesebb alkotóéveit, amelyekben még érzik az ifjúság lendülete, de már mérsékelve és irányítva sikerek, csalódások, élettapasztalatok által. Weizmann különben maga is Rechovotban telepszik le, ahol házat is épít magának, hogy állandóan intézete közelében lehessen, mert személyesen akarja vezetni és irányítani.

Különös módon ez év legnagyobb eseménye nem a szellemi, hanem a gazdasági kultúra köréből való. De ez is csak a föld erejére utal, amelynek bármely életmegnyilvánulása nagyobb tömegeket mozgat meg, mint másutt a legizgatóbb sportesemények. A Közel-Keleti Kiállításra gondolok, a telavivi J'rid Hamizrach-ra, amelyet immár harmadszor rendez meg Telaviv városa. Méreteiben és dimenzióiban úgy 25—30 százalékkal haladja meg a budapesti májusi mintavásár szokott arányait. Ez a vásár, a «Levant fair», csak az idén nőtt ilyen nagyra. Mikor ezelőtt egy évvel ott jártam a területén, azon a pár négyzetkilo-

méternyi földön, mely Tel-avivtól északra a Jarkon-folyó és a tenger között terül el, homoksivatag volt. Aztán egyszerre csak kinőttek a homokból a hatalmas betoncsarnokok, a legmodernebb építőstílusokat képviselő épületek sorozata, egy egész város. Majd megeltűnt közbül is a homok, helyébe aszfaltos utcák és kertek kerültek, máris magasraszökő fákkal, és a megnyitás napján sokágú szökőkutakból csurrant a víz az ég felé. Tömegek tolongtak ezen a napon a középben berendezett amfiteátrumszerű, hatalmas szabadtéri gyűlésterembe, hogy meghallgassák a két megnyitóbeszédet, Dizengoff főpolgármesterét, a vásár megteremtőjét és a palesztinai főkormányzóét. A beszédek után messzire elhallatszó, átható szirénabúgás közben felrepült a vásár zászlaja, a repülő szárnyas teve képével, a legnagyobb pavillon tornyára, a Toceret Haarec, a Szentföld iparának csarnoka fölé, a tömeg pedig szétoszlott a csarnokokba, melyek egy-kettőre felszippantották és elnyelték az embersokaságot. Volt, aki először a francia, vagy angol csarnokba ment, volt, aki a lengyel, vagy osztrák, vagy belga pavillonokat kereste fel, de a legnagyobb tömege ka Toceret Haarec csarnokába, a föld iparának palotájába özönlöttek, hogy lássák, mit termel az újjáéledt Föld és megteljenek lélekezése erősödő ritmusával.

Az új Palesztina ipari termelésének felsorolása szétfeszítené egy ilyen referátum kereteit. Legyen elegendő jellemzésül csak annyit megjegyezni, hogy egy átlagos palesztinai háztartás ma már semmiben sem szorul külföldről importált árura. Ezt az eredményt büszkén szögezheti le a fiatal palesztinai ipar, amelynek tulaj-

donképpen születési dátumát a háború utáni évekre kell helyezni. De nemcsak ipari és gazdasági élet kincseit varázsolják elő munkáskezek a Föld termékeny öléből. Egészen más természetű kincseket is találnak barázdái alatt. Mindig újabb és újabb kincsekre bukkan az archeológus kutató ásója. Régi korszakok életének és kultúrájának maradványaira, némaságukban is beszédes falakra, kövekre, edényekre és ékszerekre. Alig pár percre a vásár területétől folynak most az ásatások, csendben, feltűnés nélkül, dr. Sukeniknek, a jeruzsálemi Héber Egyetem archeológusának vezetése alatt, Ramat Gan kertkolóniának közelében, a Tel Napoleonnak nevezett romdombon. Ez a tel, mely a régi, északdéli irányú «derech hajam», via maris, tengeri út és a tengerpartról az ország belsejébe vezető keletnyugati irányú út kereszteződési pontjában fekszik, valamikor elsőrangú fontosságú kereskedelmi gócpont volt. A szakértők tehát jelentős felfedezéseket várnak ezektől az ásatásoktól. Az eddigi leletek megerősítik őket ebbeli várakozásaikban. A különböző rétegek gazdag leletei mind arról tanúskodnak, hogy egy elsőrangú fontosságú, bronzkorszakbeli település nyomaira bukkantak.

A Héber Egyetemen kívül más nemzetek és egyetemek is törekednek részt szerezni az ásatások nagyfontosságú munkájában.

A chicagói egyetem Bét Él-ben és Megiddóban ás, az angolok Tel-el-Duerben, Flinders Petrie Aza mellett kutatnak. És túrják a földet Áj-ban, Bét Gerashban, Jerichóban és Jeruzsálemben is, ahol nemrég a régi királlysírok mellett, az ucca kiszélesítésének munkálatai

közben újabb sírokat fedeztek fel, valószínűleg a *makkabeusi* korból. Így találták meg évekkal ezelőtt az azóta híressé lett *Harmadik Falat*.

A leleteknek ez a sokasága tette szükségessé már néhány évvel ezelőtt egy új, nagyszabású *archeológiai múzeum* építését *Jeruzsálemben*. Ezidén elkészült a múzeum, az amerikai *Rockefeller* alapítványa a palesztinai nép számára. A hatalmas, fehér terméskő épület-tömb ott áll készen az óváros *Heródes-kapujával* szemben, méltó otthonként az ősi föld letűnt évezredeinek emlékei számára. Most folyik a múzeum berendezése, ez maga is több hónapot vesz igénybe. Azután majd következik az ünnepélyes megnyitás. És újra odavándorolhatnak majd turisták és zarándokok ezrei a Szentföld zsidó régiségeihez és megállhatnak áhitattal eltelve *Jaazanjahu* pecsétje előtt, melynek óhéber betűs föliratát kibetűzve, egy egész régi világ támad fel szemeik előtt, az első szentély és Juda és Izráel királyainak harcos kora.

Az ásatások rendezésén kívül is élénk külső tevékenységet fejt ki a *Héber Egyetem*, melynek állandóan növekvő jelentőségét a palesztinai kormány is felismerte, és legújabbán évi ötszáz fontos hozzájárulást szavazott meg a természettudományi szakok költségvetéséhez. *Tel Avivban* most már rendszeresítette az Egyetem a sorozatos előadásokat, melyeknek hallgatósága a telavivi lakosság legkülönbözőbb rétegeiből kerül ki. Ez az érdeklődés a tudományok iránt új jelenség *Tel Avivban*, ebben a fiatal városban, mely *negyedszázad alatt százezres várossá nőtt*, mint ezt a huszonöt éves jubileumi ünnepségen *Dizengoff* polgármester, a város

alapítója jogos büszkeséggel megállapította. Százezer lakosa van ma Tel Avivnak, de forgalma és életintenzitása valóságos világváros benyomását kelti. És mégis sokan vannak Erec Jiszraelben, — és talán éppen a komolyabb elemek — akik nem szeretik Tel Avivot, akik előnyben részesítik Jeruzsálemet, dicsérik ennek tiszta, magaslati levegőjét, testi és lelki értelemben, és rajongó szeretettel csüggnék ezen az örök városon, amelyre ma újra, akárcsak régi, talmudi időkben, mint a világ köldökére, középpontjára tekintenek.

Valóban van valami felsőbbbbséges jellege Jeruzsálemnek, amely a hegyek gerincéről tekint le az ország vidékeire és valósággal uralkodni látszik fölöttük. Kétségtelenül Jeruzsálem az igazi kultúrális központ, és ha a könyvek, folyóiratok és napilapok legnagyobb része Tel Avivban jelenik is meg, eme termelés mögött is Jeruzsálem áll, amely leküldi a maga szellemét Tel Avivba, hogy ott, a modern technika vívmányaival felszerelt nyomdákban öltjön végleges, mindenki számára hozzáférhető alakot a Jeruzsálemben megtestesült gondolat.

A Jeruzsálemet környező villanegyedekbe vonulnak vissza az ország írói és tudósai, ha zavartalanul át akarják magukat engedni az alkotásnak. Mint ahogy Európában a délsvájci vagy északolaszországi tavak csendes partjait választják lakóhelyükül írók és költők, az alkotó szellem emberei.

A zsidó szellem középpontja tehát Jeruzsálem, és ez megnyilatkozik természetesen vallási téren is. Jeruzsálem óvárosában áll a *Nyugati Fal*, amelynek hatalmas, komor kőtömbjei a holt anyag kihatásának

egyedülálló példajaként merednek évszázadok óta a magasba. Jeruzsálemben székel a Szentföld országos főrabbija, és itt találhatók meg az összes zsidó törzsek képviselői, a különböző európai és amerikai országok zsidói, azután a szefardok, a bocharaiak, a jemeniek, a bagdadiak, kisebb számmal a kurdok, kaukázusiak, indiaiak, kínaiak, falasák stb., akik mind a maguk hagyományos módján rendezik templomaikat és istentiszteletüket. De éppen a típusok sokfélesége miatt nem volt eddig Jeruzsálemben egy nagy templom sem. Hiányzott az az istenháza, amely formáiban, külsőségeiben és méreteiben is méltó kifejezője a Szentföld nagy hivatásának és feladatának: a «kibbuc galujot»-nak, a szétszórtak összegyűjtésének.

Ez év Ijjar 22-én tették le Jeruzsálemben az első nagydimenziójú, modern templom alapkövét. Rechavja modern zsidó lakónegyedében, szemben a Keren Kajemet — földvásárló alap, a Keren Hajeszod — építő-alap és a Szochnut J'hudit — a Jewish Agency — zsidó ügyvivőség palotacsoportjával. Az amerikai «United Synagogues» építik a templomot a jeruzsálemi «Jeshurun»-szövetség és a világ zsidósága számára, hogy könyvtárával és olvasótermeivel gyűléshelyül és kulturális központul szolgáljon. Impozáns és pompás volt az alapkövételének ünnepe. A beszédek sorozatát Szokolow, a Cionista Világszövetség és a Jewish Agency elnöke nyitotta meg és Rav Kook, a Szentföld országos főrabbija zárta be, közbül pedig olyan férfiak szóltak üdvözlőszavakat, mint Ussischkin, a Keren Kajemet elnöke, és Rav Uziél, a telavivi szefard hitközség főrabbija. A zsidóság vallási és politikai életének vezér-

férfiai gyűltek össze erre az ünnepségre és a komoly gyülekezet fölött ott lebegett a jövő szelleme.

Még egy másik jelentős lépés is történt a világszidóság vallási életének központosítására. A palesztinai és külföldi zsidóság szellemi vezetői, rabbik és ügyvédek, akik tudják és érzik, hogy a vallás pozitív irányú fejlesztése égetően fontos kérdése a zsidóságnak, összegyűltek egy előkészítő konferenciára, hogy megbeszéléseket folytassanak egy szinhedrionszerű tanács megszervezése ügyében, amelynek feladata lenne állandóan napirenden tartani a zsidó vallási élet aktuális kérdéseit és az egész világ zsidóságára kötelező érvényű döntéseket hozni, mint ahogyan ezt valamikor a régi Szanhedrin tette. És ma már csakugyan megvan a palesztinai zsidóságnak az erkölcsi súlya és ereje ahhoz, hogy döntő tényezővé váljék a világszidóság vallási életében is.

Ezekon az eseményeken kívül, amelyek már magukban is Jeruzsálem felé fordítják a zsidóság figyelmét, odairányítja a politikai érdeklődést egy új *napilap* is, mely nemrég indult meg «*Hajardén*» címen. A «*Hajardén*» a revizionisták lapja, a megalkuvás nélküli zsidó fascista-nacionalista párté, amely a független, önálló zsidó állam megvalósítását tűzte ki céljául, a Jordán mindkét partján. Az új lap szerkesztőbizottságának elnöke Prof. *Klausner*, a héber irodalom tanára az egyetemen, aki az újabbkori héber irodalomban és a régi zsidó történelemben való elmélyedése útján jutott el a revizionizmus gondolatához. A lap állandó főmunkatársa pedig *Jabotinsky*, a Revizionista Világúnió elnöke, akit az angolok kitiltottak az országból s aki

így külföldről kénytelen hazaküldeni gondolatait és írásait.

A «Hajardén» megindulása óta megvan mindegyik főbb társadalmi rétegnek és politikai pártnak a maga héber napilapja. A szocialistáké és munkásoké a «*Davar*», A Szó, a polgári középosztályé a «*Doar Hajóm*», A Napi Posta, a revizionistáké a «*Hajardén*», A Jordán, azután kifejezett állásfoglalás nélkül a «*Haarec*», A Föld, mely azonban mégis inkább a munkásság felé hajlik, a revizionista «*Chazit Haam*», A Népfrent, és az «*Itón M'juchad*», Rendkívüli Ujság, amelyeknek jellege és stílusa a pesti boulevardlapok hangnemére emlékeztet. Ez a hat hébernyelvű napilap, amelyhez még hetedikként az angol «*Palestine Post*» járul, alkotja a palesztinai zsidó napisajtót. Óriási termelés, amely óriási fogyasztásra enged következtetni. Ezzel szemben a palesztinai arab-ságnak, melynek száma ma még két és félszerese a zsidóságénak, csupán négy napilapja van, a «*Falastin*», Palesztina, «*Alġamia Alislamijja*», Az Iszlám Nép-közösség, «*Alġamia Alarabijja*», Az Arab Nép-közösség, és az «*Addifá*», A Védelem, amely utóbbi a Hajardénnal körülbelül egyidőben indult meg, szintén erős nacionalista tendenciával.

A zsidó és arab napilapok cikkeinek pergőtüzében bizony nehéz dolga van a palesztinai kormánynak; nem egyszer kénytelen a támadások ellen a legszélsőségesebb intézkedéssel, a lapok időszakos betiltásával védekezni. Így tiltotta be a kormány három hétre az Alġamia Alislamijját erőshangú cikkei miatt, amelyekben Alfarrúki, a lap nagytehetségű, vak szerkesztője támadta a kormányt, amiért nem vet gátat a nagy

zsidó beözönlésnek. És két hétre betiltotta a Chazit Haamot, mert közölte azoknak az egyéneknek az arc-képét és pontos személyleírását, akiket a rendőrség az országban engedély nélkül tartózkodóknak felkutatására alkalmazott. A lap betiltása azonban már nem vehette elejét annak, hogy néhányan a «besugók» közül, akiket a fénykép és személyleírás nyomán felismertek, alapos verésben ne részesüljenek.

A napilapok mellett élénk részük van a kultúrélet irányításában és előmozdításában a *hetilapoknak*, *folyóiratoknak* és *évkönyveknek* is. Ezek között a legelőkelőbb helyet foglalják el tudományos téren az Egyetem kötetlékébe tartozó «*Kirjat Széfer*», Könyvváros, bibliográfiai szemle, a «*Tarbic*», Terjesztő, negyedévi szellem-tudományi gyűjtemény, a «*Zion*», a palesztinai történelmi és etnográfiai társaság évkönyve. A Palesztina régiségeit kutató társaság tudósításai és irodalmi és művészeti téren a «*Móznájim*», Mérleg, a Héber Írók Egyesületének folyóirata, a «*Habama*», A Színpad, színművészeti folyóirat stb. És mindezek a napilapok, hetilapok, folyóiratok, szemlék és évkönyvek *héber nyelven* jelennek meg, azon az újjászületett erőteljes, élő héber nyelven, amelynek fejlődését az írókból és tudósokból álló *Vaad Halasón*-Nyelvbizottság irányítja és ellenőrzi, de tulajdonképpen kialakítója és gazdagítója maga az egész palesztinai zsidó nép.

Sokat járulnak hozzá a héber nyelv fejlesztéséhez a színtársulatok, a «*Haohel*», A Sátor, munkásszínpad, a «*Mataté*», Seprű, vidám színpad és a «*Habima*», A Színpad, amely a komoly színművészetnek szenteli erőit és nemrég megalakította a színház művészete iránt érdek-

lődők baráti körét, a «*Chug Habima*»-t és annak orgánumát, a fentemlített komoly, nívós folyóiratot.

Ezek közül a Habimát Európaszerte ismerik, mint a legmagasabb és egyben legmodernebb törekvésű színtársulatok egyikét. Sajátos stílusa sok követőre talált. Legutóbb a Jud Süss-szel, amelyet Feuchtwanger regénye nyomán a pesti zsidó tanítóképzőből kikerült hazánkfia, Avi Saul alkalmazott színpadra, volt nagy sikere.

De nívóban tartja vele a versenyt az Ohel, a munkásszínpad, amelynek színészei nappal mint munkások keresik meg kenyerüket, mert helyáraik olyan alacsonyok, hogy zsúfolt házaik mellett is a színház jövedelme éppen hogy a kiadásokat fedezi. Csodálatos, hogy ilyen körülmények között szinte klasszikus, minden részletében átgondolt előadást nyújtanak.

A Mataté, szatirikus színpad, mindig tréfás formában, de gyakran a legkomolyabb problémákra tapint rá. Így legutóbbi darabjában, a «*Snájim ochazin*», «*Ketten fogják*»-ban hatásos propangadát fejt ki a bevándorlások megszorítása ellen. A darabnak Pirandello-szerű befejezése van. Tógás alakok lépnek elő és néhány szóval rávilágítanak a probléma különböző megoldására. Eredmény: méltatlan a bujkálás, méltatlanok a korlátozások. Minden bajnak a gyógyszere: a szabad, korlátlan bevándorlás.

A színművészettel párhuzamosan fejlődik a *zene-kultúra* is. Az év folyamán különböző *zenetársulatok* alakultak, *egyetemi énekkórus* és *zenekar*, amely a *jeruzsálemi konzervatóriummal* együtt nemrég az *Egyetem hatalmas amfiteátrumában* Carissimi *Jeftach-oratóriumát*

adta elő. Legutóbb pedig az új *Kamara-opera társulat*-nak volt a bemutatkozó premierje. Művészi teljesítményeivel komoly konkurrenciát jelent a nagy palesztinai operának.

Lapozgatom a jeruzsálemi Héber Egyetem könyvtárának olvasótermében a palesztinai napilapok utolsó évfolyamainak hatalmas köteteit. Társadalmi, politikai és kulturális események tömegéről számolnak be a beszédes hasábok. Most látom csak, hogy mily tökéletlen és hézagos ez a kép, amelyet a Szentföld szellemi és kulturális életéről festettem. Alig beszéltem a folyóiratokról, a zenei élet eseményeiről, egyáltalán nem ismertettem a legfontosabb újonnan megjelent könyveket, sem a tudomány, sem a szépirodalom terén. Nem szóltam a felolvasásokról és előadásokról, a sporteseményekről, sem a társadalmi és kulturális élet más jelenségeiről, amelyeknek ismertetése, de legalább is felemlítése feltétlenül szükséges, hacsak némileg is teljes képet akarunk nyújtani a Szentföld kultúréletéről. De az a kevés, amit bemutattunk, ez a néhány kiemelt eseménye és jelensége a szentföldi kultúréletnek önmagában is elegendő, hogy eltöltsön bennünket azzal a büszke tudattal, hogy a Szentföldön aktív, életerős, fiatal kultúra fejlődik. Ez a kultúra nem egy mesterségesen ápoltság és dédelgetett valami, mint a galut legtöbb zsidó közösségéé, hanem természetes kultúra, amely természetes feltételekből és természetes adottságokból fakadt, és természetes életkörülmények között napról-napra erősödik és gyarapodik, százféle irányban, jót és rosszat egyaránt létrehozva, mint mindenütt, ahol feltűnnek azok a csodálatos sokoldalú és

sokszínű jelenségek, amelyeknek összességét egy nép életének nevezzük.

A palesztinai héber nép létezése már önmagában élő cáfolata mindazoknak a vádaknak, amelyeket a világban a zsidóság ellen szórnak. Fiatal, életerős, egészséges és munkás embertípusai nevetségessé tesznek mindenféle fajbiológiát. Hatalmas és eredeti, szellemi és anyagi termelése pedig minden Ziegler-féle elleniratnál ékebben cáfolja az «Untergang des Abendlandes»-ben vázolt komor világkép vonásait, amelyekkel Spengler a keleti kultúrát és ezen belül különösen a zsidóságot jellemzi.

A világzsidóság pedig hitet kell, hogy merítsen ebből a virágzó életből. Hogy ama szomorú jelenségek ellenére, amelyekkel lépten-nyomon találkozik, akármerre is irányítja tekintetét, van jövője Izráel örök népének. Mert szemben a németországi zsidók katasztrófájával, a magyar zsidóság állandó gyöngülésével, az orosz zsidóság pusztulásával, az amerikai zsidóság elszegényedésével, a lengyel zsidók nyomorával és a jémeniek elnyomottságával, ott áll a Szentföld héber népének munkás élete, az ősi Földnek ma is töretlen éltető ereje, amely keresztülsugározva határokon és tengereken, belemarkol a szívekbe és lelkekbe és rájuk parancsol: jőjj és lásd!

Jeruzsálem.

Dr. PATAI ERVIN GYÖRGY.

EDELSTEIN BERTALAN.

(1876—1934)

Az elmúlt év története, amely Évkönyvünkben az irodalmi munkálatok sorát be szokta fejezni, ezúttal megíratlan marad. Dr. *Edelstein* Bertalan, e tárgykörnek Évkönyvünkben való első megjelenésétől kezdve hű gondozója, ez év június 3-án hirtelen elhunyt, mély gyászba borítva szűkebb családján kívül a barátok és tisztelők óriási körét, a budai hitközséget, amelyet harminckét éven át odaadással szolgált, az egész magyar zsidóságot, amelynek egyik legtudósabb és legtiszteltebb papja volt.

Ez a jóságos, tisztalelkű ember, ez a nagyképzettségű, sokoldalú tudós, ez a kiváló szónok és nevelő, ez a derűs bölcs és szellemes társalgó, ez a bensőséges, odaadó jóbarát — bármily sok vonatkozásban ismertem, bármennyire különféle élethelyzetben láttam, mégis, ha felidézem képét, főleg két alakban tűnik elém. Látom őt, amint péntekesti istentiszteleteken áhítattal lép az oltár elé, hogy a szombat megjöttét köszöntve, imát mondjon az Egek Urához. Ez az ima mindig művésziiesen felépített hitshónoklat volt: tömör foglalata a soros heti szakasz történeti és eszmei tartalmának, amelyet finom gondolatszálak össze tudtak kapcsolni a zsidóságot érintő aktuális eseményekkel. Ima, amelyből tanulság és vigasz, rendületlen hit és biztatás árad a hallgató felé. De látom őt másképp is: derűs mosollyal ajkán és gyermeki tekintettel, mindig készen szellemes ötletekkel fűszerezni a társalgást,

jókedvre hangoló adomával világítani meg egy bonyodalmas tényállást, vagy tréfás szóval mutatni rá, a nélkül hogy bárkit is bántana vele, valamely emberi félszepségre. S e tréfa és szellem mindig találó, mindig a lényegyet ragadja meg, fényt és meleget áraszt s szeretetet ébreszt a beszélő iránt.

Ez a két arc, a komoly áhítaté és a mosolygó derűé, nem mond ellen egymásnak. Gazdag és mély kedélyélet őszinte kifejezője mind a kettő. Edelstein Bertalan legbensőbb valójában istenes lelkület volt. Papi hivatását igaz elhivatottság determinálta. Élet- és világszemléletének középpontjában megingathatatlanul a világot irányító, mindenegybes ember sorsát is atyailag gondozó isteni Gondviselés eszméje állott. Talán különösnek tetszik papi emberre vonatkozóan ennek a vallási hagyományban gyökerező istenhitnek külön kiemelése. Mi ezt mégis szükségesnek tartjuk, mert oly tulajdonságot látunk benne, amely a maga töretlenségében a természeti jelenségek elementáris erejével hatott s mint domináns meghatározta Edelstein egész életformáját. Legszembetűnőbbben ez a tulajdonság talán akkor nyilvánkozott meg, amikor hitközsége papi működésének huszonötödik évfordulóját ünnepelte. Amit akkor az üdvözlő beszédekre válaszolva magáról, pályájáról, várakozásairól, reményeiről mondott, oly ember szavai voltak, aki különös meghittségben él Istenével s aki bizton tekint a jövőbe, mert sorsát egy isteni Gondviselésnek bár kifürkészhetetlen, de bölcs és igazságos rendelésében tudja lehorgonyozva. Azt hiszem, Edelstein Bertalannak sohasem voltak vallási vívódásai. Hívó lelkét sohasem kezdte ki a kétely, a szkepszis.

Ő, akinek világi műveltsége is rendkívüli volt ; aki jól ismerte a különböző világnézeteket s filozófiai olvasmányban is nagy megértéssel tudott elmélyedni; akinek kiváló érzéke volt a realitások iránt s közmondásos volt az emberismerete : minden olvasmányon és tanulmányon s minden élettapasztalaton keresztül érintetlenül őrizte meg gyermeki hitét az isteni Gondviselésben. Ez világszemléletének *a priori*-ja, ennek szemszögéből nézi és értelmezi a világ folyását, a nemzetek sorsát csakúgy, mint az egyes emberét. S ez a hit a legfőbb titka beszédei hatásának is. Aki őt hallotta, mindig meg volt győződve, hogy a szónok egy árnyalattal sem mond többet, mint amit maga is hisz. Noha a hallgatónak inkább értelméhez fordult, mint fantáziájához, a szavait átható őszinte hit ereje mindig megkapta a lelkeket. Csorbítatlan szónoki hitele volt. Üres szólam sohasem hagyta el ajkát. Isten kegyelméből való lelkész volt, mindenekelőtt abban az értelemben, hogy a hit kegye sohasem volt távol tőle. Ez adott neki erőt fáradságos életmunkájához s vigasztalta bánatában, ebben gyökerezett rendületlen optimizmusa.

Ez a lelki alkat érteti meg, hogy papi hivatásával kapcsolatban semmiféle teendőt nem tekintett jelentéktelennek s hogy a legkisebbet éppoly lelkiismeretesen végezte, mint a legnagyobbat. Minden nap ott volt templomában, reggel és este, még akkor is, amikor orvosai magakímélésre intették. Balatonfüredi üdülését, amelyre ugyancsak rászorult, megszakította s hazasietett Áb hó 9.-re, mert e gyásznapon nem akarta magára hagyni községét. Háza mindig nyitva volt tanácsot vagy támogatást keresőknek. Bár nem dus

kálódott anyagi javakban, aki hozzáfordult, sohasem távozott tőle üres kézzel. A budai hitközségnek nemcsak rabbija és hitoktatója, hanem tanfelügyelője is volt s ezt a tisztséget is a legnagyobb alapossággal és szakavatottsággal töltötte be. Sokféle teendője sorában a tanítás igen tág teret foglalt el. Vannak rabbik, akik a tanítást alsóbbrendű munkának tartják s mint hozzájuk méltatlant elhárítják maguktól. Edelstein ellenkezőleg az iskolai tanításban látta a lelki hatás legfőbb alkalmát. A katedrán, az ifjúság körében érezte magát leginkább elemében. Sokat tanított, többet, mint amennyit testi ereje elbírt. Tanított a budai középiskolákban, vezetett Talmud Tórát és 1921 óta tanára volt a Rabbiképző-intézetnek, amely hajdani neveltjének tudományos működését honorálta azzal, hogy meghívta előadójául. Heti óráinak száma olykor meghaladta a harmincat. Csak a Rabbiképzőben némely évben heti 16 órát adott, tehát egy egész tanszék óraszámát látta el. Amidőn a túlfeszített munkában egészsége megroppant s orvosai tanácsára csökkentenie kellett elfoglaltságát, nem volt könnyű számára a választás, hogy melyik iskoláról mondjon le. Nem is szorította meg tanári munkáját, családjának és hitközségének minden rábeszélésére sem, oly mértékben, amint egészségi állapota megkívánta volna. Szívéhez nőtt minden iskola és minden tanítványa. A kapcsolat közte és tanítványai között az iskolán túl sem szakadt meg. Évek multán és messze idegenből is felkeresték leveleikkel, beszámolva életfolyásukról, vagy tanácsot kérve tőle s mindig hálálkodva azért, amit neki köszönhettek.

Edelstein az ő irodalmi munkásságát is lelkeszi hivatásának rendelte alá. Ez nemcsak oly értelemben áll, hogy amit írt, a zsidó tudományosságot és hitéletet szolgálta, hanem oly értelemben is, hogy papi teendőit nem csorbítja a tudományos munka kedvéért s lemond a szélesebbkörű tudományos irodalmi munkásságról, hogy annál odaadóbban szentelhesse magát papi hivatásának. Első munkája, az Eszter-midrásokról szóló, 1900-ban Bacher Vilmos dícsérő ítélete alapján díjat nyert pályamű, amely utóbb mint doktori értekezés jelent meg, nem mindennapi tudományos készülségről tesz tanuságot. Heller Bernát megállapítása szerint az idevágó irodalomban «nincs Edelstein munkájához fogható tanulmány az Eszter-aggádárób». (L. a Budapesti Ferenc József Orsz. Rabbiképző-Intézet Értesítője az 1933—34. tanévről. 4. l.) Később már alig talált időt nagyobb tudományos munkához. Kisebb cikkeivel sűrűn találkozunk a magyar és német felekezeti lapokban és folyóiratokban s nem felekezeti lapokban is. (Összeállításukat l. Heller B. cikkében id. h.) Maga 1913 óta a Budai Izr. Hitközség Értesítőjét szerkeszti, amely mintája lesz több más hitközség értesítőjének. Így is, nagy elfoglaltsága közepett, több értékes tudományos dolgozattal ajándékoz meg bennünket. Ezek legtöbbje az IMIT Évkönyveiben látott napvilágot. Az 1906-i Évkönyvben jelent meg *A zsidóság és a kereszténység szétválása* (145—170. l.), az 1909-iben *Az Eszter-legenda* (20—40. l.), az 1915-iben *Ruth könyve az aggárában* (81—115. l.). 1916 óta Edelstein az Évkönyv krónikaírója. Bánóczi József az ő kezde-

ményezésére vezeti be mint állandó rovatot az év történetét s őt bízza meg megírásával. Edelstein gondosan és nagy körültekintéssel gyűjti az adatokat ezekhez az összefoglaló cikkeihez. Az adatok feldolgozásában mindig magasabb történeti szemlélet egyetemesebb nézőpontjai érvényesülnek. Nagy áttekinthetőséggel csoportosítja anyagát, mégpedig rendszerint akként, hogy a komor és sötét képektől vezet át a megnyugtatóbb jelenségekhez úgy, hogy a kihangzásban mindig van valami reménykeltő, fölemelő. A legmelegebb érdeklődéssel kíséri e beszámolóiban az újra éledő Szentföldet, amelyet 1928 tavaszán szemtől-szembe adatott látnia s amelynek anyagi és kulturális föllendülését Izráel jövő sorsának egyik biztató zálogaként tekintette.

Papi és tanári tevékenysége Edelstein Bertalannak teljes lelki kielégülést nyújtott. Hiú külső sikerek hajhászása idegen volt tőle. A nagyravágyást, irígységet nem ismerte, de hálásan fogadott mindent, az apró örömeket is, amikkel az élet megajándékozta. Bölcs volt, szerény és alázatos, minden türelmetlenségtől és vakhittól távolálló. Nem volt benne semmi keserűség vagy csalódottság, mert nem voltak teljesíthetetlen vágyai. Harmóniában élt magával és a világgal, mert a maga lelkének törvényszerűsége szerint élhetett. Telve volt segítő készséggel, szeretettel az emberek iránt. Ezért is sugárzott feléje mindenünnen oly dúsan az emberek szeretete. Ideális lelkipásztor volt. Megható volt látni, amint templomában az istentisztelet végzetével hozzáözönlöttek hívei, öregek és ifjak, hogy kezet

szorítsanak vele s üdvözöljék. Emléke feledhetetlen marad mindenkinek, aki közelebbről ismerte. Meg fogják azt őrizni Évkönyvünk olvasói is, akik hálával fogadták mindig világos, színes, szellemes írásait s okulást és gyönyörűséget merítettek belőlük.

Budapest.

Dr. SZEMERE SAMU.

II.

TÁRSULATI KÖZLEMÉNYEK.

Wertheimer Adolf elnöki megnyitója

az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1934 június 20-án
tartott közgyűlésén.

Mélyen tisztelt Közgyűlés!

Mai közgyűlésünkön tulajdonképpen jubileumot kellene ünnepelni: Társulatunk megalapításának 40. évfordulóját. Hogy ezt nem tesszük, azzal kell megokolnom, hogy az a közöny, mellyel a felekezeti közületek túlnyomó része — mint azt már a múlt évben is jeleztem — a Társulat munkássága iránt viseltetik, változatlanul fennáll, illetve, hogy a javulás jelei ezen a téren még nem mutatkoznak. Pedig a mai súlyos időkben, midőn tagjaink anyagi viszonyai is visszafejlődésben vannak, kettőzötten kötelességük volna a hitközségeknek legalább annyi segélyben részesíteni Társulatunkat, hogy a részben tagjaink elhunytá, részben élő tagjaink egy részének anyagi leromlása folytán előálló bevétel-csökkenésünket kiegyenlítsék. Nem arra a 19 községre¹ gondolok, amely jelenleg is tagja Társulatunknak, nem arra gondolok, hogy ezektől nagyobb áldozatot kérjünk, hanem arra a több százra menő hitközségre, amely sohasem volt tagja a Társulatnak és amelynek segítségére ma volna a legnagyobb szükség. Nem hiszem, hogy e hitközségek elnökei az ebből reájuk háramló erkölcsi felelősséget nyugodtan viselhetik.

* A pesti, budai, bajai, bonyhádi, esztergomi, győri, hódmezővásárhelyi, kaposvári, kistérségi, mohácsi, nagykanizsai, nyiregyházi, orosházi, pécsi, szegedi, szombathelyi, tapolcai, veszprémi, zalaegerszegi izr. hitközségek.

Azok a kiváló egyéniségek, kik most 40 év előtt Társulatunkat megalapították, annak útjait kijelölték és a gyermekbetegségeken túlvitték, nem gondolhattak arra, hogy az akkori magyar zsidóság által oly lelkesedéssel fogadott Társulatot éppen olyankor fogják cserbenhagyni, amidőn a támogatásra a legnagyobb szükség van. Szükség van azért, mert a trianoni béke megfosztott bennünket épp azoktól az áldozatkész elemektől, melyek az ország peremén a legjobban értékelték Társulatunk áldásos misszióját a magyar zsidóság érdekében. A támogatás szükségessége onnan is ered, hogy pénzünk elértéktelenedése a háború befejezése után Társulatunk tekintélyes vagyonát teljességgel megsemmisítette.

A 40 éves forduló, bár a mai viszonyok nem engedik meg, hogy azt külső dísszel ünnepeljük, mégis a kegyelet és hála érzéseit keltik bennünk a nagyszerű úttörők iránt. Ezek egyik legkiválóbbjának, *Bacher Vilmosnak* most volt 20. halálozási évfordulója, s ez alkalmat nyújt nekünk arra, hogy e kiváló tudósunk az IMIT iránti érdemeiről mai közgyűlésünk alkalmával meleg szívvel megemlékezzünk. Nem csak azért, mert Társulatunk Évkönyvét az első öt évben Bánóczi Józseffel egyetemben ő szerkesztette, hanem azért is, mert 20 éven keresztül tudományos működésével, mely világviszonylatban is a zsidó tudományos életnek valóságos renaissance-át jelentette, fényt és dicsőséget hozott Társulatunkra.

De meg kell emlékeznünk arról is, hogy a múlt évi közgyűlésünk óta elmúlt időbe esett Társulatunk kiváló elnöke, báró *Hatvany József* halálának ugyancsak 20. évfordulója. Egyike volt ő felekezetünk amaz áldozatos, minden zsidó emberbaráti és kulturális ügyért lelkesedő világi személyiségeknek, kik megértvén az idők hívó szózatát, befolyásukkal, képességükkel és áldozatkészségükkel oszlopai voltak koruk magyar zsidó közéletének.

Egyidejűleg emlékezzünk meg utódjának, *Vadász Lipót* államtitkár, Társulatunk elnöke halálának 10. évfordulójáról. Ez alkalomból a Pesti Izr. Hitközséggel közösen megfestetjük művészi arcképét, hogy emlékét a Magyar Zsidó Múzeumban méltó módon a nagy nyilvánosság részére is megörökítsük. Sokkal rövidebb idő telt el halála óta, mintsem hogy közgyűlésünk akármelyik tagja nem volna tudatában annak, milyen értéke volt ő a magyar zsidóságnak és Társulatunk is neki mennyit köszönhet. Arcképének leleplezése külön ünnepség keretében fog a Múzeum helyiségeiben az ősz kezdetén megtörténni, arra mélyen tisztelt tagjainkat már most meghívjuk.

Örvendező szívvel emlékezünk meg arról, hogy Társulatunknak egyik legnagyobb élő tagja, a zsidó tudománynak kiválósága, a Gondviselés kegyelméből most ünnepelte meg 80. születésnapját. *Dr. Löw Immánuelről* beszélek, ki nagy hírnevével túl a hazai határokon, Európában és Amerikában egyaránt, más tudósainkkal együtt, oly méltóan képviseli a magyar zsidóságot és annak tudományos életét. Istennek áldását kérjük rája, hogy Társulatunk vele még hosszú éveken át büszkélkedhessék.

Mint Társulatunk tudományos működésének legfontosabbját, örvendve jelentem be a mélyen tisztelt Közgyűlésnek, hogy a *Magyar Zsidó Okmánytár* II. kötetének anyaga együtt van és hogy a munka még ebben az esztendőben, de legkésőbbben a jövő év elején, meg fog jelenni. Húsz év fáradságos és megfeszített munkájának eredménye ez a második kötet. Bizton hisszük, hogy méltó folytatása lesz az első kötetnek, melyet annakidején annyira értékeltek, hogy teljesen elfogyott és a könyvpiacra évek sora óta egy példány sem kapható. Múzeumunkkal egyetemben fogja dokumentálni a magyar zsidóságnak hazánkvaló ősrégi összekötöttségét és újra és újra nyilvánvalóvá fogja tenni a magyar zsidóságnak hazánk iránti ősi

szeretetét és bajban és örömben a magyar nemzettel való együttérzését. Mindig büszkén fogjuk hirdetni, hogy a magyar zsidóság a magyar hazával és nemzettel teljesen egynek érzi magát és hogy mint a múltban, a jövőben is mindig az első sorban fog állni, ha a haza oltárán áldozni kell.

Már most kell bejelentenem, hogy a munkának kiadása olyan jelentékeny anyagi áldozatot követel Társulatunktól, mely vagyunk legnagyobb részét igénybe veszi. De szíves emlékezetükbe idézem minden közgyűlésen hangoztatott nyilatkozatomat, hogy munkásságomat és — ha szabad mondani — anyagi téren való gondosságomat mindig az a gondolat vezérelte, hogy a Társulat kötelességét a magyar zsidóság iránt ennek a munkának kiadásával, bár évtizedek után is, teljesíteni kell. Biztos vagyok abban, hogy a mélyen tisztelt Közgyűlés a később felolvasandó és erre vonatkozó határozati javaslatot magáévá fogja tenni.

Mai közgyűlésünk sem múlhat el anélkül, hogy rokonszenvűnknek ne adjunk kifejezést a német zsidó tudományos világ iránt az elnyomatás közepett folytatott küzdelmében. Számunkra is irányító a 10 nagy vértanú egyikének, Chananja ben Teradionnak magasztos nyilatkozata, aki, midőn tóratekercesbe burkolva máglyára vitték, felkiáltott: «A Tóra tekereseit elégethetitek, de a máglya porai a szélrózsa minden irányában szerte fogják hordani azok tartalmát és a tannak szellemét». Bizonyos vagyok abban, hogy a német zsidó tudományosság nem szűnt meg a könyvek elégetésével és hogy tudósai munkásságának eredményei továbbra is megtermékenyítik az egész világ tudományos életét.

A *Múzeum* működése eredményesen folyik tovább. Hitfeleink állandó érdeklődése bizakodással tölt el bennünket, hogy ez az általunk alapított tudományos intézmény évszázadokon át teljesíti majd azt a feladatát, hogy a magyar

zsidóságnak szeretetét hazája és felekezete iránt állandóan ébren tartsa.

Szomorú szívvel kell megemlékeznünk arról a súlyos veszteségről, mely Társulatunkat utolsó közgyűlésünk óta számos tagtársunk elhunytá által érte. Elhunytak: Abelesz Jenő Veszprém, Ádám Róbert Nagykanizsa, Berger Lipót Nagykanizsa, Fischel Jakab Pesterzsébet, dr. Hasznos József Szolnok, Hirschler Sándor Nagykanizsa, Kelemen Gyula Budapest, Kende Ádám Pápa, Láng Izsó, Popper Károly, Strasser Bertalan, dr. Vidor Jenő Budapest és Wimmer Fülöp Szeged. Felkérem a t. Közgyűlést, hogy e feletti fájdalomunknak jegyzőkönyvileg adjon kifejezést.

Külön kell megemlékeznünk Társulatunk oszlopos tagjának, Évkönyvünk évek sora óta általánosan megbecsült munkatársának, dr. Edelstein Bertalan budai főrabbinak oly korai elhunytáról. Egyike volt ő azoknak, kik nagy tudományos működésükkel erősítették és nagyobbították a világító fáklya fényét, melyet lobogtatni Társulatunknak legfőbb feladata. Mai jegyzőkönyvünk tanúsága legyen az ő nemes egyénisége iránt érzett kegyeletünknek.

Azt hiszem, hogy fennállásunknak negyven éves fordulóját nem ünnepelhetjük meg méltóbban, mint ha azt a férfiút, ki e negyven éven keresztül a legnagyobb szeretettel és eredményes munkával szolgálta Társulatunkat, tiszteletbeli taggá választjuk. Ez a férfiú *Székely Ferenc* öméltósága. Éppen úgy magunkat kívánjuk megtisztelni, ha ugyancsak tiszteletbeli taggá való megválasztásra ajánljuk a közgyűlésnek dr. *Lőw Immanuel* felsőházi tag, főrabbi urat 80. születésnapja alkalmából. Amennyiben a t. közgyűlés ez indítványaimat magáévá teszi, ajánlom, hogy a megválasztott tiszteletbeli tagokat megfelelő átiratban üdvözljük, illetve értesítsük.

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat zárszámadása 1933. december 31-én.

Bevételek:

Tagdíjak	P 4,177·14
Szubvenciók (Pesti Izr. Hitk., Pesti Chevra Kadisa stb.)	« 5,300·—
Könyveladásból	« 57·79
Templomi és egyéb adományok	« 1,093·90
Szelvény és kamatjövedelem (119·48+501·20)	« 620·68
Átmeneti tétel	« 11·95
<u>Összesen.....</u>	<u>P 11,261·46</u>

Kiadások:

Évkönyv szerkesztése és kiadása	P 3,397·70
Felolvasások	« 1,075·—
Pályadíj	« 1,000·—
Írói és egyéb segélyek (44·50 kis.)	« 535·—
Ügykezelési tárgyi kiadások	« 935·70
Ügykezelési személyi kiadások	« 720·—
Múzeum	« 1,591·—
Átmeneti tételek	« 343·89
<u>Összesen :.....</u>	<u>P 9,598·29</u>
Felesleg :	P 1,663·17

Vagyonállag 1933. december 31-én.

Betétek Pesti Magyar Kereskedelmi Bank ...	P 6,077·—
« Belvárosi takarékpénztár rt.	« 1,484·—
Pesti Izr. Hitközség (időközben befolyt)	« 1,250·—
<u>.....</u>	<u>P 8,811·—</u>
Levonva átmeneti tételek	« 331·94
<u>.....</u>	<u>P 8,479·06</u>

Értékpapírok:

Kr	9,600 — n. é. 1914. Bp. kölcsön	P	4,012·30
«	5,000.— n. é. 4 % Kor. jár. letétjegy		
«	6,00 — n. é. 6 % I—V. hadikölcsön		
«	25,000 — n. é. 5½ % VIII. «		
«	11,000 — n. é. 4½ % Belv. tak. záloglev.		
«	600 — n. é. 4½ % Földhitelint. «		
			<hr/>
	Összesen : ...	P	12,491·36
	1932. XII. 31. ...	P	11,628·04
			<hr/>
	Szaporulat : ...	P	863·32

1932. december 31-én

P. M. K. B. ...	P	6165 —
Belv. takarék. «		7 —
Künnlevőségek «		1443·74
és fenti érték-		
papírok	«	4012·30
		<hr/>
	P	11,628·04

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat előirányzata
az 1934. évre.

Bevételek.

Szelvények	P	500·—
Szubvenciók	«	4,650·—
Templomi adományok	«	650·—
Tagsági díjak	«	4,000·—
Kamat és kisebb bevételek	«	200·—
		<hr/>
Összesen :	P	10,000·—

Kiadások.

Ügykezelési tárgyi kiadások	P	1,000.—
« személyi kiadások	«	720.—
Felolvasási költségek	«	1,100.—
Évkönyv szerkesztési költsége	«	1,250.—
« kiadási költsége	«	2,200.—
Írói és egyéb segélyek	«	700.—
Múzeum	«	1,500.—
Előre nem látott költségek	«	530.—
		<hr/>
Összesen :	P	9,000.—

Székely Ferenc s. k.   *Alapi Béla* s. k.   *Wertheimer Adolf* s. k.
pénztáros.   ellenőr.   elnök.

Számvizsgálóbizottsági jelentés.

Tisztelettel van szerencsénk jelenteni, hogy az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1933. évi december 31-én lezárt zárszámadását és vagyonkimutatását átvizsgáltuk, azokat egyezőknek és helyeseknek találtuk, miért is az igazgatóságnak az 1933. évi december hó 31-ig terjedőleg a felmentvény megadását javasoljuk.

Budapest, 1934. június 19.

Dr. Ballagi Ernő s. k.   *Dr. Naményi Ernő* s. k.
Dr. Mezey Sándor s. k.
a számvizsgálóbizottság tagjai.

Az IMIT felolvasó-bizottságának jelentése
az 1933—34. évi működéséről.

Amidőn a felolvasó-bizottságnak az elmúlt évadban való működéséről kívánok beszámolni, lehetetlen nem szólnom arról a súlyos tartalmú elnöki megnyitóról, amelyet májusi ülésünkön *Kóbor Tamás*, a bizottság elnöke, *Palágyi*

Lajos emlékével kapcsolatban a zsidó magyar írók és a zsidó magyar irodalom mai válságos belyzetéről mondott. Sötét a kép, amelyet festett, annál inkább fel kell figyelni reá.

Kóbor Tamás rámutatott arra a zajtalan változásra, amely a zsidó magyar irodalmi viszonyokban végbement és a háború utáni korszakban szinte elnyelte a zsidó elemet. A háborgás, hogy a magyar sajtó zsidó kézben van, nem volt megokolatlan. Valóban a budapesti sajtó túlnyomó része zsidó vállalkozás volt. Megindult a szervezkedés a zsidó sajtó ellen, teljes sikerrel. Ma a budapesti sajtónak csak két orgánuma van zsidó kézben. Természetes, hogy a keresztény lapoknál zsidó újságíró nincsen. Természetes, hogy a zsidó lapoknál keresztényüldözés számba menne, ha csak zsidó munkatársakat szerződtetnének. A zsidó tehetségek, amelyek eddig a «zsidó sajtó» révén bejuthattak a magyar irodalomba, így kiszorultak belőle. A magyar író újságírás nélkül nem boldogulhat és az új Bródy Sándorok ma nem juthatnak szóhoz. A sok zsidó magyar íróból hovatovább hírmondó sem marad. Az öregek elnémulnak, a fiatalok nem juthatnak szóhoz. A hat százalék magyar zsidóság kileneven százalékát adja a magyar olvasó közönségnek, viszont közel az idő, hogy a magyar irodalomnak hat százaléka sem telik ki zsidó írókból. A zsidó nagyközönség figyelmét és lelkiismeretét kell erre a jelenségre irányítani. A zsidó közönségből ma hiányzik a sajtó irányában az a tudatos összetartás, amely megteremtette a katolikus sajtót, s az eddigi liberális sajtóhatalom körül elnyomó túlsúlyban táplálja a retrográd sajtót. Pusztulnak a zsidó írók és a zsidóság elveszti eddigi kulturális pozícióját. Nem lesz, kire rámutatnunk, hogy ezt mi adtuk a magyar irodalomnak. — Kóbor Tamás azzal kezdte beszédét, hogy szeretné, ha a távollevők is, ha az egész zsidóság hallaná meg szavait. Mi feljegyezzük

tartalmát e helyen, hogy az Évkönyv minden olvasója tudomást vehessen róla és megszívelhesse.

Áttérve a bizottság tulajdonképpeni működésére, jelentem, hogy az elmúlt évadban hét felolvasást tartottunk. Felolvasásainkban ezúttal a zsidó szellemiség történetéből vett tárgyak domináltak. Egy dolgozat a Talmud sorsáról szólt, egy másik a rabbiság történeti jelentőségéről, egy harmadik a magyar zsidó múlt historikusairól, egy negyedik a hagyomány és forradalom szerepéről a zsidó vallás történetében. Egy tanulmány a zsidó vice sajátságait fejtegette. Egy vetített képekkel kísért előadás a magyarországi zsidó templomépítést mutatta be a XIX. századtól a mai napig. Hallottunk felolvasást Else Lasker-Schülerről, a német zsidó költőnőről, Edmond Fleg és André Spire francia zsidó költőkről, és Meyerbeerről, a nagy német zsidó zeneszerzőről. Utolsó ülésünket Palágyi Lajos, a tavaly elhunyt kiváló poéta emlékezetének szenteltük. Minden felolvasó-ülésen szóhoz jutott a szépirodalom is. Üléseink teljes tárgysorozata a következő volt:

1933. november 29-én:

1. *Kóbor Tamás:* Elnöki megnyitó.
2. *Dr. Guttmann Mihály:* A talmud sorsa.
3. *Pap Károly:* Novella.

1933. december 27-én:

1. *Dr. Szemere Samu:* Elnöki megnyitó.
2. *Dr. Blau Lajos:* A rabbiság történeti jelentősége.
3. *Ujvári Péter:* Novella. Felolvasta *Fehér Artúr* előadóművész.
4. *Kiss József* költeményeiből. Előadta *Fehér Artúr* előadóművész.

1934. január 31-én:

1. *Dr. Komlós Aladár*: A zsidó vice (tanulmány).
2. *Szenes Erzsi*: Else Lasker-Schüler.
3. *Füst Milán*: Költémények.

1934. február 27-én:

1. *Pollák Manó*: Zsidó templomépítés Magyarországon a XIX. századtól a mai napig (vetített képekkel).
2. *Grünwald Fülöp*: A magyar zsidó mult historikusai.
3. *Szilas Frida*: Versek.

1934. március 28-án:

1. *Dr. Fényes Mór*: Hagyomány és forradalom a zsidó vallás történetében.
2. *Peterdi Andor*: Versek.
3. *Dr. Szemere Samu*: Meyerbeer.

1934. április 25-én:

1. *György Oszkár*: Két francia zsidó költő verseiből (Edmond Fleg és André Spire).
2. *Sass Irén*: Egy novella.
3. *Fürth Margit*: Versek.
4. *Csermely Gyula*: Egy novella.
5. *Somlyó Zoltán*: Versek.

1934. május 30-án:

1. *Kóbor Tamás*: Elnöki megnyitó.
2. *Fenyő László*: Palágyi Lajos emlékezete.
3. *Bartos Gyula*: Palágyi Lajos verseiből.

Felolvasó üléseink többnyire nagyon látogatottak voltak. Örömmel állapítjuk meg, hogy az IMIT-nek megvan a törzsközönsége, s hogy egyes előadások az érdeklődők oly nagy számát vonzották, hogy zsúfolásig megtelt a Pesti Izr. Hitközség székházának díszterme. Ezúttal is megragadom az alkalmat, hogy e terem szíves átengedéséért a Hitközség tekintetes Elöljáróságának hálás köszönetet mondjak. Kérem a t. Közgyűlést, hogy jelentésemet tudomásul venni szíveskedjék.

Dr. SZEMERE SAMU s. k.

a felolvasó-bizottság alelnök-előadója.

Jelentés a Magyar Zsidó Oklevéltár II. kötete részére folyó oklevélgyűjtés állapotáról.

A magyar zsidó oklevéltárnak kiadandó második kötete számára az anyag — a kijelölt 1526—1740 terjedő időkről — már oly mennyiségben és kikerekedett rendszerben van összegyűjtve, hogy véleményem szerint kinyomatását ősszel meg lehet kezdeni.

Szerettem volna azt is jelenthetni, hogy a kijelölt ciklusból már az *összes* felkutatandó okmányanyagot összehordtam, de sajnos, ily óhajtnak *egy* ízben való teljesülése utópia, mert a sok levéltárban itt-ott még lappangó anyagnak maradéktalan felkutatására egy emberélet sem elegendő. Alig is jelent meg valahol oly nagyszabású történelmi forrásmunka; mely avval dicsekedhetett volna, hogy az összes, szerteszét elrejtve heverő anyagot összegyűjtötte. De megnyugtató meglegedésre szolgálhat az a tény, hogy a már együttlevő, vagy 800 okmányból és több száz regesztából álló anyag bő módot nyújthat nekünk arra, hogy őseink XVI—XVIII. századbeli közjogi és gazdasági helyzetéről

tiszta képet nyerhessünk és hogy annak alapján a magyarországi zsidóságnak egy későbbi történetírója kimerítő pragmatikus történetet írhat.

A kéziratnak újból való átnézéséig és az okleveleknek egyenként a kellő kísérő szöveggel való ellátásáig bön-gészve folytatom levéltárakban a gyűjtést. Aztán az egész anyagot szíves átnézés és az «Imprimatur»-engedély megadása végett még egyszer bemutatom majd dr. Marczali Henrik tanár úr öméltóságának.

Budapest, 1934. június hó 12. *Mandl Bernát s. k.*

A Biblia-bizottság jelentése.

A családi és ifjúsági biblia III. kötetének anyaga együtt van. A szerkesztés folyik. Mihelyt az anyagi eszközök rendelkezésünkre állanak, nyomás alá kerül.

Budapest, 1934. június 20. *Dr. Blau Lajos s. k.*

A TÁRSULAT VÁLASZTMÁNYA.

A) Budapesti tagok.

ADLER GYULA, a Pesti Chevra Kadisa díszelnöke.

Dr. ALAPI HENRIK, egyetemi tanár.

Dr. BALASSA JÓZSEF, szerkesztő.

Dr. BALLAGI ERNŐ, ügyvéd.

Dr. BLUM ÖDÖN, ny. miniszteri tanácsos.

Dr. CSOBÁDI SAMU, ügyvéd.

Dr. ENDREI S. HENRIK, a Pesti Chevra Kadisa igazgatófőtitkára.

Dr. FARKAS JÓZSEF, körzeti rabbi.

- Dr. FEJÉR LIPÓT, egyetemi tanár.
 Dr. FELEKI SÁNDOR, orvos.
 Dr. FISCHER BENJÁMIN, főrabbi.
 Dr. FRISCH ÁRMIN, az OMIKE kultúr tanácsosa.
 Dr. FÜRST ALADÁR, tanár.
 Dr. GÁBOR IGNÁC, igazgató.
 Dr. GÁBOR GYULA, az Izr. Orsz. Iroda v. ügyv. elnöke.
 GERŐ ÖDÖN, író, szerkesztő.
 Dr. GLÜCKSTHAL SAMU, a Pesti Izr. Hitk. elnökhelyettese.
 Dr. BUDAI GOLDBERGER LEÓ, gyáros, felsőházi tag.
 Dr. GROSZMANN ZSIGMOND, pesti rabbi.
 Dr. GÜTTMANN MIHÁLY, rabbiképzőintézeti igazgató.
 Dr. HAJDU MARCELL, ügyvéd.
 Dr. HAJDU MIKLÓS, vezérigazgató.
 BÁRÓ HATVANY BERTALAN, nagyiparos.
 Dr. HEVESI SIMON, vezető főrabbi.
 Dr. HOFFER ÁRMIN, rabbi, főiskolai tanár.
 Dr. KISS ARNOLD, vezető főrabbi.
 KÓBOR TAMÁS, író, főszerkesztő.
 KOHLBACH SIMON, alezredes.
 BÁRÓ KOHNER ADOLF, az Izr. Orsz. Iroda v. elnöke.
 KOMOR ARNOLD, miniszteri tanácsos.
 KRÁMER MIKSA, a Pesti Chevra Kadisa elnöke.
 Dr. KRISZHABER ADOLF, a Budai Izr. Hitk. elnöke.
 Dr. KUNOS IGNÁC, egyetemi tanár.
 LENKEI HENRIK, tanár.
 Dr. MAHLER EDE, egyetemi tanár.
 MANDL BERNÁT, ny. igazgató.
 Dr. MARCZALI HENRIK, egyetemi tanár.
 Dr. MEZEY SÁNDOR, ügyvéd.
 MOLNÁR FERENC, író.
 Dr. MUNKÁCSI BERNÁT, nyugalmazott tanfelügyelő.
 Dr. MUNKÁCSI ERNŐ, a Pesti Izr. Hitk. ügyésze.
 Dr. NAMÉNYI ERNŐ, igazgatóhelyettes.

Dr. PATAI JÓZSEF, főszerkesztő.

Dr. PFEIFFER IGNÁC, műegyetemi tanár.

Dr. RADÓ ANTAL, író.

SÁNDOR PÁL, országgyűlési képviselő.

Dr. SEBESTYÉN KÁROLY, a Színművészeti Főisk. c. igazgatója.

Dr. STAMBERGER FERENC, királyi közjegyző.

Dr. SZABOLCSI LAJOS, főszerkesztő.

SZÁNTÓ JENŐ, bankigazgató.

Dr. SZEMERE SAMU, tanítóképzőintézeti igazgató.

Dr. TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF, tanár.

Dr. WALDAPFEL JÁNOS, főiskolai tanár.

VÉSZI JÓZSEF, felsőházi tag, főszerkesztő.

BÁRÓ CSEPELI WEISS ALFONZ, gyáros.

VIDA JENŐ, felsőházi tag.

WIRTH KÁLMÁN c. tankerületi főigazgató.

SIÓAGÁRDI ZÖLD MÁRTON, tábornok.

B) Vidéki tagok.

BÁTORI JÓZSEF, tanár, Székesfehérvár.

BENEDEK LÁSZLÓ, hitközségi elnök, Nagykőrös.

Dr. BERNSTEIN BÉLA, főrabbi, Nyíregyháza.

Dr. BIEDL SAMU, hitközségi elnök, Szeged.

BODOR ZSIGMOND, hitközségi elnök, Nyíregyháza.

BOSCHÁN ARTÚR, hitközségi elnök, Kőbánya.

Dr. BRÓD TIVADAR, hitközségi elnök, Nagykanizsa.

Dr. BÜCHLER SÁNDOR, főrabbi, egyetemi magántanár,
Keszthely.

JÁNOSI ENGEL JÓZSEF, udvari tanácsos, Pécs.

JÁNOSI ENGEL RÓBERT, nagybirtokos, Pécs.

FÁBIÁN MIKSA, hitközségi titkár, Nagykanizsa.

Dr. FRIEDMANN DÉNES, főrabbi, Újpest.

SZERGÉNYI GEISZT JENŐ, nagybirtokos, kormányfőtanácsos,
Szombathely.

Dr. GLÜCK GYULA, ny. főtörzsorvos, községkerületi elnök-
helyettes, Szombathely.

Dr. GOLDBERGER IZIDOR, főrabbi, Tata.

GOLDSCHMIED JÓZSEF, igazgató, hitközségi elnök, Sárvár.

Dr. GULYÁS JÓZSEF, hitközségi elnök, Szekszárd.

Dr. HERZOG MANÓ, főrabbi, Kaposvár.

Dr. HEVES KORNÉL, főrabbi, Szolnok.

Dr. HIRSCHLER PÁL, főrabbi, Székesfehérvár.

Dr. HOROVITZ JÓZSEF, főrabbi, Szombathely.

Dr. KÁLMÁN ÖDÖN, főrabbi, Kőbánya.

NAGYECSÉRI KÁNITZ DEZSŐ, nagybirtokos, Eger.

Dr. KECSKÉMÉTI ÁRMIN, főrabbi, egyet. magántanár, Makó.

Dr. KUN LAJOS, főrabbi, Veszprém.

Dr. LŐW IMMÁNUEL, főrabbi, felsőházi tag, Szeged.

Dr. LŐWY KÁROLY, hitközségi elnök, Székesfehérvár.

Dr. MÜLLER JENŐ, hitközségi elnök, kormányfőtanácsos,
Orosháza.

Dr. PÉNER MIKLÓS, főrabbi, Baja.

Dr. PFEIFFER IZSÁK, főrabbi, Monor.

Dr. ROTHSCHILD LIPÓT, Nagykanizsa.

Dr. RUBINSTEIN MÁTYÁS, főrabbi, Szekszárd.

Dr. SCHLESINGER SÁMUEL, főrabbi, Debrecen.

Dr. SCHWARTZ MÓR, főrabbi, Győr.

Dr. SERBU ADOLF, tanítóképzőintézeti igazgató, Miskolc.

Dr. SILBERFELD JAKAB, főrabbi, Békéscsaba.

Dr. SPIEGEL ÁRMIN, főrabbi, Esztergom.

Dr. SPIRA SALAMON, főrabbi, Miskolc.

Dr. SZÉKELY ALBERT, t. b. vármegyei ügyész, Sátoralja-
újhely.

Dr. VENETIÁNER JAKAB, Miskolc.

Dr. WALLENSTEIN ZOLTÁN, főrabbi, Pécs.

Dr. WINKLER ERNŐ, főrabbi, Nagykanizsa.

A Társulat által a Magyar Zsidó Múzeum Egyesületbe kiküldött huszonöt tag névsora.

Dr. ALAPI HENRIK.	Dr. KRIESZHABER ADOLF.
BETTELHEIM SAMU.	Dr. KUNOS IGNÁC.
Dr. BLAU LAJOS.	Dr. MAHLER EDE.
FARAGÓ ÖDÖN.	MANDL BERNÁT.
Dr. FÓDI KÁROLY.	Dr. MARCZALI HENRIK.
Dr. FRIEDMANN IGNÁC.	Dr. MEZEY SÁNDOR.
Dr. FRISCH ÁRMIN.	Dr. NAMÉNYI ERNŐ.
Dr. FISCHER GYULA.	Dr. PATAI JÓZSEF.
Dr. FÜRST ALADÁR.	PFEIFFER IGNÁC.
GERŐ ÖDÖN.	Dr. SZEMERE SAMU.
Dr. HEVESI FERENC.	SZÉKELY FERENC.
Dr. HIRSCHLER HENRIK.	WERTHEIMER ADOLF.
Dr. KISS ARNOLD.	

ÁLLANDÓ BIZOTTSÁGOK.

1. Bibliabizottság.

Elnök: Dr. Blau Lajos.   *Előadó:* Dr. Hevesi Simon.
Jegyző: Dr. Lőwinger Sámuel.

2. Oklevélbizottság.

Elnök: Dr. Marczali Henrik.   *Előadó:* Mandl Bernát.

3. Felolvasóbizottság.

Elnök: Kóbor Tamás.   *Alelnök-előadó:* Dr. Szemere Samu.
Jegyző: Dr. Csech Arnold.

4. Számvizsgálóbizottság.

Dr. Ballagi Ernő.   Dr. Mezey Sándor.   Dr. Naményi Ernő.

Alapító tagok.

- Dr. Berényi Sándor, ügyvéd.
 néhai Deutsch Zsigmond és neje Stauber Borbála.
 néhai özv. Hatvani Deutsch Bernátné.
 néhai vágújhelyi Latzkó Antalné nevére, Báró Hatvany
 Deutsch Józsefné.
 néhai Báró Hatvany Deutsch József.
 Dr. Freund István.
 néhai Báró Guttmann Vilmos, Nagykanizsa.
 néhai Herzmann Bertalan.
 néhai Kohner Zsigmond.
 néhai Megyeri Krausz Lajos.
 néhai Machlup Adolf.
 Nagykanizsai Izraelita Hitközség.
 Nagyváradi Izraelita Hitközség.
 Pesti Chevra Kadisa.
 néhai Schweiger Márton.
 néhai gavosdiai Sváb Károly.
 néhai Sváb Károly.
 Szabadkai Izraelita Hitközség.
 Székely Ferenc.
 néhai Tab Salamon.
 néhai Dr. Neumann Fülöp.
 Wertheimer Adolf.
 néhai Winterberg Gyula.

Pártfogó tagok.

- Blau Arnold.
 néhai Bródy Zsigmond.
 néhai Dr. Chorin Ferenc.
 néhai Deutsch Sámuel és neje.
 Eisenmann Gyula.
 néhai Fischer M. Marcell.

Kónyi Hugó.
 Kovács Géza.
 néhai Lówy Mór.
 Lukács József.
 Porges József.
 néhai Báró Schossberger Henrik.
 néhai Schreiber Ignác.
 néhai Somogyi Albert.
 néhai Steinfeld Antal, Debrecen.
 néhai Steinfeld Mihály, Debrecen.
 néhai Sternthal Adolf.
 néhai Sternthal Salamon, Temesvár.
 néhai Stiller Bertalan.
 néhai Strasser Henrik.
 néhai Schwartz Ferenc.
 Urbán Adolf.
 néhai csepeli Weiss Berthold.
 Wolfner Gyula és Társa.

Pártoló tagok.

Adler Gyula, IV., Kecskeméti-u. 5.
 Dr. Blum Ödön, V., Honvéd-u. 18.
 Büchler Bertalan, V., Arany János-u. 24.
 Conrád Ottó, V., Gr. Tisza István-u. 2—4.
 Davidson Horace, VI., Lendvay-u. 2.
 Deutsch Arthur, VI., Andrássy-út 107.
 Drucker Géza, V., Wekerle Sándor-u. 10.
 Engel Ernő, V., Béla-u. 3.
 Jánosi Engel József, Pécs.
 Fejér Lajos, V., Falk Miksa-u. 3.
 Fischl Ignác, V., Nádor-u. 4.
 Dr. Freund Pál, VI., Benczur-u. 48.
 Dr. Friedmann Ignác, VII., Stefánia-út 22.

- Gerber Miksa, V., Árpád-u. 10.
 Gettler Izidor, Szolnok.
 Dr. budai Goldberger Leó, VI., Benczur-u. 45.
 Győri Izr. Hitközség, Győr.
 Dr. Hirschler Henrik, IV., Petőfi Sándor-u. 11.
 Hoffer Béla, II., Küküllő-út 14.
 Hoffmann Béla, V., Dorottya-u. 8.
 Dr. Holitscher Sziegfried, VI., Andrássy-út 1.
 Horváth Jenő, IV., Irányi-u. 1.
 Káldy Jenő, V., Gr. Tisza István-u. 2.
 Kálmán Henrik, VII., Stefánia-út 69.
 Kaposvári Izr. Hitközség, Kaposvár.
 Özv. Kaszab Aladárné, V., Szabadság-tér 15.
 Kaszab Elemér, VI., Lendvay-u. 12.
 Kaszab Zoltán, VI., Teréz-körút 3.
 Magyar Bertalan, IV., Kossuth Lajos-u. 2.
 Dr. Makai Ernő, IV., Petőfi Sándor-u. 2.
 Dr. Miesner Ignác, VI., Teréz-körút 41.
 Molnár Herman, V., Szalay-u. 2.
 Munk Péter, VI., Benczur-u. 3.
 Nagykanizsai Izr. Hitközség, Nagykanizsa.
 Pajor Vilmos, V., Kossuth Lajos-tér 4.
 Richter Gedeon, IV., Ferenc József-rakpart 26.
 Sándor Pál, VI., Andrássy-út 3.
 Schön Géza, V., Zoltán-u. 12.
 Schulhof Lajos, IV., Bécsi-u. 1.
 Schwarcz Ábrahám, IV., Gerlóczy-u. 11.
 Stadler Benedek, VI., Bulyovszky-u. 18.
 Dr. Stein Emil, I., Lógodi-u. 23.
 Steiner Marcell, V., Falk Miksa-u. 3.
 Stern Alfréd, V., Deák-tér 3.
 Stern Samu, V., Nádor-u. 28.
 Szegedi Izr. Hitközség, Szeged.
 Ungár Albert, VII., Wesselényi-u. 2.

Vágó József, V., Falk Miksa-u. 26.

Vágó Miksa, VI., Lendvay-u. 3.

Weisz Fülöp, V., Gr. Tisza István-u. 2.

TÁJÉKOZTATÁS.

Alapszabályaink hetedik szakasza Társulatunk tagjai tekintetében a következőkép rendelkezik.

7. §.

a) Alapító tagok azok a nagykorú, izr. vallású magyar állampolgárok, belföldi izr. hitközségek vagy jogi személyek, amelyek egyszersmindenkorra legalább 400 pengőt fizetnek. Az alapító tagdíjat a hitközségek és jogi személyek két egymásután következő évi 200 pengős részletben is törleszthetik.

b) Pártfogó tagok azok a nagykorú, izr. vallású magyar állampolgárok, belföldi izr. hitközségek vagy jogi személyek, amelyek egyszersmindenkorra legalább 200 pengőt fizetnek le.

c) Pártoló tagok azok a nagykorú, izr. vallású magyar állampolgárok, belföldi izr. hitközségek vagy jogi személyek, akik legalább három esztendőn keresztül legalább évi 24 pengő fizetésére kötelezik magukat.

d) Rendes tagok azok a nagykorú, izr. vallású magyar állampolgárok, belföldi izr. hitközségek vagy jogi személyek, amelyek legalább három éven keresztül, évenként legalább 12 pengő tagdíj fizetésére kötelezik magukat.

e) Tiszteletbeli tagok azok a nagykorú, izr. vallású magyar állampolgárok, vagy külföldiek, akiket érdemeikre való tekintettel az igazgatóság «tiszteletbeli» tagoknak megválaszt. Külföldi tiszteletbeli tagok megválasztásához a m. kir. belügyminiszter úr engedélye szükséges.

A tagdíjak a Társulat által beküldött csekklapok felhasználásával a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankhoz (Gróf Tisza István-u. 2—4.) fizetendőek be.

Társulati ügyekben felvilágosítást adnak a Társulat elnöksége (I., Orom-u. 6.) és a Társulat titkársága (VIII., Rökk Szilárd-u. 26. II. em.).

ORSZÁGOS MAGYAR ZSIDÓ MÚZEUM.

Igazgatósági jelentés.

Előterjesztette Munkácsi Ernő dr. titkár a Múzeum-egyesület 1934. évi június hó 29-én tartott közgyűlésén.

Amidőn Múzeumegyesületünk 1933. évi működéséről terjesztjük elő jelentésünket, szem előtt kell tartanunk, hogy tulajdonképpen újonnan szervezett múzeumunk első évéről tartunk beszámolót. Múzeumegyesületünk 1931. év nyarán alakult meg; a restaurálási, berendezési és átalakítási munkálatok 1932. év végéig tartottak, amely év utolsó napjaiban múzeumunkat a nagyközönség előtt ismét megnyitottuk; így az 1933. év az újonnan szervezett múzeumunk működésének első érdemleges éve.

Az elmúlt évben múzeumunk működése a kezdet nehézségeit és az ezzel kapcsolatos sűrű változásokat áthidalva, állandósult jelleget öltött, ami egyfelől múzeumunk látogatottságában, másrészt a múzeumi gyűjtés munkáiban is megnyilvánult.

Múzeumunk látogatottsága várakozásunkat felülmúlja. A hetenkénti háromszori látogatási idő szombati és vasárnapi napjain többszáz látogató fordul meg múzeumunkban és magába szívja azt a történeti levegőt, amely múzeumunk gyűjteményéből kiáramlik. Nem kell hangsúlyoznunk, hogy az egész magyar zsidóságra minő jelentősége van annak,

hogy többnyire váltakozó közönségből álló többszáz ember hetente megismeri a magyar zsidóság történetét, művészeti és folklorisztikus emlékeit. A szabályos látogatási időn kívül múzeumunk a zsidó ünnapnapok délelőttjein is nyitva volt, így különösen sokan keresték fel a jomkipperi istentisztelet szünetjében. Megszokott és bevezetett dolog, hogy az iskolák zsidó növendékei időnként tanáraik kíséretében felkeresik múzeumunkat és előfordult, hogy, míg a másvallású növendékek lelkigyakorlatokat végeztek, a zsidó hitoktatók ugyanezen idő alatt múzeumunkat mutatták be tanítványaiknak. Gyakran keresték fel a múzeumot külföldi látogatók is; múzeumunk a megfelelő idegenforgalmi helyeken nyilván van tartva és így a külföldi érdeklődő közönség figyelmét arra felhívják. Budapest székesfőváros közművelődési bizottságának vezetésével a f. év márciusában többszáz főnyi, nagyjából másvallású közönség látogatta meg múzeumunkat és tanulságos volt hallani a látogatók kijelentéseit, hogy mennyire helyesebb és méltóbb fogalmaink vannak a zsidóságról és a zsidóság multjáról a megtekintés után. A magyar közélet kitűnőségei közül is többen megfordultak múzeumunkban; neveikről a látogatási könyv tanuskodik; közülük felemlítjük báró Arz vezérezredest, az osztrák-magyar hadsereg utolsó vezérkari főnökét, és dr. Gerevich Tibort, a művészettörténet egyetemi nyilvános rendes tanárát.

Általában megállapítható, hogy a magyar zsidó társadalmat immár áthatja annak tudata, hogy múzeumunk az egész magyar zsidóság számára egyetemes értékű kultúr-intézmény. Ennek tulajdonítható, hogy múzeumunkat állandó érdeklődés kíséri, s megállapítható, hogy az immár nemcsak a megnyitással járó újdonság hatása. Alig múlik el nap, hogy ne kapnánk valamilyen ajándékot. Ki régi iratot, ki képet, szobrot, vagy történelmi ereklyét hoz. Bár egy múzeum gyarapodását nem a számok jelzik, de a számok

is jelzik, és figyelemreméltó, hogy legutóbbi közgyűlésünk óta múzeumunk 160 tárggyal gazdagodott.

Múzeumunk fejlesztésénél határozott célkitűzések vezetnek. Immár többször hangoztattuk, hogy az adott körülmények között a főszólyt zsidó múzeumunk magyar vonatkozású jellegére és a történeti vonatkozású emlékek gyűjtésére helyezük. Birtokunkban van olyan jegyzék, amely a magyar zsidó mult lényeges történelmi emlékeit tartalmazza. Tudjuk, hogy a Magyarországon lakó zsidóság legrégebb korából, a római korból három feliratos sírkő létezik, amely mind tanúsága annak, hogy a magyar zsidóság őslakó e honban, hiszen már a magyar lakosság bejövetelét hat évszázaddal megelőzően lakott itt. E három sírkő közül az egyik, az ún. dunapentelei kő, a Nemzeti Múzeumban van, egy másik a Szapáry grófok albertirsai kastélyának kertjében, a harmadik — talán a legtanulságosabb — az esztergomi hercegprímási palota udvarán volt, de immár múzeumunk értékes darabja. Ennek a történeti szempontból felette jelentős síremléknek megszerzésére külön is felhívjuk a mélyen tisztelt Közgyűlés figyelmét. Már az elmúlt évi közgyűlésünkön beszámoltunk arról, hogy a kő átengedése tárgyában tárgyalások folytak a bíboros hercegprímás úrral, illetőleg az esztergomi káptalannal. A megfelelő cseretárgy beszerzése volt akkor gondunk. A nehézségen elsősorban Faragó Ödön tagtársunk segített át: a közgyűlésen tartott lelkes bejelentésével elsőnek járult hozzá a cseretárgyak megszerzéséhez. Az ő példáját követték báró Hatvany Bertalan, Káldi Jenő és múzeumunk két pillére, a Pesti Izr. Hitközség és az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. Ezt a síremléket, amelyet egy Judath nevű apa és egy Kasete nevű anya emlékére állítottak, Esztergom közelében találták. A Krisztus utáni III—IV. századból való. Nem kell részletesebben fejtegetnünk, minő nyeresége múzeumunknak az, hogy a belépő mindjárt első termünkben szembentalálja magát oly doku-

mentummal, amely a magyar zsidóságnak 1600 évre visszanyúló történetét bizonyítja. Valóban találó volt egy kiváló keresztény tudósnak a kő megszerzése körüli tárgyalásokkal kapcsolatban tett megjegyzése, hogy «ez a magyar zsidók nemesi levele.»

Az említett történeti szempontok vezettek akkor, amidőn a magyar zsidóság multjára vonatkozó nagyjelentőségű, az Országos Levéltárban őrzött okiratok fényképmásolatait beszereztük és kiállítottuk. Lépéseket tettünk arra nézve is, hogy a Szapáry grófi család tulajdonában levő, a római korból származó másik síremléket is megkapjuk. Sajnos, ezirányú lépéseink eddig eredményre nem vezettek és így előreláthatólag azzal kell megelégednünk, hogy az alberti-irszai sírkő gipszmásolatát állítsuk ki, mint ahogy a Nemzeti Múzeumban őrzött ú. n. dunapentelei síremlék gipszmásolata máris ki van nálunk állítva.

Múzeumunknak egyéb tárgyakkal való gyarapodását az Imit évkönyvében közzéteendő jegyzék tünteti fel. Ez alkalommal tehát felesleges róla részletesen beszámolnunk.

Múzeumunk népszerűségének fokozására legérdekesebb tárgyainkról mélynyomású levelezőlapokat készítettünk és ros-hassónói üdvözetek céljaira szétküldöttük. A levelezőlapokat dr. Risz Jenő vezérigazgató úr áldozatkészségéből ingyen kaptuk.

Amíg egyrészt megállapíthatjuk, hogy a magyar zsidó társadalom széles rétegei érdeklődnek múzeumunk iránt és támogatják azt, — másrészt felette csodálatos, de le kell szögeznünk, hogy a vidéki hitközségek részéről nem tapasztalható ez az általános felkarolás. Vidéken még igen sok olyan tárgy van, amelynek helye az Országos Magyar Zsidó Múzeumban volna. Az itt való kiállítás — amint már sokszor hangsúlyoztuk — nem jelenti az illető tárgy tulajdonától való megválást, mert múzeumunk szívesen fogad el letétbe is tárgyakat s tulajdonosaik azokat bármikor

visszavehetik. Ezzel kapcsolatban emlékezünk meg arról, hogy az Óbudai Izr. Hitközség nem nagyszámú, de értékes tárgyaiból külön múzeumot létesített. Minden, a mult emlékeit megőrző, múzeális gondolatot csak helyeselni tudunk, de viszont a magyar zsidóság összességének magasabb szempontjaiból nem kívánatos helyi múzeumok alakítása, mert ez egyfelől az egységes törekvésnek részekre szakadását eredményezi, másfelől pedig gyengíti az Országos Múzeum gyűjtési lehetőségeit.

Öntudatosan megállapíthatjuk, hogy múzeumunk jelentősége immár áthatolt országunk határain. Az esztergomi kő megszerzése bejárta a világsajtót és számos külföldi múzeum és magángyűjtő kért fényképet róla. A világ minden tájáról kerestek fel érdeklődők leveleikkel. A külföldi zsidó múzeumi gyűjteményekkel magunk is igyekeztünk kapcsolatot létesíteni. Ez a cél vezette múzeumunk titkárát abban, hogy olaszországi útjai alkalmával az ott levő zsidó, múzeális gyűjtemények vezetőségével érintkezésbe lépett. Ennek immár kézzelfogható eredménye is van. Az olaszországi zsidó kulturális egyesületek szövetsége : Federazione delle Associazioni Culturali Ebraiche D'Italia felajánlotta a szövetség tulajdonában levő több száz olaszországi történeti és művészi jellegű tárgy fotografiáját múzeumunk részére. Hálás köszönettel tartozunk a szövetség elnökének, Tedeschi Gusztáv római egyetemi tanárnak, akinek indítványára ezt az értékes gyűjteményt megkapjuk.

Ismeretes, hogy az olasz zsidó kultúra emlékein kívül a páratlanul gazdag spanyol zsidó kultúrának is legtöbb tárgya Itáliában található. Múzeumunk titkára olaszországi útjain lefényképeztette a vatikáni, a többi római könyvtárban, a bolognai és a pármái állami könyvtárakban levő középkori és renaissance-kori zsidó kodexek legszebb miniatürjeit. Ezekből immár múzeumunknak értékes és tanulságos gyűjteménye van, amely hivatva van egyfelől a

zsidó művészeti kérdések iránt érdeklődők tanulmányait lehetővé tenni, másrészt azt a tényt megvilágítani, hogy a zsidó művészet gyökerei messzi évszázadokba nyúlnak vissza és az még a sötét elnyomás korában sem szünetelt.

Ugyanezt a munkát meg kell indítani a németországi, a londoni és oxfordi, valamint a clugny gyűjtemények zsidó kodexeire vonatkozóan is, és felette értékes lenne, ha a lengyelországi zsidó műemlékek, és elsősorban a renaissance-kori templomok képeit megkaphatnók.

Meg van bennünk az az erős hit, hogy múzeumunk rövidesen az egyetemes zsidó kultúra bemutatására lesz alkalmas. Alapjai le vannak rakva, további lelkes buzgalom, kitartás és némi anyagi erő kell csak hozzá!

Múzeumunk céltudatos fejlesztésénél számolnunk kell azzal, hogy csekély anyagi erőnk miatt, de annak következtében is, hogy Magyarországon aránylag kevés zsidó vonatkozású műtárgy van, — a fejlődés határai megsabotáltak. Van azonban egy oly pont, amely múzeumunk fejlesztésénél döntő jelentőségű: a Magyar Tudományos Akadémia tulajdonában levő, néhai dr. Kaufmann Dávid könyvtárához tartozó zsidó kodexeknek kiállítás céljából való megszerzése.

Ismeretes dolog, hogy néhai Kaufmann Dávid olaszországi tanulmányútjai alkalmával megszerezte a mantuai Marco Mortara könyvtárát. Ehhez a gyűjteményhez páratlan értékű, részben a középkorból, részben a renaissance-korból való spanyol, olasz és rajnavidéki németországi zsidó kodexek tartoznak, amelyek művészi szempontból is világhíresek és amelyekhez hasonlóak csak Olaszország könyvtáraiban, továbbá Oxfordban, a British Múzeumban és Párizsban vannak. Különösen jelentősek a gyűjteményhez tartozó peszachi aggadák, megillák és bibliák. Néhai Kaufmann Dávid professzor halálakor Magyarországon még nem volt zsidó múzeum, így történhetett, hogy özvegye, illetőleg

anyósa, ezt a nagyértékű gyűjteményt a Magyar Tudományos Akadémiának ajándékozta. Azonban itt megfelelő környezet hiányában és másirányú célkitűzések folytán nem jut ahhoz a jelentőséghez, mint aminő lehetne akkor, ha kiállításra alkalmas darabjait a magyar zsidó közönség a mi múzeumunkban szemlélhetné. Múzeumunk célkitűzései közé kell tehát felvenni, hogy a Magyar Tudományos Akadémia vezetőségével érintkezésbe lépve és annak tulajdonjogát teljesen fenntartva, kieszaközölhessük, hogy a Kaufmann Dávid-hagyatékából a legérdekesebb kodexeket minden évben egy meghatározott időtartamra múzeumunkban kiállíthassuk. Ezt nem tartjuk elérhetetlennek, mert ennek jogi akadályja nem lehet és már volt arra precedens, hogy ezek a kodexek külföldi kiállításokon szerepeltek. Ha ez a célunk sikerülne, akkor múzeumunk világnevezetőséghez jutna. Ugyancsak a Tudományos Akadémia Kaufmann-gyűjteményével kapcsolatos az a törekvésünk, hogy mihelyt megfelelő anyagi erőhöz jutunk, a szóbanforgó kodexeket lefénnyképeztetjük és művészileg értékes részeit kiadjuk.

Múzeumunk feladataihoz tartozik a magyar zsidóság nagyjainak, vezéralakjainak megörökítése is. Nyilvántartó jegyzéket készítettünk azokról a férfiakról, akik a magyar hazának a politika, tudomány, irodalom, művészet és gazdasági élet terén nagy szolgálatokat tettek és így a magyar történelemben nevüket beírták. Foglalkozunk azzal a gondolattal, hogy ezeknek emlékét a Magyar Zsidó Múzeum termeiben megfelelő módon megörökítjük és neveiket múzeumunk minden látogatójának tudatába bevessük.

Ugyanettől a gondolattól áthatva, megfestettük a magyar politikai élet kiváló férfjának, néhai dr. Vadász Lipót igazságügyi államtitkárnak arcképét halálának tizedik évfordulója alkalmával. Az arcképet az IMIT-tel

együtt tartandó ünnepélyes ülés alkalmával a f. évi szeptember havában kívánjuk felavatni.

Már előző évi jelentésünkben beszámoltunk néhai Perlmutter Izsák festőművész hagyatékáról. E hagyatéki ügy tárgyalása még mindig folyamatban van és az előkészítő tárgyalások folynak. Ismeretes, hogy a hagyatékhhoz sok festmény is tartozik. A Pesti Izr. Hitközséggel, a főörökös-sel, együttesen abban az irányban folytattunk tárgyalásokat, hogy a festmények egy részét a hitközséggel együtt múzeumunk már most megkapja. Ezzel kapcsolatosan szükségessé válnék múzeumunk helyiségeinek egy további teremmel való kibővítése. Természetesen adódnék e célra a Dohány-uccai templommal kapcsolatos és múzeumunk III. termével határos szobának múzeumunkhoz való csatolása. Ebben az ügyben a Pesti Izr. Hitközséghez fordulunk és reméljük, hogy kérésünk támogatásra fog találni.

Nem óhajtjuk e helyen felsorolni azok neveit, akik múzeumunkat az elmúlt évben áldozatkészségükkel támogatták. De mégis ki kell emelnünk múzeumunknak két fenntartó testületét, a Pesti Izr. Hitközséget és az IMIT-et, amelyek költségvetésünk hiányát fedezték és múzeumunkat más tekintetben is gyarapították. Az ő támogatásuk tette lehetővé nemcsak az esztergomi kő megszerzését, hanem a Katona Nándorról László Fülöp által készített arcképnek megvásárlását is. A magyar zsidóságnak e két oszlopa így lett múzeumunknak is fenntartója.

Az egész zsidóság mostani válságos helyzetében fokozott jelentősége van Múzeumegyesületünknek. E hazában ő a zsidó történeti gondolat letéteményese. Ezt a feladatot vállalnunk kell és eredményesen kell teljesítenünk. Úgy érezzük, hogy ebben az elhivatottságban egyesületünk nem áll egyedül, mert végeredményében e feladatot illetően csúcsszervezete a magyar zsidóság helyi orgánumainak, a hitközségeknek. Múzeumegyesületünk csak összefoglalja és meg-

valósítja azokat a célkitűzéseket, amelyeket tulajdonképpen a magyar zsidóság minden szervezeti egyedének szolgálnia kell. S bár múzeumunk a felekezeti igazgatás kérdéseivel nem foglalkozik, nem mehetünk el némán az előtt a történelmi tény előtt, hogy a magyar zsidóság kongresszusi szervezete a következő hónapokban országos gyűlésre ül egybe abból a célból, hogy a felekezeti alkotmányt 66 év után az idő követelményeinek megfelelően átalakítsa, hogy így erejét fokozva, jobban legyen képes nagy feladatainak teljesítésére. Reméljük, hogy ez sikerülni fog és a magyar kongresszusi zsidóság szervezetében felfrissülve indul jobb jövő elébe. Ennek reményében kérjük jelentésünk szíves tudomásulvételét.

Munkácsi Ernő dr. s. k.
titkár.

Wertheimer Adolf s. k.
elnök.

Országos Magyar Zsidó Múzeum Tudományos és Művészeti Egyesület.

Zárszámadás az 1933. naptári évről.

Bevétel:

Pesti Izr. Hitközség szubvenciója 1932. évre ...	P 600.—
Izr. Irodalmi Társulat szubvenciója 1932. évre..	« 591.—
Pesti Izr. Hitközség előlege az 1933. évi hiány fedezésére	« 300.—
Tagdíjak és adományok.....	« 420.—
Levelezőlap bevétel.....	« 397·20
Átmeneti tételek.....	« 799·45
Hiány	« 1,764·29
Összesen...	P 4,871·94

Kiadás:

1932. évi hiány	P 1,164.—
Személyzeti kiadások 1933-ban	« 700.—
Személyzeti kiadások áthozata 1932-ről	« 350.—
Altiszt fizetése 1933-ban	« 520.—
« « áthozat 1932. évről	« 123·39
Átmeneti tételek egyenlege	« 799·45
Folyószámlai zárlati kiadások	« 81.—
Gyűjtemény kiegészítése, kezelési és dologi kiadások	« 1,134·10
	<hr/>
Összesen ...	P 4,871·94

Budapest, 1934. június 29.

Dr. Naményi Ernő s. k.,
pénztárnok.

Dr. Munkácsi Ernő s. k.,
titkár.

Wertheimer Adolf s. k.,
elnök.

Dr. Szemere Samu s. k.,   *Faragó Ödön* s. k.,
számvizsgálók.

Költségvetés az 1934. naptári évre.*Bevétel:*

Pesti Izr. Hitközség hozzájárulása az 1933. évi hiány fedezésére	P 300 —
Pesti Izr. Hitközség hozzájárulása az 1934. évi hiány fedezésére	« 600.—
Izr. Magyar Irodalmi Társulat hozzájárulása az 1933. évi hiány fedezésére	« 600.—
Izr. Magyar Irodalmi Társulat hozzájárulása az 1934. évi hiány fedezésére	« 600.—
Tagdíjak és adományok	« 100.—
Hiány	« 1,324·29
	<hr/>
Összesen ...	P 3,524·29

Kiadás:

1933. évi hiány	P 1,764.29
Személyi kiadások	« 700.—
Altiszt	« 480.—
Gyűjteménykiegészítési, kezelési és dologi kiadások	« 600.—
	Összesen... P 3,524.29

Budapest, 1934. június 29.

Dr. Naményi Ernő s. k.,
pénztárnok.

Dr. Munkácsi Ernő s. k.,
titkár.

Wertheimer Adolf s. k.,
elnök.

Az Országos Magyar Zsidó Múzeum gyarapodása.

1933. július 1. — 1934. június 30.

A) Vétel útján:

Római sírkő a III. századból; találták Esztergom közelében; rajta hétágú Menóra. Dr. Serédi Jusztinian bíboros hercegprímás úr hozzájárulásával az esztergomi Keresztény Múzeum engedte át. E tárgy megszerzéséhez anyagi támogatásukkal hozzájárultak: Pesti Izr. Hitközség, Izr. Magyar Irodalmi Társulat, Faragó Ödön dr., Hatvany Bertalan báró, Káldi Jenő.

Hammeiri Avigdor: Széfer Hassirim.

Fűszertartó, ezüst, szőlőfürtalakú, XVIII. század.

Fűszertartó, ezüst, hajlítható halalakú, XIX. század.

Aradi Reform-Egylet körlevele, magyar-német nyomtatvány, 1848.

Zsidó fiúgimnázium díszablakainak sorozata, 5 fénykép-tableau.

B) *Adományok útján:*

- Abonyi Dezsőné: Wahrmann Juda és neje, olajfestmények.
 Balog Imre: Újságlapok, 4 köteg.
 Özv. Baracs Károlyné: Baracs Károly, fénykép.
 Bedő Rudolf: Szentírás, latin glosszákkal, Halle, 1752.
 — Zichy Mihály levele Tiszaeszlárról, 1879.
 — Könyv és kézirat.
 Beer Mihály: Ignaz Reich: Honszerelmi dalok 1848.
 — — Magyar Izrael 1848.
 — — Beth-El I—III. füzet.
 Budai Chevra Kadisa: Goldberg Rafael, budai rabbi, öt családi fényképe.
 Büchler Pál: Morénu-levél.
 Damman G. Berlin: 3 könyv.
 Delmár Emil: Terrakotta szobor, Michelangelo Mózes-szobra után, a XVII. századból.
 Drucker Géza: Jewish Encyclopedie I—XII.
 Dückstein Zoltán: Berlini új zsinagóga, füzet.
 — Római új zsinagóga, nagy fénykép.
 Elek Gyula: Zsebóra, ezüst, héber felírással.
 — Szelence, ezüst, héber felírással.
 János Engel József: Händel: Messias, partitúra, Meyer-Beer aláírásával.
 Engelhardt Árpád: Kiss József kézirata: Mind a tízezer.
 Einzig Lajosné: Iratok, 5 darab.
 Eisenstädter Fülöp, Graz: Hálatalér bő termésért, héber betűkkel.
 Eisenstädter Ödön: Fűszertartó, ezüst, körtealakú.
 — Hímzett takaró és tallisz-paszománt.
 — Céh-pohár, üveg, XIX. század eleje.
 — Löw Lipót: Sámuel próféta és Széchenyi.
 Esti Kurir szerkesztősége Max Baer, vívóbajnok, 2 fénykép.
 — Héber Bernát, fénykép.

- Fejér Gyula : Mesterlevél, 1868.
- Fischer Fülöp : Szántó Eleázár, fénykép.
— Walder szeszgyáros, fénykép.
- Fleischer-család : Schweiger Márton, fénykép.
- Fleischmann Manó és neje : Két Tefillintok, ezüst (néhai Sommer Ignác és unokája emlékére).
- Fleissig Sándor : Kaufmann Izidor-Album, 10 műlap.
- Flesch Ármin dr. neje : Wahrmann Mór fehér márványszobra, Ligetitől.
- Flesch I., Sárvár : Útlevél, 1789.
- Földes István dr. : Morris Rosenfeld, Lakos Á. ceruzarajza.
- Fürst Aladár dr. : Alexander Bernát, fénykép.
— Schächter Miksa dr., fénykép.
- Friedmann Jónás dr. : Falragasz Tel-Avivből.
- Gellért Áron dr. : Jeruzsálemi szentély határköve, görög felirással, fénykép.
- Gerenday Vilmos : Zsidó csendélet, festmény.
- Göndör Károly : Pesti izr. Tanoda Emléklapja.
— Rothschild Salamon, metszet.
- Grósz Nándor dr. : Hirschler Ignác dr. fényképe (Fischer Gyula dr. útján).
- Grósz Zoltán, Gyoma : Háborús röplapok.
- Grünwald Fülöp : Budai krónika egy lapja, fénykép.
- Harsányi Margit : Löw Lipót, fénykép.
- Herzog Annus, Tab : Női halottas főkötő.
- Hevesi Simon dr. : Meghívó Vass J. miniszter temetésére.
- Hofmann Fülöp dr. : Röplap, német zsidók bojkottjáról, 1933. április 1.
- Holits Ferenc : Röplapok, egyetemről.
- Holländer György dr. : Kerek majolika tál, fakeretben, héber felirattal.
- Hollós Oszkár : Buda látképe a török korban, metszet 1684.
— Buda látképe a török korban, metszet 1684.

- Hollós Oszkár: Purim az amszterdami nagyzsinaágóban, metszet.
- Zsidó küldöttség fogadja Mátyás királyt. (Vizkelety Béla kőrajza.)
- Ipolyi Arnoldné: Iratok Cvi Moskovitstól.
- Izsák Ede dr.: Fél-Sekel, hivatalos utánczat.
- Jäger Aladár, Buzsák: Templomi függönyök és köpenyek, népies, magyaros munka, 16 darab.
- Kaufteil Ernő, Temesvár: Bözödújfalusi szombatosokról, 6 fénykép.
- Klein Dávidné: Hímzett bársonysapka.
- Klein Sándor, Karánsebes: Családi iratok, 4 darab.
- Özv. Klein Zsigmondné: Pentateuch, Jul. Fürst ford. 1882.
- Kohlbach Bertalan dr.: Pecsétnyomó, Kohlbach Sámuelától.
- Kohn Ernesztin: Kancsó, ezüst, domborművekkel, 1587.
- Kohut G. Alex., New-York: Kohut Sándor szónoklatainak kéziratá, 15 kötet.
- Kohut Sándor díszfelirata a pécsi és nagyváradi hitközségtől.
- Komora-Mogyorósy tábornok: Tóra-, tefillin-, mezuzá-fosz-lányok.
- Harctéri fényképfelvételek.
- Kónyi Manó családja: Kónyi Manó, nagyított, színezett fénykép.
- Lamm Mór: Rachel, Vichi F. márványszobra.
- Szulamith, Vichi F. márványszobra.
- Az első felelős magyar minisztérium, metszet.
- Bánffy és Apponyi sakkjátéka, Faragó rajza.
- Lilien: Jeruzsálemi templomtér kúttal.
- Lilien: Jeruzsálemi utcarészlet.
- Lengyel Ernőné dr.: Perls Mayer, nagykarolyi rabbi, fénykép.

- Lenkei Henrik dr.: Ágai, IMIT-iratok.
 — Krausz Sámuel és Gelléri Mór karrikatúrái.
 Leszlényi Imre dr.: Istóczy-féle Alapszabályok.
 — Leszlényi Imre életrajza.
 — Királylövészeti díjak, jelvények.
 Lieben S. H. dr., Prag: Prágai tempломról, múzeumról, temetőről, fényképek, karcolatok, 16 darab.
 Litzmann Lajos dr., Bonyhád: Rosenthal Tóbiás főrabbi iratai.
 Löwinger Lipót: Ben Chananja, Szegedin, 1858. 1. füzet.
 Magyar Pál: Könyv.
 Makai Ernő: Makai Emil Petőfi Társasági okmánya.
 — Makai Emil szerkesztőségi kabátja, felírásokkal.
 — Koszorúszalagok, 6 darab.
 Mandl Bernát: Bacher Simon, fénynyomat.
 — Látképek, 5 darab.
 Marczali Henrik dr.: Kiss József levele.
 Mérei Emil: Okmányok, 11 darab.
 Molnár Árminné: Cvi Moskovits (Molnár Á.), héber költő, kréтарajz.
 — Molnár Á. iratok.
 Molnár Béla dr., Karlsbad: Rosenthal (Rózsavölgyi) Márk: Gyásznóták 1848.
 — Körlevél a magy. hitközségekhez az emancipációról 1848.
 — Körlevél Einstein ellen.
 Monori izr. hitközség: Tórafüggöny-részlet, hímzett magyar címerrel.
 Naményi Ernő dr.: Isaak Hamburger okmánya 1822, testvéréről Sonnenfels József báróról.
 Nasch Fülöp, Sopron: Vágújhelyi izr. reáliskola Emlékkönyve.
 — Családi emlékek, 6 darab.
 Özv. Nobel Adolfné, Tata: Tatai okmányok, 1810.

- Pécsi izr. hitközség: Fényképtableau a hitk. rabbijairól, épületeiről.
- Iskolájának története, Ferenc József látogatása.
- Perl Imre: Könyvek, iratok.
- Perlstein Sándor: Goldstein Ignác, főhadnagy Emlékkönyve.
- Pesti Izr. Hitközség: Izr. polgári iskola bizonyítványai, úrlapjai. (Fuchs D. Rafael igazgató útján.)
- Radó Ernő: Könyv.
- Rosenstingl antikvárius: Bibliai tárgyú rézmetszetek.
- Róth Felix és neje: Ötágú templomi gyertyatartó.
- Róth Manó: Szegedi templom díszablakainak rajza, Löw Immanuel sajátkezű tervezeteivel.
- Újpesti templom díszablakainak rajza.
- Roos Ármin, Szatmár: Perls Ármin, szatmári főrabbi, fénykép.
- Rubinstein J.-né: Női arckép, 1840-es évekből.
- Sváb és Meisel pesti rabbik, metszetek.
- Fischhof Adolf, egykorú metszet, 1848.
- Schächter Ferenc: Prof. Schächter Miksa, fénykép.
- Schneller Sándor: Templomfüggöny, ezüstbrokát, házi templomból.
- Schlesinger Hermann: Szentföldi nyomtatványok, 3 darab.
- Schönfeld Hugóné: Mizrach tábla, minuszkulusokból.
- Schwarz Adolf: Fűszertartó, ezüst, tornyos.
- Sebestyén Ödön és neje: Naptárak (luach) 1860—80. 11 db. (Wirth Kálmán főigazgató útján.)
- Silberer Béla: Lilien-levelezőlapok, 53 db.
- Fényképek, Amerikai lapok.
- Somogyi Károlyné: R. Brill Azriel, olajfestmény.
- Südfeld Richárd és Gyula: Nordau családja, 2 csoportkép, Nordau magyar orvosi bizonyítványa, 1879.
- Steiner Jakab: Fényképlemez serajevói templomról.
- Steiner Ödön: Könyvek, 6 darab.

Strelisky-család : Strelisky Lipót és neje ezüstmenyegzője, színezett fényképnagyítás (az Oppenheimer-képek jelmezében).

Stricker Simon, Baja : Hagada, ford. Mendelssohn, 1807. — Ung. Brod kárvallottainak jegyzéke, 1683 (hiteles másolat).

Szatmári izr. hitközség : Temploma, főrabbi sírja, fényképek. Szűcs Ignácné : Irat, 1863.

Tolnai I. Béla : Purimtál, ön, vésett jelenettel.

Walder Sándorné, Somogyszil : Moser és Gitl Ritter képe és levele.

Weinberger Jakab : Weinberger A. C., margittai rabbi, színes kép.

Weisz Béla, Óbuda : Gyászistentisztelet József nádorért, Óbuda, 1847.

Weisz Gábor, Pécs : Leopold Sándor levelezése dr. Perls-szel. enyingi Wertheim Pál, Székesfehérvár : Iratok és plakátok a kongresszusról, 67 darab.

Wertheimer Adolf : Lakos Alfréd rajzvázlata.

Wittmann Ernő dr. : Ferenczy Károly : Imádkozó zsidók, ceruzarajz.

Zwarts Jac., Utrecht : Könyv Rembrandt zsidó tárgyú festményeiről.

Dr. Fürst Aladár, Grünwald Fülöp,

az. O. M. Zs. M. őrei.

TARTALOM.

A Társulat vezetősége	Lap 5
-----------------------------	----------

I.

IRODALMI MUNÁLATOK.

<i>Dr. Guttmann Mihály</i> : A Talmud sorsa	9
<i>Dr. Blau Lajos</i> : A Talmud mint az ókori keleti élet tükre	25
<i>Nádai Pál</i> : Ne csinálj magadnak faragott képet!...	35
<i>Dr. Heller Bernát</i> : Emlékezés Bacher Vilmosról	42
<i>Dr. Sebestyén Kárcly</i> : Alexander Bernát	59
<i>Dr. Fényes Mór</i> : Hagyomány és forradalom a zsidó vallás történetében	96
<i>Peterdi Andor</i> : Ősanyám	130
<i>Fenyő László</i> : Palágyi Lajos emlékezete	131
<i>Szilas Frida</i> : Állok a parton. A nap	153
<i>Dr. Turóczi-Trostler József</i> : Jakob Wassermann	155
<i>Pap Károly</i> : Ének	182
<i>Pollák Manó</i> : Zsidó templomépítés Magyarországon a XIX. századtól a mai napig	191
<i>Somlyó Zoltán</i> : Tisztaság. Kézcsók	206
<i>Grünwald Fülöp</i> : A magyar zsidó mult historikusai	208
<i>Telekes Béla</i> : Zsoltár a gépkorszakból	225
<i>Dr. Komlós Aladár</i> : Három zsidó megy a vonaton. (A zsidó vice.)	227
<i>Szenes Erzsí</i> : Else Lasker-Schüler	243
<i>Else Lasker-Schüler</i> : Szerelmi dal. Gyászdal	254
<i>Dr. Elek Oszkár</i> : Lamartine és a Biblia	256

	Lap
<i>Dr. Kohlbach Bertalan</i> : A bűnbocsánat napja.....	272
<i>Barát Endre</i> : A művésznő sír. Neila	293
<i>Dr. Patai Ervin György</i> : Kultúrélet a Szentföldön..	295
<i>Dr. Szemere Samu</i> : Edelstein Bertalan	312

II.

TÁRSULATI KÖZLEMÉNYEK.

<i>Wertheimer Adolf</i> elnöki megnyitója	321
Az IMIT zárszámadása 1933. december 31-én	326
Az IMIT előirányzata az 1934. évre	327
Számvizsgálóbizottsági jelentés.	328
Az IMIT felolvasó-bizottságának jelentése az 1933—34. évi működéséről	328
Jelentés a Magyar Zsidó Oklevéltár II. kötete részére folyó oklevélgyűjtés állapotáról	332
A Biblia-bizottság jelentése	333
A Társulat választmánya	333
A Társulat által a Magyar Zsidó Múzeum Egyesületbe kiküldött huszonöt tag névsora	337
Állandó bizottságok	337
Alapító tagok	338
Pártfogó tagok	338
Pártoló tagok	339
Tájékoztatás	341
Országos Magyar Zsidó Múzeum	342
Igazgatósági jelentés	342
A Magyar Zsidó Múzeumegyesület zárszámadása az 1933. naptári évről	350
A Magyar Zsidó Múzeumegyesület költségvetése az 1934. naptári évre.....	351
Az Országos Magyar Zsidó Múzeum gyarapodása....	352

